

БАЙ ТЕРЕК

БАЙ ТЕРЕК

ЛИТЕРАТУРНО-КЕЕРКЕМЕЛ ЖУУНТЫ

АЛТАЙДЫҢ БИЧИКТЕР ЧЫГАРАР ИЗДАТЕЛЬСТВОЗЫНЫҢ
ТУУЛУ АЛТАЙДАГЫ БОЛУГИ - 1983

Сб (Алт.)
В — 180

Коллектив авторов

Б180 Бай-терек: Литературно-художественный сборник. —
Горно-Алтайск: Горно-Алтайское отделение Алтай-
ского книжного издательства, 1983.—129 с.

Бичиичилердин Туулу Алтайдагы организациям белегеге бу Жуунтыга авторлордун куучундары, Улгерлери кирген. Жуунтыда балдарга бичиген чырыктар да Улгерлер база бар.

А 70500 — 016 74—83
М 138 (03) — 83

© Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства, 1983

БАЙ-ТЕРЕК

ЛИТЕРАТУРНО-ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ СБОРНИК

На алтайском языке

Редактор В. Телесов. Художник А. Кузнецов. Худ. редактор В. Ор-
тоноулова. Тех. редактор М. Шелепова. Корректор С. Торбоков.

Сдано в набор 20. 05. 83. Подписано в печать 11. 07. 83. АН 09527. Фор-
мат 70x84 1/16. Бум. тип. № 3. Гарнитура литературная. Высокая печать.
Усл. п. л. 8,72. Уч.-изд. л. 8,3 Тираж 1000 экз. Заказ 2251. Цена 55 коп.

Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства, 659700,
г. Горно-Алтайск ул. Горно-Алтайская, 36. Горно-Алтайская типография,
пр. Коммунистический, 27.

ЖАҢЫ КУУЧЫНДАР

Жыбаш Каинчин

АЛБАТЫМ... JURUMIM...

1

— Нөкөрлөр! Эмди персональный суракка көчүп жадыбыс — дейле, парторг Элчи Шымдыевич отыргыжы кыжырт эдип, туруп чыкты. Тегин де кызыл жүзи кан чагыла тыыдына берди. Уни соок ло шанжак угулды. — Слерлерге, парткомнын члендерине ле партбюрога алдырткан нөкөрлөргө, агын-чегин айдып жадым — сурак коммунист нөкөр Байташев Байпас Иванович керегинде. Ол, колхозтын бригадазынын механиги кижиге, аракыдаган, жанып келеле, үйин, бала-барказын чаксыраткан. Бала-барказы оного качып, өскө айылга конгон. Нөкөр Байташевтин калганчы өйлөрдө ижи уядашкан, кылыгы сан тескери барган. Жагыс сөслө айтса, ыразы кубулган ба та кандый. Бу керегинде онын үйинен комыдал келген. А Зинаида Тектирменовнаны слер жакшы билеригер. Уредүчи кижиге, эмди декретте кижиге. Удабас... Ондый кижини ачындырдан болгой, ого тын сөс айдарга жарабас. Ол арга жокто, болбоодымда бичиген. Бу ненин учун десе, нөкөр Байташев Байпас Ивановичтин мындый кылыгы баштапкы катап болуп турган эмес. Мынын учун мен бу суракты бюрога чыгарып жадым. Көригер: коммунист Байташев партиянын рядында мынан ары туруп болор аргазы бар ба айса жок по?.. Турыгар, нөкөр Байташев, айдыныгар! Акчегин...

Кыпта тым боло берди. Жагыс ла канайып та эрте тирилген жаан кара чымал жайымга чыгарын ондоп болбой, көзнөккө уур согулып, күүлейт. Клубтаг экелген узун диван-тактада тыгыш отырган улустын ортозынан орто жашту чоң кара эр туруп чыкты. Арга жокто араай күүлүмзиренет. Не де илинбей турган көстөриле кайкалайт.

Узак отырышка чылап, баштары төңүрөп калган улустын тону жүстери тынданып, ойгонып келди: «Ээ, Байпас, канайдар эмежин, нажы. Сойдырышты алар болбойың. Макалу. Магазин айланыжың токтоор болор бо. Онон өскө... Кижиге бодоп ло жыжынып турар. Тун аразында эжик те токылдатса күүни. «Соок неме бар ба?» — дейтен. Ол «соок немени» эмди тойо ичеринг»...

— Је айдып беригер, Байпас Иванович, нениг учун онойдо кылынып турганыгар?

— Мен нени кылындым? — деп, терс кара эр ондобоочы болуп, житкезин тырмады. — Жаан болзо айлыма... Уйым бойымнын... балдарым бойымчыг...

— Слер айдып беригер, нениг учун мынайда үрелип турганыгар? — парторг, јүзи там кызарып, үни тыркырап, сурады. — Нениг учун?

— Та. Билбейдим. Бис айылда эптежип калганыс. Балдарым меге ачындайт ла — деп, Байташев төмөн көрүп, жарды тартылгакшыды.

— Айдып жадым, нөкөрлөр, бис нөкөр Байташевке былтыр база кату жакулта бергенибис — дейле, парторг кызыл папказынан чаазын кодорды. Сабарлары кыбышпайт. Ондый колдорго чаазын эмес, малта, айрууш эптү болор эди. — Бу папка кызыл да болзо, ондо бичилген керектер кара — деп күлүмзиренди. — Ол тушта јирме март болгон эмтир. Личный карточказына бичибеген кату жакулта. Онон ары кычыралы: «14 ноябрьда — төрт жыл кайра — база кату жакулта алган. Јуунга келбегени учун». Кедертинде трактор оодылган деп актанган эмтир. Онон өйи јеткен дейле, райком ол кату жакултаны айрып койтыр. Мыны сананыгар, нөкөрлөр. Нөкөр Байташев түзелбеген кийинде, эмди бистиг беретен буру алдындагызынан кату болор учурлу... Коммунист мынайда кылынып турганда, тегин колхозчы не болбос. Је нени сананып турыгар, нөкөр Байташев?

— Мен нени де сананбай жадым. Иштеп жадым. Кезиктерде... ичиле берет... Онон...

— Слер иштеп жадым деп айтпагар! — деп, парткомнын члени Активист киришти. — Удабас јаскы иш, а слердин тогус тракторыгар ремонттолбогон. А канча сеялка, салда, тырмууш... Ремонттолгону та кандый болбогой? Мынаар ла јортуп ийзе, бастыразы ссктелип, чачылып калатан болбозын. Билбейдим...

— Слер оозым ла бар дейле бодоп үрдүртпегер! — деп, Байташев көстөри јалт эдип, жарды түзеле берди. — Мен специалист, а слер техниканын јанына јети беристе жууктабаганаар. Јаскы иште бойыннын иштейтен техниказын кажы ла механизатор бойы ремонттогон. Ол чалаң этпес учурлу. А ол ремонттолбогон тогус трактор. Беш трактордо жаан иш јок. Тамандарын солыйтан ла насосторын, тормозторын регулировать эдетен тракторлор ол. А кандый кату кыш өтти. Бу кыжыла иштеген, малчыларга өлбөн јетирген, улуска одын-өлбөн тарткан тракторлор ол. Онон өскө бис ол тракторлорды туку качан јазап койор эдибис. А төрт трактордо запчастытар јок. Келген кийинде, бис турген јазап ийерис. Эмди менде улус бар. А кыш болордо, механизатордорымды мал јаар айрып алгылаган. Арткандары јакшы иштегилебес, ишке чыккылабас...

— А слер ол улуска акта тургусканыгар ба? Техсоветте көргөни-

гер бе? Эмезе правлениеге, бис јаар комыдал бичигенигер бе? Јок, нөкөр, јок. Је кайда?

— Бу чын. Буруумды алынып јадым. Эмди запчасть јок, солярка, сүркүш јок. Оног...

— Солярка, сүркүш дегегер. Ол бистинг керегис. Јаскы иш тушта государство бисти ол јокко качан да артырбас. Слер бойыгардыг кылыгаар керегинде айдыныгар — деп, парторг столдын үстине эгичейе түшти. — Слер башкараачы кижн. Баштаачы кижн. Ондый болгон кийинде, слер воспитатель-үредүчи болор учурлу. Ондогор — үредүчи! Үредердег болкый, олорло кожо... Бүгүн ол трактористле кожо аракыдап алала, эртен оног ишти канай сурайтаныгар? Слер бойыгарды кижн ден тоозогор.

— Мен коомой иштеп јадым ба? Менинг механизаторлорым планын бүдүрбей јат па?

— А ижигердег не туза? — деп, Активист маказырады. — Камык јерди антара сүрер. Алты-јети центнер аш алар. А кезикте дезе кырага таштаган үренди де јууп албас. Бу неге...

— Ол учун јангыс мен бурулу эмес! — деп, Байпас Иванович бастыра бойы изип келди. — Бу учун...

— Јок, јок, бу кижн буруузын бойына алынбай турган кижн эмир! — деп, парторг күчтү үкүн этти. — Мен ого канча айткам! Канча јакугам! Бис экү — нөкөрлөр, улус. Кожо өскөннс, кожо үренгеннс. Мен онын айлына канча катап барып жүргем. Айткам. Менде мындый шүүлте бар. Бу шүүлтени меге айдарга күч. Нөкөр Байташев Байпас Ивановичти партиядан чыгарар. А ненинг учун? Канча берген јакылтаны бүдүрбеди. Механизаторлордын үредүзин үсти? Усти! Трактористтери авария этти? Этти! Ичип јат? Ичип эмес, јудуп јат! Ы-ы...

— Чыгарыгар! — деп, Байташев удур кыйгырат. — А мен не ичпейтем! Арткандарыгардан көп ичип тургам ба? Канча катап айттым: ол одын-блөн тарткан, чанак јеттирген, өтөк чыгарган тракторист-шопырларга аракы тургуспагар деп. Олордын эткен ижи учун бугалтерия слердин чодыгардан түней ле тудуп алар. Слерлер дезе... А меге ол улусты башкарып көр!

— А меге тургуспай көр — деп, Пенсионер тайагыла полды «јыр» түрттүрди. — Анчада мендий карган улус. Тургуспа! Ол тушта одын экелерге слерлердег трактор сурап, узун кыжыла базар змейинг! Тургузып ий — эртенгизинде ле. Бу неге јараар кылык? Озогыда улус андый болгон бо јок по? А?

— А канай тургуспайт? — деп, чотчы келин уштыгын оозынан айрып уичукты. — Ол көбркий тракторист кере түжине корон соокто сенинг агажыгла согушкан. Канча катап трос үзүлген, буксбайттанган. Эмезе обоон антарылган. Кижн оны чайлатпайтан ба?

— Јок, бу мындый немелерле не куучундажар! — деп, журтсоветтин бажы «чыт» тура жүгүрди. Кату чачтарын кайра сыймай тартып, жарындарын жайкай сокты. — Бу мындый преступниктерде сөс тө жок. Бажы дөбөн «как» согор керек, барзын-жүрзин деп жакыыр керек. Мындый немелер бисте жок болзын. Мен эртен ле милицага телефон согорым. Олор оны апарала, тайып койсын! Көрзөбөр... Айла үредүзи бийик мынын. Государство ондый немени канча жылга тегине үреткен, ого камык акча короткон. Тпүк!

— Слер кижини бодоп жамандабагар!

— Јок, токтоп жүр, нөкөр. Сен сөс айдарында, мен буспагам. Эмди ук. Мыны сеге мен эмес, Совет жан айдып турган болор, нају. Не? Аракыдаар. Не? Улус айткылаар. Не? Закон-жан бузар. Мен сеге сельсоветтин кулажын жардыртпазам, сакуп ал. Бир эзирек жүрзег... Учурарын. Сендий бала... Бу мындый немелерден не коркыдаар, улус, не айайдаар? Мен слерге канказын айдайын! Оны партиядан чыгарар деген жөпти мен пояршибайттап турум. Уголовный керек ачар. Менин, член бюронунг, шүүлтем бу.

— Чыгарыгар, чыгарыгар! Меге карын макалу. Тракторист болорым. Амыр иштү болорым, акча иштеп аларым.

— Токтогор, улус ондый эмес! — деп, бригадир дөбөн колын жаңыды. — Керектин чынын көрөр керек. Мен жөп эмес, жаратпай жадым. Нөкөр Байташевти мен жакшы билерим. Канча жылга кожо иштедес. Камык ишти кожо эдиштибис. Жамандаарга женил, а бот бойын баштап көр! Иштегкей киж. Ишти билер киж, эдер киж. Ол гаражыгарда иштин көп сабазын бу нөкөр эттиртип турган болор — деп, ол колында үлдү тудунгандый, кажы ла эрмек сайын жаңый берди. — Ус киж. Онын регулировать эткен топливный насосторын көригер. А зажиганиелерди, клапандарды канай чике тургузат. А распретвалдарды... Слерлер, машиналу улус, не-не болзо, ончогор «Байпас, Байпас» дежип келедигер ине. Мынын учун ол механизаторлордын ортозында жаан тоомжулу. Темир канай сынбас, неден улам сынбас. Оны эптеери, жазаар женил эмес. Ого кол керек, баш керек. Нөкөр Байташевти киж жаңыс ла запчасть тапкыры учун да тообой. Тилинин эпчили. Уйи бу кижини эки ай айлына акча экелбеди деп, тегин комыдаган эмес. А акчазы кайда барып турган болор деп? Ол ло темир учун эмей. Тегин берер эмес. А куда-ай, беретен ле болзо, киж ол акчадан болкый, бойынды да табаштырып бергедий турган да. А канайдарын, техниканы кыймыктадар керек, ишти эдер керек. Бу кире комытты та кемибис тартып чыдажар болбогой... Жаңыс ла кезикте кежиринин «бөги» ачыла беретени бар. Је оног «клапаны жабылза», оозы дөбөн урзан да, ойто чыгара буркурып ийер. Мен нөкөр Байташевти партиянын рядында болзын деп санайдым. База эмеш болгон

көрөр керек. Айса болзо кижн түзелер. Менин шүүлтөм — нөкөр Байташевке тегине ле кату жагылта.

— Мере сөс беригер — деп, школдын үредүчизи, капшык кара кижн уур көдүрилип, очказын сабарыла өрө сайып түзетти. — Мен сананар болзом, бу ненин учун мындый. Бисте кериш-чугаан да, согуш-талаш та — не ле болуп турат. Каа-жаа да болзо, ондый учуралдар бар. Мынын эн баштагы шылтагы — аракы. Улустын ичижи жыл сайын там ла көптөп жат. Онон бистин түбегис — ол аракыга эмеш бош санаалу, көкнөкөй улус — иинтер кирип жат. Јаштан ала ичкен улус та не үйө болотон болбогой.

— Ондый болзо аракыны не чыгарып турган? Чек токтодор керек!

— Је бу суракка мен каруу бербейин. Ол јарт сурак. Эмди кижн магазининг јаныла базар эмес боло берди. Көрүнгөн ле каланы: «Шилге кажы јетир?» — деер. Магазиннен јандыртып алган акчан да артпас. Бу керектин адын айдарга да ујатту: бу сураныш, бойын кижн деп тобогоны. Јабыс түшкени, ылтармыш болгоны. Је бистин аракычалар бу мынан ујалбай јат, кемзинбей јат. Бу ненин учун десе, бис бастырабыс «бой-бойлорыбыс». Төрөөн-тууган, сөк жагыс карындаш, нөкөр... Јагыс сөслө «алтай» улус. Городтын магазининде онойдо суранып көр. Аткартып, ашкартып аларын. А мында? Ол суранчакка бербезен, сени јаман деп айдып айабас. «Јарам, бойын јаар тарткыш» болуп каларын. А мен ологро не беретем?.. Јок, јок, бар болзо менин бербес аргам јок. Ненин учун десе кезикте мен ол уулдардан камаанду болуп каларым. Олор мыны тuzаланып јат. Ол уулдар јокко мен бу јуртта јадып болбозым. Мере ол уулдардын бир-бирүзин кандый бир нжме айбылаарга келижер. Је ол уулдарга бу сураныш ујат деп ондоор керек. Мыны токтодор керек — деп, үредүчи шкодо чылап, табылу куучындайт. — Бир сананзам, бу жагы јүрүмди тазөөр тужыбыста, «өдө конгон» ошкожыбыс. Озогы кылыктар ончозы јаман дейле, јайладып, јазырадып койгонс. Озогы кылыктар — ол камдардын, јайзаңдардын жагы дегенис. Чын, озогыда јаман кылыктар көп болгон. Је олордын јакшылары: бой-бойын тооры, сөс уккур, јалакай болоры, нөкөрлөжөри, килежери, болушчангы — бу ончозы јебреннен бери ченелип-эптелип келген, албатыга керектү кылык-јаңдар болгон. Ондый эмес болгон болобыс, бис албаты болуп артпас эдибис. Ол јебрен кылык-јагыбыс, ээжилерибис эмди де бисти аргадап јүргүлейт. Је бисте јакшынак кылык-јаңдар да, бийик культура да болор деп, мен иженип јүредим. Ненин учун десе бис өңжип јаткан, ичкери бараткан албаты. Онон бир сананзам, бис бу јүрүмбисте јук ле «болчок кардыбыска» болуп јүргөн улус ошкожыс. Калганчы өйлөрдө бастыра печать та, јуундар да, куучындар да — ол ло «болчок карын» керегинде болуп бараат ошкош. А бийик күүн-санаа,

ич-санаа, көөрөм кайда?.. Же мен бу мыны сөс лө келижерде, айттым... А нөкөр Байташев керегинде... Ого кату жакылта берер. Личный карточказына бичизин. Райкомнын бюросына жетире барып келзин. Бу ла.

— Же, нөкөр Байташев, улустын айтканына кандый шүүлтелер эдип турыгар? — парторг отырған столын күчтү жайкай сокты. Уни тыркырап турды. — Буругарды бойыгарга алынып турыгар ба?

— Бурулу эмей а — деп, Байпас Иванович араай унчукты. — Онон өскө мени бого сыймаарга алдырганыгар ба?

— Бу мындый жүрүм токтоор бо?

— Кижн жүрүмин канай токтодот. Ол тушта өлүп калбай.

— Жок, көригер, нөкөрлөр! — деп, Элчи Шымдыевич чыдажып болбой, тура жүгүреле, кыйгырып ийди. — Бистин сөзис ого сөс эмес! Бис партком бо айса не?! Бу ла мындый нөкөрлөр партиянын учурин жабызадып жат. Оидый нөкөр жогынан бис ару, күчтү болорыс. Мен байагы шүүлтемди чын деп жадырым! Чыгарар! Ол ло!

— Бу сен буруумды алынып жадым деп айтсан. Байпас, — деп, жанында отырған келин оны жегинен тартып, шымыранды. — Түзелерин дезен, Байпас. Кедрлейле ненин жерин аларга. Бил: сүзеген буканы улус сойып койотон.

— Калганчы сурак нөкөр Байташевке — деп, парторг жалбырай бергедий турды. — Түзелерин бе сен, айса жок по?

— Же көргөй... — деп, Байпас Иванович бажын бөкөйтти. Чек ле айдатпай, сабадып жаткан чар. Бажын ла коруп алган. А арткан жери жаар камчылаза, камчылагай. — Албадангай...

— Же, бойсын, бисте слерле чечеркежер дй жок. Туку тал-түштен бери бюрологон улус. А эмди бир частан партийный жуун. Барып, чайлап келер керек. Кол көдүрели. Устав аайынча, колды баштап эн кату буру-взыскание учун көдүрер учурлу. Айдарда, менин шүүлтем учун: нөкөр Байташев Байпас Ивановичти партиянын рядына чыгарар. Кем жөмөйт? — деп, Элчи Шымдыевич отыра тужеле, барбак алаканын үренчиктий жараштыра көдүрди. Улусты чала бурулу көстөриле коркымчылу аяктады. Бир колыла кызыл жүзин жыжарда, сабарларынын орды агара жолдолып турды. Оны апагаш, кичинек колдорын чыт өрө сунуп, жангыс ла журтсоветтин бажы жөмөди.

— Экү — деп, парторг ээги тыркырап унчукты. — Эмди үредүннин шүүлтези: учетный карточкага бичийтен кату жакылта. Кем бу учун?.. Бир, эки, төрт. Айдарда, үннин көбиле — дейле, парторг туруп чыкты, — учетный карточкага бичийтен кату жакылта. А тегин кату жакылта учун кол көдүрбей жадыс, ненин учун дезе төрттөн көп үн болбос. Же, нөкөрлөр, мыныла парткомнын бюросы жабылып жат.

Улус, отыргыштары табышту шакылдап, туруп чыктылар. Эжик жаар болдылар.

— Эй, нөкөр Байташев, райкомның бюросы сонзын, бирме жети мартта, болор! — деп, парторг кыйгырды. — Айдып кой жадым. Укпадым дедигер. Кожо барарыс... — дейле, ол кайра көрүп, көстөрүн жыжа сокты. — Эй, улус, калак, ундыбагар, бир частан жуун. Клубта. Кайда-кайда коммунист көрүнзе, айдыгар. Сегис часта...

«Жок, не де болбот, болбот — деп, Элчи Шымдыевич бюронун протоколын, база оок-теек чаазындарды папказына жууп отырды — Байпастын бийди де кычыбат ошкош. Болбодым мен оны, болбодым. Күчим жетпет. Канайтса жакшы? Канайтса?.. Эх... Же санаалу кизи ондоп ийер болор бо? Ондоор керек, ондоор. Түңей ле бир эмеш жалкыыр. Токтоор... Уйалар... Нөкөрим, Байпас, нөкөрим... Кайттын, а, кайттын?.. Оскө лө жолго барарга турган ошкожыг. Бот, ондо оны, жүрүмди... Бу ла жуукта Байпасты боғоно сөбгинен бери билер болгом. А эmdi онын санаазында та не бар? Нөкөрим, сеге түңей ле бүдерим — деп, көстөрүнннн жаштары столго түжүп турды. Элчи Шымдыевич оны арчыбайт — көрөр кизи жок. — Же карын партиядаг чыгарбаган. Оног өскө... Эх, сени база эр дейт. Көзү жаштала ла берген турар. Нерванг болбой, нөкөр, нерванг! Арыган... Чыдашпай жат... — деп, ол турала, папказын сейфке сугуп салды. — Бүгүнгү жуунунг чаазындары белен. Ээ, ол жуун... Улус жуулар ба, жок по?.. Ол айдарга турган шүүтелерннн чын ба? Улуска керектү болор бо? Оног туза болор бо?.. Эх, а Байпас... Канайткай не? — деп, ол конторадаг чыгып келди.

Энир бозом кирип калтыр. Кезик көзбөктөр отту эмтир. Чала жылу сыркыруун бар. Куйундала чыйылген кара булуттар тургулары. Жашкан, салкын болор деген телефонограмма келген — онын темдеги болбой... Эмди жуттаза, не болор. Кыш чыккан кураан жаандагалак. Олбг ас... Мал-аш кыштаг күчи уян чыккан... Олүм, чыгым. А планды канай бүдүрер? Эт, сүт, түк... Камыкты шылыган жут... — деп, ол кирнестеден түжүп келзе, штaketникте ары көрүп артылып алган күрдөк белдү кизи туру.

— Байпас!

— Сен мени не жаман көрдиг?

— Мен? Сени?.. Жаман көрдим? Сен нени ле айдатан туруг ине. Мен сеге карын жакшы болзын деп санандым. Нөкөрим... дедим.

— Ондый жакшыгла сен к...нди арчып ал. Мен сени нөкөрим дейтем... А эмди...

— Не — эмди? Айт.

— Бир жакшы жерге туштазанг, теермелеп койорым.

— Же айтканыгды карын — деп, Элчи Шымдыевич күлүмзиренди. — Билип жүрерге. Оног өскө кизи жыга чаптырып алар, а кем деп билбес.

— Сен мени өчөббө! — дейле, Байпас удур калып келди.

— Болбозун, уул! — дейле, Элчи удур тутты. — Сенин сокконун меге не де эмес. А эмди тиле сен мени чын чактын. Мен сени!..

Бу тушта оромго школдон экинчи сменанын балдары тапылдада чыга жүгүргиледи.

— Якшы болзын, Байпас, якшы кон!

— Якшы болзын, Элчи. А выговорун учун жаан быйан.

— Сен менде канчу — тоологон болзон.

Олор экү айылдары жаар эки башка базып ийдилер. Элчи Шымдыевич сан өрө колхоз туткан эки квартиралу жаны туралар жаар, Байпас Иванович сан төмөн суу кечире айлы жаар ууланды.

Кара булуттар сыр манда чөйлип, боромзымак тегерини колондой чийе тарткылап брааттылар.

2

Элчи Шымдыевичке удур оромло Саамдай өгбөн үрбедеп келетти. Орөкөннин сол келтегейи чала озолоп, он жаны сүүртелет. Тайагы тоң жерге мендештү топылдайт.

— Же партбөрөн кандый өтти, уул? — деп, Саамдай өгбөн тыркуууш үниле кажылгак кыйгырып, сурайт.

— Кем жок — деп, Элчи Шымдыевич токтобой, өдүп айдат. «Базыды уур эмтир, жаан удабайт па» — деп, сананып калат.

Карганды он жанынан паралич соккон. Онон бери алты жыл болды. Мыны Элчи Шымдыевич не якшы билер дезе, ол парторг болуп бу Саамдай өгбөннин ордына отырган.

— Жуунун сегис часта беги, уул? — деп, карган кыйгырат ла.

— Эге.

— Көрзөн, менин казалажымды. Жүгүрүк-Карадан уйан эмес. Жуунга озолодо једип алайын деп — дейле, өрөкөн тайагы түрген тапылдап, үкүн-үкүн үрбеп ле баратты.

Олор экү, карган парторг ло јиит парторг, күнүн ле конторанын јанына тушташкылаар. Карганы тайагына јөлөнө түжүп, кыйгыбыла јакшылажар. Јинди јүк ле бажын кекиир: иш баштан ажыра, өй жок, ол карганнан жаан керектер бар, оморды аайлап-баштаар керек — «взнос! взнос! јуун, јуун!»

Карган бастыра јүрүмимде «палнамоченный» болгом деер. Чындап та, иштебеген јамызы жок: бригадир болгон, јуртсоветти башкарган, калганчыда — парторг. Адакы учында бежен тогус јажында, јан јууннын кийнинде, он келтегейи кыймыктанбай барган. Јарым жыл кире больницага јадала, ондолгон. Онон бери — алты жыл.

Саамдай өгбөн күнүн ле конторанын јанында. Бу ненин учун дезе: «Конторага келбеген күн оорып каладым» — деер. Конторага ке-

леле, эдип ле турган неме жок. Улусла экн-бир сѳс алыжар, кем кайда, нени эдип турганын унчукпай кѳрѳп турар. Байла, темиккен ле аайынча «конторолоп» туратан болбайсын. Ишке барып келген ошкош бодолотон болор. А бир кызы качарда, «кудалайдыс, айлыгар жаар базыгар» — дежерде, Саамдай ѳгѳѳн: «Бого до кудалазаар кем жок. Менин чын айлым бу конторо эмей» — деген. Чындап та, ѳрѳкѳннин јѳрѳмнини кѳп сабазы бу ла колхозтын конторазында ѳткѳн болбой.

Бот мынайып, бежен тогус ыштуда пенсияга чыгарга келишкен. Пенсиянын бичиктерин жазадарга, Саамдай ѳгѳѳнгѳ јенгил болгон: ин-валидность то бар, иштеп койгон јылдар да јеткил. Мынын ѳстине ол фронтвик, майор. Је јаныс ла бир эп жок керек болуп калган. Карган ого сѳрекей ачынган. Саамдай ѳгѳѳннин ижинин стажына 27, 28, 29 јылдарды кийдиргилебеген. «Слер ол јылдарда иштебегенигер. Слерде кандый да јамы, алган акча-јал жок болгон» — дешкилеген. «Ээ, канай иштебейт! — деп, Саамдай ѳгѳѳннин калганчы сол келтегейи арайдан «айрыла» бербеген. — А кем комсомол болды? Совет јангвчун кем тартышты? Байларды кем кулакташты? Коммуна, колхозты кем тѳзѳшти? Уч јылдын туркунына байларга арай ѳлтѳртпей, кѳѳн-кайрал јогынаг, тѳни-тѳжи кем тартышты, кем шыралады, кем кѳѳрѳди, кем иженди? Керек дезе фронтто јуучыл офицер де болорымда, ол јылдар кире турушагам, иштебегем — деген. — Чын. Менде јамы жок болгон, акча-јал база албагам. Је јаны јѳрѳм башташкан комсомолдон јаан кандый јамы? Онын ижинен учурлу кандый иш?! Јиит тужым! Мистен курч, јыдадан учкур, оттон кызу тужым!»

«Ол јылдарды слер кайдарга? Онызы јокко до слер пенсиягарды аларыгар. Онон билзегер: ол јылдарды слердин иштеген јылдарга кожуп та ийзебис, слердин пенсиягар онон бир кѳптѳбѳс, бир јабызабас» — дешкилеген.

«Пенсиямнын кѳби-азы меге керек эмес! Меге ол јылдарым керек!» — деп, Саамдай ѳгѳѳн чын ла атыланган. Ол јаркындалган ѳч калапту јылдарын ого та бичигилеп бергилеген, та жок — сурап угар керек, је онон бу ла ишле кожо ундылып калар.

Элчи Шымдыевич каа-јаада онон канайтса јакшы деп јѳп тѳ сурап турар. Ол тушта Саамдай ѳгѳѳннин сѳѳнгенин кѳргѳн болзогор. Билгенинче айдып ла берер. А онын билетен сурактары кѳп — кандый да болзо канча јылдын таскамалы-ченемели бар.

Эки парторг мынайып ла тушташкылаар: карганы тайагына јѳлѳнѳ энчейип: «Јакшы ба, уул!» — деп, јардак айдарга албаданар, јинди јѳк ле бажын кеккир.

Клубта кино кѳрѳтѳн јаан зал. Анда-мында чундай-чундай каа-јаа улус отырат. Айла эр улустар, эжиктен бодозо, сол јанында кара-

рыжат, борорыжат, үй улус, түлкү бычкак бөрүктери кызарыжып, он жанында чоокырайыжат. Зал кандый да шанкак, ээнзирек көрүнөт.

Сценада колхозчылардын соцмөрйдө «жуулап» алган канча мааньларынын жанында, башчыбыстын портрединин алдында, кызыл трибунага коштой узун кызыл столдо Элчи Шымдыевич отырат. Ол боро каракуль жакалу кап-кара пальтолу — клубта соок, трубалары жара тонуп калган, — боро каракуль бөрүгүн кулак жажыра кийип алган. Же жүзүн, бүдүш-бадыжын көргөжин, эмди ого соок эмес, а коркышту изү, ачу.

— Нёкөрлөр! — деп, парторгтыг үни стенелери куру залда жагыланат, күркүрейт. — Бис жуунды сегис часта ачар деп жарлаганыбыс. Жар үч күн мынан кайра төрт жерде: конторанын, журтсоветтин, магазинин, МТМ-нын жанында илинген. Жар бичиген чаазын да эмдиге турганча, ненин учун десе салкын болбогон. Журттагы коммунисттер бастыразы жуунга кычырылган. Мынын үстине цеховой организациялардын качыларына кажы ла коммунизинди айт деп, jakып койгоньс. А кедртзине элчи ийгенибис. Же эмди десе тогус час жирме эки минут, а бистин жуулганыбыс жүк ле бежен тогус процент. Арткан төртөн бир процент кайда? Алты кижн командировкада, беш кижн больницада, үч карган айлында, оору, карануйда жуунга келер аргазы жок. Тогус кижнин турлузында койлоры төрөн jat. Мындый тутта олор келип болбозы jарт. Ээ, сакмандары бар туру нне. А бот он үч кижн та кайда — jарты жок.

— Уй саачылардын машиназы жагы келген. Олор чайлагылайла, келгилер болбой!

— Жуунды баштап ийзебис кайдар? Арткандары онон jеткилеп келер болор бо?

— Jок. Жуунды ачар жагы бисте жок — деп, парторг каруу берет. — Бу кире улусла бистин жуунын чыгарган jөбн jөп болбос.

— Тпүк, кижн туку озөк бажынаг он тогус беристе jердег малын таштайла, тегиндү түшкен бе? Эмди түниле ойто jапар керск. Бу ойын ба? Онон база бир күн «жуун» деп, ойто ло капландаар.

— Коммунист болзон комыдаба — деп, кем де кокырлайт. — Коркондобой кайда да барбазыг.

— Койкага жадала, коммунизмди тударым деп бодобо — деп, та кемизи де кожот.

— Jок, бу бистин дисциплина сыранай уйдаашкан! — деп, байа куучын айткан Активист содос тура жүгүрди. — Менин бого келип, жуунды сакыганымнаг бери эки час болды. Менде артык ой бар учун бого келип отыргам ба? Мен бу ойдо «Политсамообразование» журналдан бир статья кычырып алган болзом, артык болор эди. Жуунга келбеген улустарды кату каруузына тургузар. Эртен ле эрте таңла катап бюро жуур. Ол келбегендерди ончозын алдыртар. Лайына чыгар,

кату жакыыр. Күүн-кайрал жоктон... кезедер... бурулаар... жалкыдар... эдер... тудар... кабар... бүдүрер... некеер... сураар... түзедер... деер... деер... дар... дарр...

Мынаг ары Элчи Шымдыевничтин кулагы шыг-иг эдип, ол нени де укпай барды. Залда жангыс ла көстөр... Ол жаар көргөн көстөр... Кандый ла көстөр...

«Көөркийди сени — дейт, туку жып суркураган кара көстөр — Шак менин турачагыма кире конгон болзог — деп жайнайт көстөр. — Бастыра кунугыг, шыраг ундылып калар эди. Санаанг, сыыг сергип, бажыг бийик оморкоп калган жанар эдинг, көөркий, — дейт, жодра көстөр».

«Чолдо-у, балам, — дейт, көп көстөрдиг ортозынаг бир арыпчылап калган, айландыра чырышту өчөмник көстөр. — Бараксанды ла сени. Билип жадым, сеге кандый күч. Килеп жадым Чыдаш. Тартыш. Башта. Кижн мынызы жокко иштеп болбойтон. Бир күч дйлөр болор, бир көөрөм, бир жеңил. Же кем де бис учун туружар керек. Биске баш. көс, кулак болор керек. Кородобо, коркыба. Меге ижен. Күчим жеткенче болужарым, жөмбөрим».

«Эй, уул, — дейт, кандый да кадангы көстөр, — не, күч пе? Ол керек сеге. Бисти үредерден озо, бойыг жазап иштеп жүр. Мыныг кийнинде сыныгар, мокоор болорыг ба? Макалу. Жууныг эмди де он катап жуулбайтан болзо кайдат. Ол тушта айса болзо мени...»

Бу кемниг көстөри? Байпастыг ба? Жок, жок. Байпас сегис час ноль-ноль минутта кирип келген. Улустыг кийни жаар жажынып отырып алган: үн де чыгарбайт, кыймыктабайт та. Оныг көстөри көрүнбес. Оног Байпас оно йдо көрбөс учурлу.

А бу не көстөр? Тону, уйкулу, найт ла эткен көстөр. Олор та нени сананып турган, та нени көргүлөп турган — билдирбейт. Жуун та болзын, та болбозын, ондо та не жөптөлзин, та жөптөлбөзин — ол көстөргө «ошкош ло». Түрген ле жанар керек. Согымнаг арткан каксу этти сапсака чыгара кептеер керек. Бу ла.

...Жуунды эртен жууп болбозыс, нөкөрлөр. Жангыс күнге канай жарлап жедер. Сонгын энирде... — деп, та кемниг де үни угулат.

— ...Бу мындый тутта канай жуулар деп? — кем де кыйгырат. — Ончозы мал-ашта улус. Же нениг учун келбес? Мында эки ле шылтак: эмезе иште бош жок, эмезе оору. Айла грипп бар эмес пе, улус? Аракыдап-эштеп койды дезе, журтта той до жок, айылчы-мөтөл дө жок. Магазиндер дезе жулдам — куру.

— Бу, бу нени айдат? — деп, Саамдай өгөөн тайагыла полды тирс түртүрет. — Тут, жааш болзо, жуунга келбеске кем жок деп Уставта бичип койгон бо? А? Бистинг үйе жашканнаг болкый, бомба-снарядтын алдында жуундаган тужыс бар. Тут — бу не куучын, бу не шылтак? Бот, санаама кирет: ол тушта журме тогус жыл, бу ла март

ай болуп та айабас. База ла јашкандаган, јуттаган. Комсомолдын јууны та кандый да јоп чыгарган. Ол јопти айкомго ылтам јетирер керек. А кем јетирер? «Мен!» — «Јок! Мен!» — дежи, не аайлу тар-тышкан эдибис. Комячейканын качызы Толток мени јетир деген. Сүүн-генимди. Оморкогонымды. Ат кулагы көрүнбес тун, удурал улүш салкын, чылчырык. А мен койнымда пакеттү, учуртып барадырым. Аймакка једеримде, тан бос-бис жарып келген.

— Ондый керек туку ол туштарда болгон ине, өрөкөн.

— А эмди... Эмдиги өйдин учуры астап калган болор деп пе?

Элчи Шымдыевичтин көстөринин јажы болрайып келди. Ол көстөринин јажын арчып, јажырбай, туруп чыкты.

— Нөкөрлөр! Јуунды сонзын, јирме јети мартта, сегис час энирде јууп јадыбис. Јуунда туратан сурактардын учурын ондогор: Јаскы ишти канайда өткүрери ле койды канайда төрөдип алары. Јүрүмис, салымис ол сурактан камаанду... Эй, бисти јаман, јүдек көрбөгөр. Колхозысты баштап, кандый уур кыштаг кем јок чыгып келдибис. Бис быјыл да пландарысты ажыра бүдүрерис. Чөкөнбөйлик, бош салын-байлык...

4

— Јуулбады, јуулбады — деп, араай шымыранып, Элчи Шымдыевич айлы јаар јүгүре базып баратты. Ол јаш тужында јаан уулдарга соктыртала, база ла мынайда јанып барадатан эди. Ол тушта энези оны бажынан сыймайла: «Баламды кем соккон?! Акыр, мен оны!» — ла дегежин, санаазы жарып, өкпөзи өчө беретен. «Ээ, эне, эмди слер ол тушта чылап: «Алдырба-ас, балам» — деп, аргадап алатан илбилү болзогор!»

«Көрмөстин јууны! Корондузын! Ачузын! Болбодым, чыдабадым!»

Алдында болгон болзо, Элчи Шымдыевич улусла кожо табылу куучындажып јанар эди. Је эмди олорло кожо не деп куучындажар? Токыналу канай јанып барадар? Улусты көрөр дө күүни јок. Олор ло учун... Олорго ло болуп...

Јашканга јүзин төгөп, көнү барып јадат. Айландыра көс сайгадый карануй, је онын тамандары бу јолдын кажы ла карыжында не барын, көстүдий билер.

— Јаңыс ла јут бурулу ба? — деп, бойында шымыранат. — Та. Та. Сөзинди улус укпай барган — шылтак мында болбой. Кайда јастырган? Качан?.. Ненин учун?. Эртен ле јуртка јарлала берер: «Јүдек, јүдек, камыйныстар јуулыжып болбой турган да, бистерге, тегин улуска, не болзын»... А райкомго телефон согоры... Не деп актанатам?

Кандый шылтак табатам? Эх, айтпаза торт. Айса база выговор?.. Је оны... албаган эмес... Кижн адым керек...»

«Күчнн јетпей турган болор бо? Бу ишке јарабай барган боло-рын ба? Айадашкан? Ондобой калган? А иштешти иштеп ле јадын, иштеп ле јадын. Албаданып, бар-јок күчле. Эдейн деп, тудайн деп».

«Э-эй, уул, а сен не албаданып турган? Иштебесе кайдар? Заявле-ние бичи. Күчнн јетпей јат де. Аңылу партийный үредүм жок де. Сенин специальность аайынча ижин јарт иш ине. Трактор мантап јат? Ман-тап јат. Машина иштейт? Иштейт. А иштебей турган болзо недег улам — шылтагы јарт. А эмди менин эдип турган ижим... Ончозы ме-нин јардымда. Иш ле иш. Чылаазыны жок. Түни-түжи. Јайы-кыжы, јазы-күзи. Иштин ле астап, јенгилп турган тужы жок. Канча кире чаа-зын бичиир керек. Бастыра документацияны тўндерде эдерге кели-жет. Туку тўн ортозына јетире. Тўште чаазын бичип отырзан, ишти качан эдетен, көрбөн? Улусла качан куучындаштан? А эткен ижин-ди чаазынга бичибей көр. Бүткүл тууны да антарып койгон болзон, сеге кем де бүтпес. А кезиктерде кандый бир калай керекти, эје, эт-тим бүдүрдим деп, көсти јумала, бичип кой. Ол тушта сени кем де јаман айтпас, «бийттебес». Карын јакшы деер. Инструкторго не — ја-ныс ла бичип койгон болзын, артканы керек те жок... Ээ, кезиктери кижини канай толгобос, иштеерге канай чаптыктабас! Сананар болзо, кезик ишчилер бойы эдетен иш таппай, эдетен иш бедреп јүретен ош-кош. Темдектезе, эш ле кереги жок справка некеер. Ол справканы би-чидип, јазаарга канча кире күч, канча ой керек. Онон канча улустын ижи керек. Јүк арайдан эделе, апарып берзен, справканды көрбөй лө, столында кайырчакка сугуп салар. Ол ло. Ол кемге де керек жок. Бу туказы жок куру кей иш. А этпей көр — јамандаттыарын. А бир јамандаткан, көрдүрбеген кийнинде, ойто өңдөйбри... — иштебеген торт».

«А ал камык јуундарды сананып ий. Кезиктерде бир ле көрзөн, недеге кире јуундап койгон јүрерин. Кайран ой, кайран иш, кайран јүрүмим...»

«Эх, јангыс ла үредүни, политүредүни сананзан, иштег качар күү-нин келер. Оныла кожо јүрекке сьс, јүске чырыш табылган. Канай ондолтор, качан јазалар? Ол аймакта, областьта үредү учун каруулу ишчилердин санаазыла болзо, коммунисттерди, үренчиктер чилеп, класска сугала, үредип отыргадый. Је кажы ла кижиде үредүге кел-бейтен мун шылтактар бар: иш-тош, бала-барка, мал-аш... Је олорлор үренбей ле турган эмес: бастыра газет, журнал, бичик ол керегинде, телевизор, радио ол керегинде. Укпайын да дезен — угарын, көр-бөйин де дезен — көрбрин. Бойын да кычыарын. Је тирү улус јуу-лыжып, тирү куучындашканынан артык не бар. Иштин бүдери онон камаанду. Јангыс ла ол үредүни канай соныркадар, канай јилбирке-

дер. Марча тапкан эликтин, канай жеде конор эдип алар? А пропаган-дистке кече-быча сѳс айдып ий. «Күчим жетпейт, күүним келбейт» — ле дегей. Ол бу иш учун акча-јал алып турган эмес, онон нени ала-рын, нени некеерин?»

«А колхозтын специалисттерин кедери јаткан малчыларга калган-чы солун табыштарды куучындагылап тургулагар деп, јайнайтаны кай-да? Кезиктери, чын, бу иште јакшы турушкылап јат, а кезиктери... «Койлорын кандый туру? Ол койлорго не жетпейт?» — деп, ат усти-нен сурагылайла, койго ло ончозы јеткил болзо, айылга түшкилебей де, јүргилей бергилеер. Бот ол малчы бойы кандый, ого не керек, балдары су-кадык па деп сурагылайтан болзо. Бу телекейде, ороондо, бу колхозто солун-собырларды, тартыжу-блаажуны куучындагылап туратан болзо. Ол тушта малчы да јылу сананар, ижин ондолтор, ал-баданар... Эй, эй кезиктери общественный иштег болкый, бойынын јал алып турган ижин де јакшы этпес ине...»

«А Байпас, нѳкѳрим, кайттын, кайттын?.. Эмди мен сениле канай куучындажарым? Санаамды, күүнимди кемге айдарым? Кемге ача-рым?..»

5

...Машина јарыла бергедий күүлеп, Себинин боочызы ѳрѳ кар-маданып баратты. Элчи кузовто, кулурлу сумалдардын үстине оты-рып алтыр. Соок, коркышту соок. Удура соккон салкын оны ѳткуре чаап јат, а алдынан ѳрѳ кулурдын соогын.

— Эй, уулчак, түш бери! Кабинага кирип ал! — деп, шофер ба-жын чыгарала, Элчиге кыйгырат. Онын ары јанында Байпастын јүзи элес эдет.

Элчинин мендегени коркыш. Шофердын санаазы ѳскѳлѳнгѳлѳк-тѳ, кабинага түрген ле кирип алар... Ол тура јүгүрген јерде, јер јаар калыйт. Бу ла тушта... ойгонып келзе, диваннан полго келип түшкен јадат.

Элчи Шымдыевичтин каткызы келди. Тындаланза, онын «күрс» јыгылганынан кем де ойгонбогон ошкош. Туранын ичи тымык. Уйи, балдары, эжигинде кыпта энези амыр уйкуда. Кабайда уулчак, кас-тын балазындый, уйку аразында шыбыштанып салала, ойто токы-найт.

Улүш, уур карычактар салкынга ууштадып, кѳзнѳккѳ кенейте тибирт табарат. Элчи Шымдыевичтин уйкузы чек чыгат. «Мал... јаскы мал... арык мал...» — деп, ол ѳрѳ туруп, јайрадылып калган јабын-чыны јуунадала, кожо уйуктаган уулчагын јабат. «Кѳрѳѳр, оны уч-канды, адазына јапшына-јапшына оны диваннын кырына экелеле, ан-тарып койгон» — деп, оны эркеледет.

«Ээ, көзнөктөги тадырткан улам машина түжелген болбайсын — деп, Элчи Шымдыевич уулына коштой отырат. Стенедө жаан кебис чоо-кырайт. Телевизордын жүзи жалтырайт. — Ондый түштүжелбей, а гү-желбей. Кижиге ол үренип турарда, жолдо кандый шыра көрбөгөн. Кезикте городтон бого беш күн жанып турарда. Ол туштарда автобус бар эмес. Корон соок кышта Байпасла кожо кузовтын үстинде жанып келдерис. Машина табылганына баш болзын. Онон жедип келеле, машинадаг түжеле, чек ле басып болбой турарыс — буттар шак тоңгылап калган».

А Байпас.. Байпас түжелбей а. Бастыра жүрүминде кожо, коштой кижиге. Бойун билерден бери Кургак-Салаада уй саар фермада кожо өскөн. Жуунун кийиндеги торо-ач жылдарда. Карын ол фермада сүт бар. Эзелер сүре иште. Балдарды көрөр кижиге жок. Күлгө уймалып, күртке бастырып ла өспөй база. Бир катап Байпастын энези.. Балдарына ичирер деп көнөктин түбинде сүт экилип жаткан. Бойунун ла уйунун сүдиге. Удура уполномоченный туштаган: «Слер общественный сүтти ненин учун уурдап турганыгар? Катуге карузына турарыгар!» — деп, тиштери бажырт эткен. Байпастын энезинин коркыганы коркыш: «Мынын кинчеге меге эмес, сеге жетсин! Менин балдарым эмес, сен торолоп жүр!» — дейле, көнөктөги сүдин жер дөөн төккөнүн билбей калган. Алтай кижиге сүт төгөри кинчек ине. Же онойпогон болзо, ол уполномоченный актадан тургузала, Байпастын энезин канча жылга түрмөлөп койор эди.

Онон омор экү, Элчиге ле Байпас, он жаштуда журттагы школго кожо түшкүлөгөн. Он жылга жагыс партада отырып, интернатта жагыс орында уйуктагылаган. Учунда Барнаулда институтта жагыс группада кожо. Жанып келеле, инженерлер болуп кожо. А эмди..

Элчи Шымдыевич балдарын ойгоспоско, өңбөй басып, эжикте кыпка чыгала, фуфайказын, кирзе сопогын кийеле, фонарик алып, тышкары чыкты. Көрүнбөс карычактар оны тургуза ла үлүштөп ийди. Ол кажаан жаар басты. Койлор уркибезин деп, ыраагына жөткүреле, тыңдаланып турды. Табыш жок болзо, ол жана берип туратан, же эмди койдын икренгени, жаш курааннын маараганы угулды. Элчи Шымдыевич фонаригин жарыдала, кажаганга кирип келзе, карган алтай кой икрелөп койтыр. Арткан койлор кураандарыла кожо уур тургулап, көстөри көгөрө чагылгылап, кажаганнын түбиге жаар болдылар.

— И-и, көрзөбөр оны — деп, Элчиге Шымдыевич кураандарды келип тутты. Экүлезиге кургак, энези жалап койтыр. Керек дөзө чала-была эмгилеген дө ошкош. — Бот сеге, карганак! Балдары ден же ле деген. Жагыс эмди ол экүни сен тойгызып та болорун, та жок? Онызын эртен көргөй — дейле, ол икрелерди туразына апарып сугарга жүреле, токтоп калды. — Алдырбас. Жашканда түн бүрүнкүй, кажаан жылу.. Эй, карганак, быжыл ла күскиде сени сойор. Онон өскө, эзенде икре-

лезенг, балдарын шыралаар. Быжыл сойып койор эдим, је табыннын ортозынаг сырагай ла таппагам. Акыр, акыр, слерле эртен аайлажар, эртеи, — деп, ол тышкары чыкты. — Эх, јашкан, јашкан. Таг эртеде айаза беретен болзо. Сүмслүнин койларында сакмандар ас. Комсомолдордог ийер керек. Тодордын кураан койлары чала уйдажып калган турган. Ого комбикормды көптөг бичидер керек... Кече жуунга келбегендерди алдыртар. Кату куучындажар... Уй улустыг соведин жуур... Нөкөрлик жаргыны ойгозор. Ээ, киришпес де иш јок. Ончозы учун каруузына тур. А клуб, библиотека. Кедери малчыларга кино, книга јетирер... Уй саачыларга кызыл толык керек. Ээ, чындап, уй кабыраачы коммунист Борбок аракыдаган. Уйлар өлөндү чеденге кирген, өлөндү тепсеген, үреген... Школдын үредүчилери... Олорды общественный ишке канай јилбиркедер?. Шак ол «үредүлү улус»... Шак ол «гуманитарный» деген сөс ...Олорло тең болор керек. Көп книга кычырар керек. А качан кычырарын? Технический литератураны база артырбас керек. Оног өскө Байпастан артып каларын. А мал јаны, аш јаны. Оны база көрүп жүрер керек, таскаар керек. Бичигин көп кычырбаган да болзо, бастыра жүрүмде азыраган неме — мал, ортозында, коштой өскөн неме — мал. Анчада ла уй, бозу болзо... Је койлорды да. Кезик чабан койларын кабырып ла жүрер. Күннинг күнге көрүп жүрген табыннын күчи уйдашканын билбей де калар. Бого өскө көс сүрекеј јакшы. Көрсө лө билип ийер... Керек деле акталап та ийерим. Улус: «Колын јенил, акталап ий» — дешкилеер. Бу мен ветеринар эмезим, мен инженер де деле болгылабас... Шак ол кара башту кой... Та орой төрөйтөн кой, та кызыр кой? Ол төрөйтөн болзо, эмди де бежүзи бар. А төрөгөнни канча болерт? Јетү бе? Эйе, јетү. Јети кой төрөгөн, тогус кураан...

Таскактын алдында балбайа јаткан эки уйдын көстөри фонариктиң жаркынына јалтырт этти. Эки торбогы ортозында болгодый. «Көрсөтөр, јут-јулакайда канайда чук јаткылап алган. А малды тудар ла. Онызы јокко јурт јерде нени јипр?.. Балдарды неле азыраар? Малды да көптөдөр, бала-барканы да. Күч једе-ер... Албатыга тем болзын. Көргүлезин. Бойлоры тутсын. Көптөтсин, өскүрзин... Көптөгилезин...»

«Өлөг та једер, та јок? — деп, тал-ортолоп калган обоозын жарыдып көрди. Јүреги сыстады. — Та кайтпагай ла. Кымзаар ла керек, кымзаар ла. Коомой јас болгожын, өлөг јетпей калгажын, кижини оны кайдаг алатан. Кемнег сурайтан... — дейле, такаалардын үкпегинин эжиги ачык эмтир деп көрүп ийди. — Је бу кайткан неме! — деп, тургуза ла ачына берди. — «Үкпектин эжигин јаап турыгар» — деп, канча ла айткан. Коштой айылда чоокыр киске бар. Јымыртка јип амтажыган кийининде, бир чак табылар — дейле, ол үкпектин эжигин јапты, кыскачак агашла түрттүрди. — Кижинин сөзин уккулабас. Эш неме керексигилебес. Јагыс ла меге керектү неме чилеп... Јок, јок,

ачынбас, ачынбас. Оноң өскө иште ачынар, айылда ачынар. Кижн чы-
дашпас болбой... Кече заявление бичиир болды. Бичиир, бичиир. Мы-
нан база ненин jakшызын сакыырын. Учн-түбинде барып, Саамдай
өгөөн чилеп, жангысандай бергейинг. Ээ, ол кире жазаган jakшы... Келе-
келе, кижиден сенин спортчыларың волейболло ненин учун калганчы
жер алган дежип келгилеер. Бу мен жүс башту ба? Жүс колду ба? Жаңыс
ла труска жетире уштынала, стадионго жарышка чыгары арктан. А ка-
найдар, чыгарың да, чыгарың да» — деп, ол кулаштан ооктоп койгон
одын кучактанды. Печкеге экелип салды. «Ээ, печкени арчыйтаны ба-
за жууктап калтыр. Жылдын ла жаскары арчыыр керек. Оноң өскө жы-
луларла кожо jakшы күйбей, ышталып баштаар. Бир күн ол көрмөстинг
печкесиле сожжатан эмтир. Же оны мылча одырган күнде эдер... Иш ле
иш, иш ле иш...

Бу тушта сенектин эжиги калырт этти. Бу киреде кем болотон деп
Элчи Шымдыевич кайкады. Не-не болгон болор бо деп, жүреги шимирт
этти.

Кижн карануйда эжиктин тутказын таппай, эмеш сыймадайла,
кирип келди. Көрөр болзо — Тодор. Чабан. Јинт уул. Айылга кирбей-
тен кижн. Уулдын тердек плашы көк үлүш, бөрүгинде, жаказында кар.
Колында үлүш камчы. Јакшылажарда, чала манзаарып, жүрекип тур-
ган кижининг бүдүми бар.

— Орө өт. Отыр. Мен чай азып ийсейн — деп, Элчи Шымдыевич
отыргыш жылдырды.

— Јок, јок, Элчи Шымдыевич, мен чүрчеге ле кийдире жүгүрдим.
Јуунга келип болбогонымды айдайын деп. Койлорым бөлинген. Олор-
ды түжүрип турганчам, түн кире берген. Оноң ло бери чапкам. Једип
келзем, јуун болбогон дешти.

— Эйе, кече жуулып болбогонус — деп, Элчи Шымдыевич күүни
жылып, серенкезин чагып, печкенин ичиндеги такпайларга камысты. —
Эмди сонзын...

— Уккам, уккам. Сонзын једип келерим. Оройтыбазым.

— Балдарың кандый, Тодор? Грипптегилеп туру деп уккам.

— Балдар jakшы. Койлорым да кем јок. Бөлинерде, карын, таап
алдым.

— Табылганы jakшы эмей а.

— Оройтыган кижн... Мен Чаңкыр ичининг коммунисттерин басты-
ра айдып келейин. Сөзимди берип жадым.

— Је, айт ла.

— Акыр атанадым. Эмди једип турганчам, кой өлөңдөөр боло бе-
рер. Турлуда жүк ле үй кижн. Болушчым курорттой берген — дейле,
Тодор тышкары болды.

Элчи Шымдыевич онын кийнинен чыгып келгезин, Тодор адына
минип ийтир. Ичкери тизирт этти. «Јер жарыгалак, јол чылчырык. Та не

чаап турган уул?.. Жок, жок, чаппай а, чаппай. Јнит те, омок то. Кӱбӱрӱм бар да, ижемји бар да. А ат десе јакшы, бӱдӱмјилӱ.

Јакшы уул. Иштенкеј. Пландары да бӱдӱп јат. Одус киреге јетсе, тасказа, озочыл чабан болор ло болбой. Ондый уулдар болбозо, кем болотон. Санаазы бек... Кӱрзӱбӱр оны... Кемзинбеген. Кирип келген. Чынын айткан. Айдарда, ижи ого керектӱ, албатынын малы керектӱ, партия керектӱ... Ээ, бу ончозы меге база керектӱ деп билеле, кирген. Эпјоксынбаган. Бот кандый эр... Јакшы улус јер ӱстинде кӱп лӱ эмей. Кӱбӱр... — деп, Элчи Шымдыевич јашканга јӱзин тӱбӱп алган турат ла турат. Санаазында Тодорло кожо сыр маңда карануй јаар ичкери јӱткнйт. — Чаппай а, чаппай. Јнит те, омок то. Ижемји бар да... А сенде?..»

Ол тушта Элчи Шымдыевич — студент. Клубтаг чыгып келгенин, мынайып ла јашкандап турган. Ай карануй тӱн, јаныс ла клубтын эжик алдында столмодо сок јаныс лампочканы, кӱбӱлӱктӱр чилеп, карычактар айланган. Је јнит Элчинин кӱстӱринин алдында јурук сан башка болгон. Бу ла јаны кинодон кӱргӱн јурук: булуттарга сапталган коо кызыл пальмалар, кандый да јаан-јаан кызыл јалбрак ӱзӱмдер, мында ла кызыл талай, атылланган кызыл толкулар. Јају јаратла кара-кара сагалдарлу, сарбайышкан мылтыктарлу, бийик, бӱкӱ кызыл улустар барадат. Олордын ӱстинде кызыл мааны элбейрейт, алдында кып-кызыл тандак јалбырайт. Ол кызыл улустар ол кызыл тандак јаар ууланган: алтамдары кӱчтӱ, тен, амадузы јарт, јаныс. Олорды не де токтодып болбос. Олор Тӱрӱли учун, јайымы учун тартыжуга чыккан улус. Бу бийик сӱстӱр учун тыны да карам эмес...

Элчи туруп-туруп, ол улустын ортозында болгон болзом деп кенете коркышту кӱбӱрӱп чыккан. Мотоциклин таркырадала, бодоп ло ичкери учуртып ийген. ӱлӱш јашкан Элчинин јӱзин, кӱјурзып калган уйдый, эдирек тилиле јалай берген. Је Элчи мыны там јакшызынган, бо-го там кӱбӱрӱгӱн: ол удабас ла бу телкемди бӱркеген соок јашканнаг бӱдӱп чыгар. Јаркынду кызыл телекејде коо пальмалардын ортозыла баргылап јаткан кара сагалду бийик кызыл улусты јаба једер, алтамын, амадузын олорло тендеп ийер — Тӱрӱл учун, јайым учун! Тартыжар, туружар!

Элчиге удур меңдештӱ чураган јолдо та кандый да кара неме јаткан. Элчи токтој тӱжеле кӱрзӱ — сууга кӱбӱп калган плащ. Чабан киянинин плащы. А ээзи бойы кайда? Не болгон? Канайткан?.. Јолдон чыга јӱгӱргежин, чабан Экчелей — бу ла Тодордын адазы — аай-коой багыра-багыра койлорын айдап болбой, јыгылардын бери јанында јӱгӱрнп турган. Арык јаскы кой турлузына једнп болбой јаткан болтыр. Элчи эмес болзо, ол јут-јулакай тӱнде ол койлордын та канчузы чарчап калбагај...

«А эмди не? Тартыжу токтогон, кӱӱн соогон бо? — деп, Элчи

Шымдыевич јудругын түүйт. — Јок ло јок! Тартыжар! Комдоложор! Бу не јадыш, бу не јадыш! Кемге јарбынып турган? Кемге тескеерлеп турган? Танла парткомды јуур. Эдер, тудар? Райкомго јартын айдар. А не болды? Је јуунын јуулбады не. А ол јуун јокко улус иштеп болбос деп пе? Улус нени эдерин билбес болор деп пе? Кече јуулбаган болзо, сонзын јуулар. Кыйалта јок јуулар».

«Канайдарын — иштееринг ле. Сениг бу јүрүминг, бу өйдинг јалчызы. Айла кезиктери бистерди «партийныйлар» дээр ине. Бис аркандарынаг чала башка, чала аңылу бийик турган ошкожыс. Чын, иш учун каруузына эг озо, эг аңылу бис туруп јадыбыс. Та — аңылу ашкурсак та јибейдим, артыкту акча-манат та албайдым. Аңылу «тегеринен түшкен» партишчи де көрбөдим. Ончозы ла јердег чыккан, эмезе турлулардан, фермалардан ла түшкен улус. Керек дезе обкомдо до. Бир јаан өгбөн јыгыларда, онын јанына отырала, чын кородогон, чын ыйлаган кижии — эјези. Јаш өтөккө уймалып калган кирза сопок кийген эјези. «Эй, уулдар, — деп, Элчи Шымдыевич ол тушта нчинде шымыранып үйип калган. — Та колхозто болыгар, та Москвада ЦК-да иштегер — јыгылган кийнигерде, слерлердинг јаныгарда кирза сопокту ла улус ыйлаар...»

«Акыр, ол пропагандист өгбөнгө кезе-быча айдар. Канайтса — снойтсын. Ижин јарандырзын. Онон колхозтын председатели... Јажы јаан, ченемели јаан кижии: «Сен менин хозяйственный иштериме киришпе, бойыннын политико-массовый нжинди бил» — деп, айдарга туру ошкош. А мен канай киришпезим: государственный пландар учун каруузына мен тен туруп јадым. Онон мен правленийниг члени эмезим бе? Јазап кезе-быча куучындажар, јакалажар. Онон өскө кижини башартыктап айабас...»

«А канай иштебейт? Јерим учун, улузым учун. Эне болгон төрөл Корболуум учун... Бойым учун, балдарым учун... Канай тартышпайт? Улузым јакшы јатсын деп. Бийик болзын, бийик-бойына кару, киленкей болзын деп. Төрөл јерим макталзын деп».

Элчи Шымдыевич јашканга бастыртып, куру карануй јаар көрүп алган турат ла турат.

«Болужыгар меге, төрөл улузым — мен слерди бир де јаман айтпагам, слерге јаман сананбагам!

Болужыгар меге, эне тууларым — мен слерди јаантайын тооп ло сүүп, байлап јүредим!

Јәмө мени, Байпас, нөкөрим!...»

БОЦМАН

Мен областной больницаның стоматологический, жартап айдар болзо, тиш эмдеер бөлүгүнүн заведующийи.

Бис бу ла жууктарда больницаның жаңы туразын алдыбыс. Тен бастыра бойы шил, пластика эмес беги. Жаркындалып, жалтырап турар. Азийгы жантийып калган агаш тураның кийнинде, бу ичи-тышты суркураган турага келгеели, тен сыным жеңиле түшти ошкош. Ийдеме ийде, санаама санаа кожулып, тен чик жок жинтширей де бердим бе, кандый! Меге берилген эптү ле жараш кабинедиме удабай ла темиктим. Ончозы бу, жанында ла эбире. Салар јерине салып кой, алар јерден, керектү болзо, беленинче ала кой... Кыскарта айтса, мен, Ирина Сергеевна, тиш эмдеер бөлүктинг заведующийи, эмди алдынан бойым кабинетту боло бердим.

Отырым. Отырзам, менин кабинетимдинг эжигин кем де чеберинен токылдадып ийди. «Киреер, киреер» — дедим. Кирип келген кижини көрүп ийген бойынча, мен та ненин де учун ала-тарый алаатый түштим.

Эжиктин жанында жап-жаңы, бир де јеринен уужалбаган кара костюмду, ару ла апагаш чамчалу, је жабызак сынду, бу ок дйдө жап-жалбак жарындарлу бир эр кижин турды. Тен мыч ла эдип калган эр! Бат кандый жарындар а!.. Элбек те, бекем де. Тен мат ла эдип калган. Јок, тегиндү ле эмес. Та кыймыгында, та бастыра бойында, је кандый да темиклеген неме бар. Кандый да солун: ол та кыймыгы, та кылыгы.

Оныг туружы, сыны табынча там түзелип, сыранай ла солдат чылап, кезем ле жап-јарт айтты:

— Эрмен Эрменович эдим!..

Озо баштап санаама санг ла башка шүүлте эбелди. Кандый да болзо, мен бойлу ла бойдон эмес бедим. Кенете күлүмзиренип, эки колым атпас эдип, чачымды да түзде тудуп, сыймаганымды билбей калтырым.

— А менин адым Ирина Сергеевна — дейле, кенете изий түшкен јүрегимди базап, бу эр кижиге токыналу ла тоомјылу көрдим. Оныг

сол жаагы бултайа тижип калганын кайдан јастыра алатан эдим. Канча жылга тиш эмдеп, ижиме темигип калган ннем... Јарт, тижинег шыралап јүргени көрүнип јат.

— Орө өткөр — дедим. — отырыгар.

Ол ичкери баспай, ол ок өдүни ле соок көстөриле мени ширтеп, эки ийини эмеш те кыймыктатпай, курып калган кептү тым турды. Бек ле бербек сабарларыла сол жаагынын тижигин чебер сыймап, бу ок өйдө эки көзин менен чек ле божотпойт.

— Угуп отырым, Эрмен Эрменович, кандый керектү келдигер?

Оскө улустан ол незиле аңгыла эмезе башка болгонун кенете мен сезип ийдим. Јок, сезип ийдим эмес, а көрүп ийдим, көстөриме илине берди. Эрмен Эрменович деп аданган кижинин ару чамчазынын ачык төжинег апагаш јолдорлу чанкыр ба, айса кара ба тельняшка меге та ненин де учун јилбүлү ле солун болуп көрүнди.

«Кандый каткымчылу — деп, мен бойымда санандым. — Јирменчи чактын учына јетире јүк ле јирме жыл арткан. Научно-технический культуранын өйи!.. Мындый кееркедим костюмду, төртөнди жаңы ла ашкан эр тельняшкалу төжин ача тартып алган јүрүп јат!.. Туйказынаг айдар болзо, меге эмдиге јетире сок жагыскан јаткан үй кижиге, мындый эрге көрөргө кандый да эби јок неме ошкош...»

— Кандый керектү келдигер, Эрмен Эрменович? — деп, эрик јокто эрмектендим. — Орө өткөр, мен угарга белен...

— Мен слерге комыдалду келдим, Ирина Сергеевна, — деп, өбөтөп тоомјылу јөдүлденип, ойто ло сол жаагын сыймайт.

— Угуп јадым, сақып отырым, айткар, куучындагар...

— Бу мында, слердин башкарып турган бөлүкте (баш ла бол, «Башкарып турган» — кандый сөстөр а!) азийда менин үренчигим болгон — М-маша... М-мария Арова... Јок, М-мария О-одуевна Арова иштеп јат.

Көк јарамас, бу не боло берди! Тургуза ла менин алдыма Маша Арованын кебер-бүдүми бүткүлинче тура түшти. Онын чырайы тегерик ле ару. Андый ок тегерик, јаан кара көстөрлү. Капшуун ла апагаш сабарлары, ачынган өйдө канайып та тыртас эдип калатан тумчугу, ачык, јалакай кебери иле јурала берди.

— Эйе, иштеп јат — деп күлүмзирендим. — Јараш кыс, јаш врач. Је бойынын ижин, бойынын төс керегин јакшы билер.

— Айдарда, слердин шүүлтегер андый ба?

— Шак ла андый, Эрмен Эрменович. Слер бойыгардын азийгы үренчигер керегинде аланзыбагар. Ол бойынын ижин јакшы билер. Бат андый. Айдарда, ол слердин үренчигер туру ине?..

— Мен оны школдо үреткем. Мен албаты үредүзинин системазынын ишчизи.

— Андый системадан болзо, сүрекеј јакшы!

— Слер бчбп отырыгар эмеш пе?! — Менин үнимнен Эрмен Эрменович та нени де сезип ийген болгодый. Же андый да болзо, оноң ары мынайда айтты: — Слер Арова керсгинде тың жастырып жадыгар! Арова андый ла озочыл кижн эмес деп айдарым. Ол, мен айдар ла тартаар болзом, жеткерлү кижн. Бойнынн ижин билер дедеер бе?.. Жок, ол бчбш лб бчтү кижн, шокчыл! Божогоны ла ол..

— Мынызы не дегени?.. Жартагар, аайлабадым!

Эрмен Эрменович брө тур чыккан бойынча, ойто отыра түжүп, мен жаар чукулду көстөриле кезе көрөт:

— Бу не? — деп, жаагына көргүзет. — Бу — шок, бу — бч!.. Мынайып ол бнөтийинн кылынган! — Экче жарындарлу эр кижн кенете тура жүгүрип, менин эки көзимнин алдына тижик жаагын төгөй тутты. — Бу не?!..

— Слердин жартаганаардан мен нени де ондободым — деп, мен бу тушта манзаарый да берген болзом, же оны билдиртпеске тудунып, канча кирези кату ла тоомжылу эрмектендим. Жарт, сезилип жат: Арова та кандый да жастыраны «жазап» койгон. Бу бистинг текши де түбегис болордон маат жок. — Слер, Эрмен Эрменович, эр кижн инегер. Эмеш тудунып ла токынап алала, ончозын меге жартап, чокымдап беригер.

Ол дезе отырған јеринен ойто тура жүгүрип, сол жаагын катап ла менин алдыма төгөй тутат.

— Көрүп отырым, Эрмен Эрменович, жаагаарда эмеш тижик бар эмтир.

Оноң ары болгон керектин аайы-дббйинн угуп, јинт стоматологтын кылыгын, чындап та, чат кайкадым.

Эрмен Эрменовичти мен креслого отыргызып, оны бойым шиндеп көрдим. Чындап та, үстиги јанында эки тиш жок. Онын ордына бүлтүйе кан түүлген кызыл тижик! Бу тижик мынан ары баалап, иринтирден де айбас. Оны тургуза ла эмдеер керек..

— Ирина Сергеевна, слер бу керектин аайына тургуза ла чыкпас болзогор, мен жаргылажарым. Мен судка берерим! — Ол база ла казырланып, көстөрн курчып чыкты. — Мен жагыс ла Арованы эмес, слерди база кожо судка берерим! Кожо иштеген специалист-кадрларды контрольго алар керек! Оскүрер, башкарап керек!.. Күлүмзиренбегер, күлүмзиренбегер... Күлүмјиле мени јымжадып болбозыгар!.. Тен, тен түр... түр... түрменин түби жаар түлүрт ле эткилеп каларыгар!

Ол база кандый да ачынычулу ла јаман сбсти айдарга једип келе-ле, јүк ле арайдан чилекейиле кожо кайра ажырды. Чукулданары јарт. Мындый неменин кийнинде кандый да сбсти карамдабазын, айда салып јада каларын.

Арованы ол јаштан ала билер. Арова азыйдан ала андый: бштбн-көй лб бчбш. Ол эмди врач-эмчи болуп алала, азыйгы үредүчизинен бч алган. Эрмен Эрменовичтин айдыжы ла санаазы андый.

Керек, чындап ла, андый болзо, бу тен неге де јарабас. Бу ЧП — качан да болбогон кайкамчылу учурал! Оскө айдар да, табар да сөс јок.

Комыдалду келген кижиге јүзүн-башка эмдер бичип, оны канайып тузаланарын јартап береле, эртен он јети сагат одус мннутта келзин деп јакыйла, Арованы бойымнын кыбыма алдырдым.

Онын тегерик ле јараш чырайы кугара тартылып калтыр. Кандый керек учун алдыртканын ол сезип койгон.

— Эрмен Эрменовичти, бойоордын азыйгы үредүчигерди, слер канайып «эмдегенеер», Мария Одуевна, јартап беригер! — деп, мен канча ла кире кату эрмексендим. — Врач бойыннын проффессиязын тузаланып, керек десе өштүзинег де өч алар учуры јок!

Кыстын көстөрине кунукчылдын көлөткөзи толо берди. Ол бир кезек өйгө меге кезе көргөн бойы анайда ла тура калды. Онон сакыбаган јанынан апагаш ла јит тиштерин көргүзип, јаш бала чылап, бир де бурузы јогынан күлүмзиренип ийди.

— Ирина Сергеевна, ол тушта мен... мен эмес болгом!.. Будетен болзоор — бүткер меге, бүтпейтен бедигер, онызы бойыгарда...

— Канайып анайыл мен — мен эмес? Бу не дегени?!

— Мен јартап турум не, — ол мен јаар чала јалтанганду көрөт. Эмди ле турган јеринег атпас эдип, сурт ла эдип калгадый! — Кече... кече мен — мен эмес болгом! Онон билереер бе, кече кандый күч күн болгон. Оору улус көп. Күнүнгизинег чик јок көп! Онон бир ле көрөйин дезем, ол, Боцман бойы! Ой... Эрмен Эрменович: «Бат кандый макалу — деп ајдат. — Ырыс, сүүнчи! Эмди менин бойымда тиш эмдеер врач-стоматолог болор. О кей, андый эмес пе, Маша!..» Мен көрөм, онын үстиндеги бүүлезинде бејинчи тиш оору. Бистин, врач улустын, тилиле айтса, свищ, периодонтит... Азыйда база эмдеткен тиш эмтир. Эмди јангыдан эмдеп неме болбос. Јангы ла кодорып салары арткан. А менин бажым айланат. көстөримди туй туман алат. Мен онын тижине көрөдим, а бойым десе, коркып ла тыркырап отырадым. Калак, сезип ийгей деп чочыйдым!..

Јаш тужы кижини кайра јединип јат. Мен бир ле билинип келзем, ойто Салјарда барган эмтирим. А бистин Салјар јурт — ол јаан јолдордон туура. Калын ол јанында туруп јат. Эбири туйук туулар. Кем де оноор барбай јат. Төртөн лө өрөкө айыл ине. А кажы ла айылда төрт-беш бала. Туралардын ла содойышкан чадырлардын ортозы, чокымдап айтса, кажы ла биленип јурты бой-бойлорынан ыраак тургулап јат. Онын учун бистин Салјар ала-тарый јаан деремне деп билдирер. Сок јангыс оромы узун ла ыраак неме ошкош.

Маша эрмегин кенете үзүп, бир канча өйгө унчукпай барды. Онон

ойто бажын өрө өңдөйтүп, айдайын деген шүүлтезин жылытып, ойто ло туктурылып, узак ойгө тымый түшти...

Оног бери он беш жылдан артык ой өтти. Маша Арова шак ол жыл экинчи класста. Якшы, сүрекей якшы үренген. Шыранкай, кичеенкей кызычак болгон.

Олордын үредүчизи Антонина Экчеевна болгон эди. Кып-кызыл чырайлу, андый ок кызыл-күрөң платьелү. А туфлялары кандый жараш ла көп болгон эди! Каразы да бар, агы да бар, кызылы да — кандыйы керек, ала соккон бойынча кийип алар. Салжардын школында үренген ончо кызычактар ол тушта бойыннн үредүчизи Антонина Экчеевнага түней болорго туратандар. Акыр ла болзын, жаандап алзабыс, көрөрбөр до! Шак ла анайып жүзүн ле башка жараш платьелер де кийер эдибис. Оног төрөл Салжардын сок жагыс оромыла ончо улусты кайкадып, баштарысты чала түс тудуп, тегин де күрертим-кызыл эриндеристи там билдирлү этире будып ийеле, сеп-седегиннен барып жадар эдибис.

Антонина Экчеевна Маша Арова ла оног до өскө балдарды Салжар журтта жүк ле бир жыл үреткен. А келер күскиде, жаңы үредүлү жыл башталарда, жүк ле күски каникулдар башталганча, Улу Октябрьдын байрамына ла жетире... Оног бойыннн жерине жапып барала, ойто кайра келбеген. Жаан улустын айдыжыла болзо, Антонина Экчеевна кижиге барган. А өбөгөнн десе — кандый да жаан иште турган жамылу кижн. Кезик улустын эрмегиле болзо, бистин Антонина Экчеевнанын өбөгөнн — ученый кижн. Ученый, оног городто коркышту бийик туранын эн үстиндеги кадында журтап жат. Ол туранын көзбөктөрннен бистин Салжардын тураларыннн ла чадырларынын ыштары да иле көрүнүп жат. Бат кандый кайкал!.

Мынайып Салжардын балдары үредүчизи жок артып калган. Же база узак ла ойгө үренбеске келишкен. А үредүчи жок болзо, школ до ээн. Ого тегине ле кем барар, не кирер?!

Кыш. Анчада ла оок балдардын кулактары үзүле бергөдий соок. «Тырс» ла эткен бойынча, буттарынын алдына кел түшкөдий. Аяс күндерде Кадыннын тожы жарылып, торс эдер болзо, табыжы түкү одоштой турган тууларга иле-жарт тоңдоло беретен эмей. Бат шак ла мындый соок күндердин бирүзинде бистин школго жаңы үредүчи жеде конуп келген эмес беде, кайракан!

Ой, ол тушта бис, Салжардын балдары, кандый тын сүүнген эдибис! Бистин жаңы үредүчибис андый-мындый тегин кижн эмес, а моряк-талайчы! Тен сыраңай ла «Огонек» деп журналдын кадарында кепке базылган бир моряк ошкош. Чындап та, ол биске жеде конуп келди эмеш пе, улус?! Жаражы тен журалган. Журалган да эмес, тирү

кайкал! Чын, бистинг жаңы үредүчи озо ло баштап жараш моряк-талайчы болгон ине. Онон бир ле күн... Жок, баштапкы ла уроктон ала «Боцман» боло бербезин бе. А бис мынын алдында андый сөс угуп жүрген эмес, «Боцман» дегенин кайдаг билет...

Жаңы үредүчи Салжардын оромыла барып жатса, онын эп-элбек кара штаны жолдын карын булгай-телгей жалмай согуп барадар ине. Ол элбек штаннын эки будынын алдынан элес эдип, көрүнип-жжынып, көрүнип-жжынып, чыга конуп турган ботинкалардын калынын ла уурын, онын жалтыртын көргөн болзогор. А барып жатса, кар чыкырт-чыкырт эдип, эки будынын алдында жер тен түнкүлдөп ле онтоп жадатан эмей.

Баш ла бол, тогбозы та кандый боцман! Ол кжжыла ла фураж-казын да, кыскачак кара бушладын да эки жардынан уштыбаган. А бушлаттын топчылары та ай, та күн — жаңыс ла жалтыражып турар ине.

— Ирина Сергеевна, слер билереер бе, ол боцман деген жаңы сөсти бис баштапкы ла урокто укканыс. А баштапкы урок канайып башталганын слер көргөн болзогор. Уредүчи-моряк бистинг класска кирип ле келген. Кандый да өдүни ле жап-жарт үниле торт ло бисти чочыдып ийди: «Жакшы-лар ба, бал-дар!» Онын жарындарын бу өйдө көргөн болзогор. Тен чыт ла эдип калган, түп ле түс. Тен. Туружында кыймык та жок — казык! Кос — та мүркүт, та шогкор, та от, та ок... «Жакшылар» — деп, азыйгы ла Антонина Экчеевна туштагы чылап, озолу-сонду каруу жандырдыс.

— Канайып-как! — Уредүчибистинг фуражказы сертес эдип калды. — Канайып-как! — Туружы, эки ийни ол ло бойы, кыймык та жок. — Меге, нөкөрлөр, экинчи класстыг үренчиктери, мындый уткуул чек жарабай жат! — Жаңы үредүчибис бисти уялалтып, жараш ла бийик фуражказын ары-бери жайкайт. — База катап: жак-шы-лар ба, нөкөр үренчиктер! — Же эмди бис карууну эмеш чук бердибис. Жаңы үредүчининг жүреги жымжай түштн ошкош.

— Бат эмди эмеш кем жок, эмеш айлуу — деп айдарда, бистинг де санааларыс жарый түжүп, бойлорыстыг жерлериске отырайыс ла де-зебис, — Канайып-как! — деген кату үн катап ла класста тогдоло берди. — Кем слерге отырзын деп жөп берген а?! А ну, встать все, как один! — деп, ол кенете орустап кыйгырды. Бис чочыганыска ла коркыганыска ала-тарый алаатып, аргабыс чек ле чыга берди.

— Слер не, штрафной рота ба?! — деп, үредүчи онон ары там кайкадат. Ботинкалары табышту ла уур чыкыражып, кажыбыстыг ла жаына жууктай базып, ончолорысты бир түс учук-чийү эдип түзедет. —

Билип алыгар, житке — житкени көрзин! Бир линейка. Жарт па? Отырыгар!

Бис отыраарга жеткелегисте, ойто ло өрө турзын деген жакару кичинек класстын ичине жагылана берди:

— Билип алыгар ла элен-чакка эмес алып жүригер: слердин алдыгарда өскө кем де эмес, а боц-ман! — Көстөри курч, үни жарт ла өдүни. — База катап жакып турум, билип алыгар: слердин алдыгарда түкү Син-га-пур-га жетире ачу тусту талайдын жолун өткөн боц-ман туруп жат! Жарт па эмди? Отырыгар...

Нези жарт, нени некеп жат? Бистин кажыбыс та ол тушта кайда да, кандый да Малайзия деп жер барын, анда кандый да Сингапур деп порт барып кайдаг билетен эдис. Ол күн бистин урокторыс жагыс ла отырыштан ла туруштан, жакшылажарынан ла партадан туруп, доского чыгарынан ырабады. Ой, Ирина Сергеевна, билген ле бойоор көргөн болзогор!.. Онын да учун кече Боцманды... чындап, Эрмен Эрменовичти көрүп ийген бойынча, санаамды ичкынып, түкү жаш тужыма ойто жапа берип жада калтырым...

Же бат, уроктор божогон. Эмди жанар керек. Бис капшай ла эжик жаар бурт ла. Баш бол, кайдаг! Ойто ло жагы үредүчибистин кезем уни, көстөринин курч кылузы бисти бу ла борто тырс-замри — токтодо тармыдап ийди!.. «Слер кайдаар?! Слер не?! Уркиген койлор бо айса бөрүге сүрдүргөн жылкы мал ба?» — Кезек ойгө бис шык ла эдип калдыс. Көс тө өрө көдүрер эмес. А Боцман.. о көдөк, Эрмен Эрменович бистин кажыбысты ла көзиле «жип» эмезе сөгө камчылап тургандый. «Меге мындый неме жарабай жат, нөкөр үренчиктер! База катап угуп алыгар, онон качан да ундыбагар, мен боцман!»

Канайдат, барып, ойто бойлорыстын жерлериске отырдыс. Ол түптүс туруп алала, мындый жакару берди: «Баштапкы рядтагы баштапкы партада отырган эки үренчик өрө туруп, элден озо чыгып жанзын!» Же олор эжиктен чыгардын кажы ла жапында, база ла кату үн бистин ончобысты селт эттиртип ийди. Эмди ле көрүп ле ондоп турар болзо, кажы ла партадан турган эки бала эжиктин жапына једип, онон ойто кайра бурылар учурлу. Кайра бурылала, мынайда айдар: «Жакшы болзын, Эрмен Эрменович!» Мынайып бистин јирме төрт үренчик ончозы: «Жакшы болзын, Эрмен Эрменович, жакшы болзын, Эрмен Эрменович, онон ары, ойто ло, — жакшы болзын, Эрмен Эрменович, жакшы болзын, Эрмен Эрменович...»

Салјардын баштагы үредүлү школынын үренчиктери шак ол күнненг ала, байла, Боцманнын... ой, Эрмен Эрменовичтин бу үредүзин эр жапына эске алып жүрген болор.

Арова Мария Одуевна улу тынып, онон кенете күлүмзиренип ийди. Ондый, Салјардын школынын балдарынын салымы сан башка јолго кире конды. Кенете ле ончозы андана соккон деп айдарга кели-

жер. А Эрмен Эрменович келген ле бойынча, бу кичинегеш журт ичинде эн көрүмжилү кижиге боло бергені жарт Лок, көрүмжилү дезе, ого арай ас. Ол, Эрмен Эрменович, эмди эн төс кижиге эмей!

Азыйда болбогон база бир жаңы неме: үредүчи айлынан чыгып, школ жаар ууланган ла болзо, ого удур жүгүрүп, уткып алатаны кайда. Бу база бир чүм, база бир чак.

Дежурный болгон үренчик ол күн школдың сенегинде турар. Эки көзүн Эрмен Эрменовичтин туразынын эжигинен чигбей, онын чыгарын кетегер. Үредүчинин уурзымак кара бушладынын обору элбес ле этсе, дежурный ого удур учуртып ла жат. Онын жаңына эки-үч алтам жетпей жүрүп, токтой түжер керек. А бу өйдө Эрмен Эрменович үренчикке бойу жууктай басып, сол колынын карызына, сырагай ла одын чылап, бакчалай салып алган тетрадьтарын табыштырар. Дежурный оны экелип, үредүчинин столына чеп-чеберинен салып, үренчиктерди житке-житкеге түп-түс тургузып, Эрмен Эрменовичтин класска кирерин сакып жат. Бат үредүчинин элбек кара штаны ла андый ок кара бушлады эжиктен элбес эдип, тегерик чырайы агарып, бекем сому көрүнип ле келзе, — «Экинчи класс урокторго белен, Эрмен Эрменович!» — деп, дежурный үренчик чокум, жарт ла үнгүр жетиру эдер жаңду. Бу моряк-талайчы эмезе боцман көрүнип ле келзе, балдар тырс ла — тармылана беретен эмей. Чын, чын, Ирина Сергеевна, кече база андый болгон. Бүтпес болзогор бүтпегер, бүдетен болзогор бүткер меге. Мен Боцманнын, о, калак, Эрмен Эрменовичтин тармызына алдыртып ийтирим.

Лит эмчи санана берди. Бу ончозы кече ле болгон немедий. Жаш тужыма жанала, чек ле ойто кайра келип болбойтырым ине...

— А онон ары? Онон ары не болгон, Мария Одуевна?

— Онон ары дейдеер бе?.. Онон ары бис «экилер» алып баштаганыс. «Беш» темдек «беш» деп адалбас болгон. Керептин капитаны эмезе база та кандый да рангтын капитаны, адмирал, онон до ары — бат бистин жаңы темдектерис андый болгон... Эмди ончозы энделип калган ине, Ирина Сергеевна. Темдектезе, эки алзан — ол штрафной батальон эмезе кезедү алган матрос-талайчы деп адалатан ошкош эди.

— Слердин үредүчигер, айса болзо, андый военный ойын таап, үредүни илбүлү ле солун эдерге умзанган болор бо?

— Та... Болуп та айабас. Же жаңыс ла бистин Боцманнын «экилери» айдары жок уур ла жаан болгон. Бат шак андый «экилерди» слердин мойныгарга илген болзо а, Ирина Сергеевна... Ол тужында Эрмен Эрменовичти одус та жылдын бажында көрүп ийген бойынча санаагарды ыккынып, жаш бала боло берер эдигер.

Жаңы үредүчи, чындап та, көп «жаңыртулар» сананып тапкан эмтир. Боцман Салжарга келип үредүчи болгонынан бери, балдардын мойындарында калың картоннон кескен же ле деген «экилер» эмезе

казык ошкош «бирлер» салактагылап жүрер болгон. Коомой темдектеринди ойто түзөтпейинчен, калак-кокий, ол картонног кескен экилерди ле бирлерди мойныннан уштыырым деп санаба. Алып жүр, керек болзо, кожо койдонып та уйуктаган кем жок. А бистин койчы-малчы болгон ада-энелерис, байла, бу жагы ээжини бузарынан алатарый жалтангылаган да болордон маат жок. Кем билер оны, айсаболзо, бу жагы андый саг башка жөп жарадылыи калган. Карлу туулардын ортозында тонуп калган ыраак журттын улусы укпай да калбай база. Мал-ашла ла уружып оморды ла кичееп жүреле, акту бойынын балдарын да ундыгылап кой турган улус бар. Чын, андый улус бар. Бар, төгүн эмес. А биске каткы. Бис олорды күнүн сайын көрбөй дө жадыс, укпай да жадыс. А бүгүн, эмди, бу ла бис экү эркектежи отырган өйдө, андый учуралдар жок деп пе, Ирина Сергеевна?!

Мария Одуевна Арова кенете неге де тын ачынып, тыркыражып, бут бажына тур чыгып, үни тунгакталып, бу ла шүүлтезин ойто чыгара айдып, онын жерлештерине Ирина Сергеевна кандый да жаман неме эдерге турган чылап, корый алды:

— Жок, жок!.. Туулардын ла карлардын ортозында журтаган бистин улус Боцманнан коркыган эмес! — деп, Арова апагаш колдоры ла кейди кезе согуп, үни эмди ле үзүле бергедий турды. — Айса болзо, олор ого бүткен?.. Айса болзо, бистин тегин, бистин жалакай улус онын ол кылыгына канайып та ажару салбаган?.. — Мария Одуевна кенете эмди кайда отырганын, бойы кандый айалгада болгонин эске алынып ийген ошкош. Ол токынап, канайып та эпюксынып, ойто бойынын жерине отыра түшти. — Андый кинчектү «экилерди» көп лө сабада мениг бир коркышту жакшы үүрем, Надя Муудукина, тен шыра-лап, кыйналып туруп апарып жадатан эди. Ол көөркийди энем чилеп ле тын карамаган ла килеген кизи жок! Картонног эткен «экилер» онын мойнынан чек ле айрылбайтан. Надя бойы кичине-ек, кыскача-ак, сыраңай ла ойынчык наадай ошкош бала болгон. А Боцманнын «экилери» Надянын бойынан да жаан. Картон «экилер» кызы-чактын эки тизезине согулып, базарга чаптык эдер. Оног мениг Надянын айлы ончобыстыынан ыраак, түкү ле деремениг учында. Мениг энем ого килеп, бир катап мындый сүме айдып берген: «Надя, сени улус көрбөзин — айылдардын төриле, чала жажынып жанып турзан» ...Кайдан! Кайдан андый неме деп. Эрмен Эрменовичке туттуртып аларын. А ол, бистин Боцман, «эки» алган кажы ла баланын деремениг чике өзгиле барзын, онын уйадын кажы ла кизи көрзин деп, кату жакару берип койгон! Же бир катап мениг адам канайып та кенете оорый берген койло уружып, оны эмдеп, тышкары турган. Бир ле көрбөин десе, мениг Надюшкам таскак ажыра жажынып, мойнындагы калбаңдаган «экини» уштып жаткан. Же ол бойынын «кинчегин» жүк арайдан уштып, жагы ла колтыктанып аларда, баш ла

бол! — контораның ары жанынан Эрмен Эрменовичтин жаан кара обору эбелип келген ине!.. Бистинг Боцман сүрекей сүмелү. Озо баштап кижининг мойнына «экилерди» илип берер. Оноң бойы десе ара-айынан кетеп, журттын төриле, журттын төриле... Бат анайып бисти шиндейтен — онын «сыйын» бис айылдарыска јетире апарып јадыс па ајса јолой уштып кой турганыс па.

Баш ла бол, эмди канайдар, кайда барар?! Надюша баш та көдүрбей, ол ол јеринде тыны чыгып, тырс ла тура калбай база. А Эрмен Эрменович десе кызычактын мойнына байагы картон «экини» ойто кийдирип, школ јаар кайра сүрген. «Экини» кийгенче Надя школдон ойто бурылар учурлу.

Мыны көрүп тура, адам канайып чыдашыс. Удура баскан: «Нөкөр үредүчи, — деп, ол Боцманга айткан, — бу слер кандый сан башка кылык кылынып јадыгар? Јаш баланы анайып кыйнаарга ја-раар ба?.. Мен бойым да солдат, јуу да ойинде мындый неме көргөлөгим».

— Мынызы мениң бойымнын сананып тапкан таскадуум болор, Одуј, — деп, Боцман адама чала билееркеп, күрт эткен.

— А слердин бойыгарда, нөкөр үредүчи, балдар бар ба?

— Мен черүден јангы јангам.

— А бот мен слерди, нөкөр моряк ла үредүчи, бистинг обществонын текши јаргызына алдыртсам, не болор? — деп, адам Эрмен Эрменовичтен сурап, оноң ары коркыткан: — Јаш балдарды мынайып кыйнайтан јангы слерге кем берген?! Айса, андый јангы закон чыккан ба? Слер, нөкөр моряк ла үредүчи, байла, билер болбойоор, мен бу журтта зоотехник болуп јадым. Оноң бойым коммунист болорым. Бүгүн ле Ондой түжүп... бүгүн ле мен слердин кылыгаар керегинде райкомго тил јетирип... а?

Боцманның ала-тарый куйругын кыпчынып, кулагын кызыпып ийгени јарт. Је адамда андый бош бар эмес. Кой төрөбри башталган, эчкининг таакызын тараар чагы тур чыккан. Адам айткан сөзин де ундып, керек анайда ла артып калган. А ол эчкининг таакызын тарайтаны тен, чындап та, бир жаан аар-чак. Ого керек десе бис те, школдын балдары да, туружып, бир канча ойгө үредүни токтодып јадыс. Оноң бу ла көрөин десе, Кадыннын тожы кайылып ла кыймактанып баштаган. Кадын кыймыктанган соғында, трак-јолго канайып чыгарын, аар-калап андашышкан јаскы Кадынды канайып кечеринг?!

Надя коркышту уйалчан көбркий болгон. Табыш јок, унчукпас. Андый ак чырайлу. Је уйалган кийинде тургуза ла кызарып, магдайы чүрчеде ле терлей түжер. Је үредүге сүрекей шыранкај. Боцманды ла көрүп ийзе, та канайда беретен болбогой, үнин тургуза ла јылытып ийер. Саргылтым чачтары үрпейижип, сан төмөн көрүп алган туратаны эмди де иле көрүнет.

— Айдарда, андый дедер бе, Мария Одуевна, — деп, Ирина Сергеевна улу тынды. Оног он жаагын он колынын жымжак алаканына салып, чала кыйын отырып, одожындагы Мария Одуевнага жажыл-зымак көбстөриле килегендү ле кунукчылду көрө берди: — А ол слердин үүрегегер, Надя Мундукина, эмди кайда?

— Кайда деп база, Салjarда ла бойы. Ол жети де класска жетире үренбеген... Ирина Сергеевна, ончозы кижининг жаш тужынан ала башталып жат. Кижининг жаш тужын, сүүнчизин, ойынын, омок-жимегин кезе согорго, көмө базарга жарабас! Мен сананып жадым: өзөгинде күйген одычак жаш тужында өч калза, оны ойто катап камызып алатаны күч ле неме болбой. Мен оной бодоп жадым.

Маша, Мария Одуевна, менин жиит эмчим, эмди ле көрүп турар болзо, сан башка солун кижн болуптыр ине! Менин, стоматологический бөлүктинг заведующийнинг, көзүм жагы ачылды. Менин алдымда сан башка салымду ла кылыкту эмчи отырып жат. Бат кандый...

Ол ыраак жылдардын бир өткөн жазын менин Мария Одуевнам, байла, качан да ундыбас. Тулаан айдын учы. Шак ол жыл космос кууп Юрий Гагарин учуп чыгала, ойто амыр-энчү түшкен. Салjar айдары жок ыраак ла туйук та журт болзо, бу солунды угуп, тен тегериден көс албай турган туш. Тегери де жабызай түшкендий, жылтырашкан жылдыстар да жууктап келгендий! Айса болзо, ол жылдыстардын бир-бирүзинен Гагариннинг сомы да көрүнип келерден маат жок. Балдар чып ла чын анайып санангылап, эгир ле кирзе, жылдыстардан көс кымбайтандар.

Маша Арова Салjarга жанган кажы ла жасты жарашсынатан. Салjarдын жазы жылу ла жарык, жаркынду. Же бу ок өйдө жастын жиргилжинине өтөктинг кычкыл жыды колынып калган. А күн деп неме тен кандый да сап-сары чачту жаш бала ошкош. Сүүнчилү, омок! Меестерди эдектей жажыл көктинг тынчу жыды. Салjarдын чечектери де сан башка. Элден ле озо, ойто ло меес эдектей жүгүрүжер. Тен жүкпеннинг эдегине толтыра ла терип алар күүнинг келер.

Балдар школдын участогын казып ла жазагылап баштаган. Пионерлер ортодо Юрий Алексеевич Гагариннинг ады-жолун аданары учун жаан мөрөй башталган ине. Јас, јас... Күн бойынын сургулундарын үстинен төмөн төгүп ле үрүстеп турган. Кандый жежил, кандый жараш јас! Бүгүн Маша Аровага да, өскөлөрине де — сүрекей сүүнчилү. Күнге, бу көк тегериге жетире уча берзин деп јакару берилген болзо, Маша эмеш те аланзыбас эди. Шуйт ла шунга берер!

Эрмен Эрменович Машаны айлынан күрек экелзин деп ийет. Кызычак тен көбөлөк — сурт ла. Машанын айлы ыраак эмес — бу ла жанында. Школдын јанына турала, колынды суна салзан, Аров Одуев-

дын айлынын эжигине сабарларын тийе берер. Онын учун, барып тырмууш экелзин дезе, Маша база ла жүгүрүп жат.

Ол жараш, сүүнчилү жасты эске алынып, Мария Одуевна табынча чек ле токнай тўшти. А мен дезе онын эрмегине киришпей угуп отырдым.

— Мен айлымнаг күректи ле тырмуушты тудунганча једип келзем, үредүчи мен јаар чала ченегендү көрөт: «Арова, сенин энен биске күректердин эг јаманын берген ошкош а?..» Эрмен Эрменовичтин үннде бир де коқыр да, каткы да јок. Туружы туп ле тўс. А көрүжи — кыйгак. Торт ло эки шибегей.

— Биске эмеш онду тырмууштар керек. Јүгүр, Маша, барып јакшызын экел!

— Јакшызы јок.

— Төгүн болбой, Маша. Одуйда канайып јакшызы јок болотон а? Чала бүтпей ле турум ошкош. Ајса, мен бойым барала, јакшызын таап алып...

— Барып көригер, Эрмен Эрменович. Јакшызы тўней ле бисте јок.

Ол ло кўннинг эртезинде менин бажыма бир јаан тўбек кенете ле кел тўшкен эди. Јок, чындап, Ирина Сергеевна, ол тўбектег озо бис, Салјардын балдары, бир саг башка солун сөс уккан турус не! Мен оны арай ла ундып койбойтырым. Слер, Ирина Сергеевна, бу ла отырган бойыгар, шак ол сөсти эмди де билбес ле укпаган болороор. Моряк улустын сөзн!.. Је эмди ле меге айдып беригер: «чумичка» — ол не дегени а?

— Чумичка?.. Байла, байла, кирлү деген сөс болбос по?..

— Э-э, чындап та билбейтен тураар не! А мен тўкү төртинчи класстаг бери билерим!.. Бу јүрүм деп неме база саг ла башка: сүүнедис, оморкойдыс, каткырадыс, космоско до чыга конодыс. Је бу ок бйдө кандый да бир эш кереги јок сөс учун көстин јажын төгүп, кородоп то јадыс. Қижинин бойын да онын салым-јүрүмин де аайлайтаны база кўч ле неме, чын ба?.. Надя көөркий капшайлап, дскө балдардан артпаска, јерди казып, грядканы белетеп ле турган. Мандайында тер ле кир. Орўп алган чачы бөкөс лө эткен сайын сыртында ары-бери согуландайт. Бу ла тушта кенете бистин Боцманнын ўни угулды:

— Эй, чумичка!

Бис ижисти токтодып, ончобыс Эрмен Эрменовичке бурылдыс.

— Эй, чумичка, мен сеге айдадым, Мундукина! — Эрмен Эрменовичтин элбек штанынын буттары ары-бери јайылып, араайынаг Надюшанын јанына базып келди. Базып келген бойынча, кызыктактын терлеп калган кирлү мандайына чертип нйди. — Грядканы кайдаар

тыйрыпта казып барадырын, чумичка? Бу грядка эмес, а ийттин тыйрык будына тўней!

Баш ла болзын, бис ол тушта база тенек ле болгоныс! Айса, ўредўчинин алдына јалканчып турганыс па?.. Грядканы ийттин будына тўнейлегенине тала-тала каткырыжып, оног «чумичка» дегени не болотон деп, бир кижидий сураган ла соныркаган эдибис.

— Чумичка — ол — деп, Эрмен Эрменович нени де эске алынып, эки кўзин јумуп, бир кезек ойгō кōнкōрō кōрўп турала, кенете — Але-ха! — деп кыйгырган. — Але-ха! А сен «чумичка» дегени билерин бе, Алеха?

Бистин класста андый бир Алеха болгон. Је эрмен Эрменович оны та ненин де учун јаантайын ла Алеха дейтен. А ол, Алеша, бистин ончолорыстан јаан. Менин санаама эмди де јакшы кирет. Картон «экилерди» мойындарыска илип те алып болзо, бис тўртинчи класска једип калган туш болгон. Алешага бис шак ла бу тўртинчи класска јаба јеткенис. Ненин учун дезе, ол јангыс ла тўртинчи класска тўкў тўрт јыл отырган ине. А эмди дезе Алеша Боцманын болушчызы ла он колы ошкош боло берген. Тўрт јылга улай јангыс тўртинчи класска отырып, эмди «экилер» аларын токтоткон. Онын учун Алеханын мойнына мыйрык-тейрик этире кескен картондор илинбейтен эди.

— А билбей! — деп. Алеха тургуза ла тыгзынып чыккан. — «Чумичка» дегени мен ненин учун билбейтем, биле-ерим!.. Бо-оро бир выходной кўнде слерле кожо тийиндеп јўреристе чи, кар јабынган кара мōштин алдына тон балыктардан морской уха кайнадып турарыста чы, слер меге «чумичка» дегенин јартап берген јок бедигер.

— Је андый болзо, Алеха, сен удабас бойын моряк болорго турган киж шак ол «чумичка» деген сōсти Мундукинага јартап бер.

Алеша база бистин Боцман ошкош. Ол андый ок тельняшкалу. Айса болзо, оны Алешага Эрмен Эрменович бойы да сыйлап берген болордог маат јок. Ол эмди экинчи Эрмен Эрменович чилеп, чапкыр јолдорлу тельняшказын балдарга ѓнѓтийин ле кѓркѓдип, тѓжин ичкери тѓгѓп, ўредўчинин јанында келген турды:

— «Чумичка» — ол.. ол чисто морской сѓс, балдар! Моряктардын тилин бистин алтай тилге кѓчўрип ийзе, сус-ку дегени! Бат, билдигер, бе, суску. Бу ла бистин кѓчѓ собырып, чай сузуп турган суску, балдар!.. Ха-ха-ха, Мундукина, сус-ку!

Бис ойто ло сыр каткыда. Је јангыс ла Надюша каткырбаган. Ол терлў јўзин јер каскан кирлў алакандарыла бѓктѓй тудуп, та ненин де учун ыйлап-ыйлап ийген эди.

Бу ѓйдѓ кенете база бир сан башка неме боло берген. Бистин Алеха-Алеша та канайып турган болбогой, оны мен эмдиге ондობой јадым, јакпак кепказын сакубаган јанынан ушта тартып, оны јерге тын мергедеп ийген бойынча, Эрмен Эрменовичтен де коркыбай,

бийелеп ле кандый да тенекуё үнле алгыра берди: «Эх, море, море! Эх, меге ачу, эх, меге ачу! — деп кыйгырат, тебинет ле тескинет. — Эх, море, море — чанкыр талай! Эх, Сингапур, Сингапур, көрбөгөн порт, көрбөгөн тала! Мен качан анда болорым, мен качан бескозырка кийерим!.. Эх, раз, эх, два, эх, эх...»

Бис каткырышканыс, а Надя ыйлаган, ыйлаган...

Эртезинде дезе меге, Арова Машага, ыйлаарга база келишкен. Тунде кандый да уйлар школдын оградазына киреле, кечеге бистинг жазган грядкаларды ла күбүреде каскан жерди јулдай, көрүжи де јок эдип тепсегилеп койгон...

— Арова! — деген үн угуларда ла, менинг жүрегим түкү чончойыма түже конуп, оног ошто тамагыма келеле, тындырбай да туй туруп калды ошкош. А ол бойыныг «боцман» үнле менен сурап јат: — Школго эн јуук кемнин айлы, кемнин туразы эди а?

— Менийи...

— Айдарда, сенинг уйларыг грядкаларды тепсеген, андый ба?

— Та. Мен түнде уйуктап калгам. Уйларды көрбөгөм...

— Арова, сен меге жажырба, јартын айт!.. Айса, сенинг уйларыг бери келип жүрген болор бо, Мундукина? — деп, Боцман указказын Надя јаар уулады.

— Јо-ок — деп, Надя чөйбө тартарда, торт ло озолондыра, «Јо-о» деп, онтоп ийгендий угулды. А ол, Эрмен Эрменович, өнөтийип анайып сураган. Бултаартып јат. Јурттын түкү учында јаткан Надя Мундукинапыг уйларыг бери айдазан да, келгилебес. Мыны Боцман бойы билер. Је ол мени каарып, мени өчөп, өнөтийип ле кечире айдып турганы кемге ле јарт.

— Айса сенинг уйларыг бери келген болор бо, Але-ха? — деп, Салјардын түкү экинчи учында јаткан Алешадан сурап, база үстине та нени де айдарга јеткелекте, баш болзын, мен... мен јалтаныш јоктон онын үни үзе согуп ийдим:

— Слер бодоп ло кижн өчбөгөр!

Боцман, сырагай ла сайгак чагып ийген уй чылап, торт ло тыртас эдип калды. Көстөри чагылыжа берди. Тен мени «јип» ле өртөп, өрүмдеп турды:

— Ы!.. Ы-ых, сен... сен мениле мееркежип а?! — Онын эки көзи мени өрүмдеп, өрүмдеп, ары-бери јылыжып, указказы сурт ла эткен јерде, эжик јаар уулады. — А ну, мынанг ары чык!

Мен кыймык та этпедим.

— Арова, мен кемге айдадым!

Мен база ла кыймык этпедим. Өчөш болгом. Өчөжип, ачынып калган көстөримле онын көстөрине удур көрдим.

— А-а-а — деп, Боцманныг үни тыркыража берди, — сен... сен, сен, јаш күчүгөш, боцманла мееркежип... Мен сененг болкый кү-

лүктерди көрүп жүргөм! — Ол отыра түшкөн бойынча, оңон туткуланып, кандый да түс агаш чылап, ойто өрө сайылды. — Ал-е-ха! — деп кыйгырып, торт ло жарыла берди ошкош. Онын бу кыйгызын мен сакып турган болгом. Кемди-кемди класстан чыгарарга турган болзо, ол жаантайын андый: болушка Алешаны алдырар.

Алеха эмди, солдат чылап, так-мак тура жүгүрүп, менин эки карымнан жык ла ала койды. А мен десе партага кадала бердим. Алеша канайып та чырмайза, канайып та тартса, же парта мени бойунан божотпой турды. Мен — ого жапшынып калгам. Мынайып мен чыкпадым.

Бу ла болды. Керек кем жок өткөн деп, мен арай ла эрте ле калас иженген эмитирим. Өтпөгөн. Боцман меге өскө кыйып белетеп койгон эмитр. Урок сурабас, доского кычырбас. Мениле балдар да куучындашпас болды. Барым да түңей, жогым да түңей. Мыны ончозын, Ирина Сергеевна, эске де алынарга, айдарга да күч... Онон та кандый да байрамла колбой, ого концерт-ойын белетеер тушта, Боцман мени бойы «реабилитировать» эткен эди. Мен — школдын кожончызы болгон инем, Ирина Сергеевна... А концертти школ тургузар учурлу.

Салжардын баштагы үредүлү школын божодып тура, ой, Ирина Сергеевна, бис не аайлу сүүнгенис деер. Эрмен Эрменович эмди бисти ойто үретпес! Бис — жайым! Күс келзе, өскө школдор сайын сала берерис. Мен городко уренерге келгем. А Эрмен Эрменовичти бийик дисциплиналу школдын заведующийи болгон, немени тын билер кижидеп, база бери город жаар алдырып, жаан ишке алгандар.

Бат бу ла. Жок, арай ла болзо, ундып койбойтырым. Бистинг ортобыста база бир туштажу болгон эмитр ине!

Ол тушта мен студент. Москвада үренип тургам. Боцман бир каптап Москвага келген эмитр. Та кандый керектер аайынча жүргөн болбогой — билбезим. Бат бого келеле, меге жолыгарга бистинг общезитнени бедреген. Институт ажыра менин адресимди угуп алала, же дип келген эмес бедн. А бис ол тушта Делегатский оромдо жатканыс.

Мындый туштажу тен түш те жеримде жок. Нени де сананбай, кыстарла кожо чайлап отырабыс, эжик ток-ток этти. Көк жарамас, көрөр болзо бу — Эрмен Эрменович! Же эмди кийингени өскө. Гражданский деп айдарга келижер. Бойы ол ло азыйгы бойы: туружы түс, тынзынчак. «Азыйгы үренчигимди, сени, Арова, көрөргө келдим — дийт. — Молодец, Арова! Бис сенин адынды адап, оморкоп жадыс. Менин залкал-дисциплина эмес болзо, билип ал, кайдан сече Москва! Менин үредүүм тегиндү болбойтон эмей!.. Же, көөркий, үреткеним учун кийинде, алкыштын ордына, врач-стоматолог болуп алзан, меге алтын тиштер кондырып беретен турун» — каткырат. Бисле кожо чайлап,

Алтай, Салжар керегинде куучундайт. Бат, Москвада бир мындый туштажу база болгон...

Маша унчукпай барды. Оны угуп отырала, мен де көпти билип ле ондоп алдым. Онон ары Машага сурак бербей чала саатай береримде, ол кенете өкпөбрип чыкты:

— Эмди, Ирина Сергеевна, айтсагар, мен канайдайын? — деп, кара көстөри жобаш бүдүмдү көдүрилди. — Бу канайып тураар, тен шоктогон деп сананбагар да. Андый немени кижн эдет эмеш пе?! Коркыган бойынча, өйто ло төртинчи класстыг үренчиги болуп кубула түшкен инем.

— Оны рентген кыпка ийер керек болгон, Мария Одуевна. Анда снимок эдип, анда шигдеген болзо, торт...

— Озо баштап мен де анайып санангам. Онон көрзөм, керек бу ла алаканда немедий, ончозы јарт: тиштиг бүүлезинде свищ. Бежинчи тиш. Санаама јарт кирет. Је андый да болзо, тиш кодорор шипцы-кыскашла төртинчизин капсей алыптырым. Аку сөзим: шоктободым, мениле та не болгон — бойым да билбесим! Байла, мен бу тушта өйто ло Салжарда бойымдый болгом. Јанымда Боцман, айдарда бис ол ло Салжарда. Је онын тижин ушта тарткан бойынча, көрзөм, төзөлгөзи чындап та бек, тен кап ла кадык! Канайдайын, тырс ла, јанымдагы тас јаар таштап ийдим. Боцман оны бойы көргөн. Онон база бир эмеш отырыгар дедим. Канайтсын, отырат. Каа-јаа онтой салат. Онон мен байагы оору тишти кыпсей ла ал. Көрөр-угар да болбогон — оору тишти кодоро ло тарт. Бат андый болгон. Ирина Сергеевна. Эмди ол эртен өйто ло келер бе а?.. Мен та нениг де учун онон эмдиге ле коркыганчам. Не болор, мен ого нени айдарым?.. А слер, бойоор врач кижн, меге бүдүп јадыгар ба, Ирина Сергеевна?.. Калак, кижн эртен өйто ло төртинчи класстыг үренчиги болуп, кенете кубула түшкей!..

Машанын көстөри санааркап калган. Је көксинде эмеш те токынал јок. Түймеен. Сананыш. Бу айалгадаг канайып јайымдалар? Кайда, кандый арга бар?

— Сананып көрөр керек, Мария Одуевна, барыгар. Байла, кандый бир арга табылар.

Тиштиг јинт эмчизи отырган јеринег кандый да күүн-күч јогынан өрө туруп, мен јаар кылчас эдип көрүп салала, јүрүп калды. А мен дезе онын байагы бойынча айткан куучынын, канайып өскөнин, үренгенин, јангы үредүчининг Салжарга келгенин — ончозын өйто јангыдан санана бердим. Чындап та айтса, бистинг бу сүрекей тыг өзүмдү, күүлеген табышту ла күчтү өйисте педагогикадаг јаан ла биийк учурлу өскө кандый наука бар? Јакшы үредүчи — ол кижининг ада-энезинен де адак эмес. А Боцман?!.. Андый «боцмандар» бүгүн, эмди јок, арт-

паган деп пе?! Ол эмдиге «албаты үредүзининг системазында». Бойы знайда айдып ла тынзынып жат. Мындый Боцман ошкош үредүчилер кижининг жаражына жараш кожор бо? Кижининг жалакайына жалакай сыйлап болор бо?..

Эртезинде күн, туй ла он жети час одус минутта, менин кыбым-нын эжиги чала жеңилчегининг токылдай берди. Көрдигер бе кандый, бир минут кыйыш жок! Ончозы бойынын ойинде.

Жаагынын кечеге тижиге эмеш сенип калган эмтир. Онын учун кыймыгы капшуун ла жеңилчек. Там кату кебеделдү, там тынзыгчак турушту. Ол ло ан-апагаш чамчазынын топчылабаган ачыгынан чагкыр жолду тельняшка азийгы ла бойы көрүнөт.

— Же менин керегимнинг аайына чыктыгар ба, Ирина Сергеевна? Нени айдат, ненин учун анайып шоктогом дийт?

— А чыгып койбой! — деп, мен та ненин де учун каткырып, кандый да омок ло бүдүмжилү айттым. Мария Одуевна оны көрүп ийеле, канайып бойынын жаш тужына барып жүргени керегинде айдарга турала, бойымды бойым токтодып ийдим. Күлүмжимди чала табынча токтодып, чала соок үнле, ончозын билер, ончозын шигдеген кижиде болуп, жок, тегин кижиде эмес, а бөлүктинг заведующийи болгон врач — учунай кебедел алынып, мынайда жартадым: — Бис слердин комыдалыгарга, Эрмен Эрменович, сүрекей жаан аяру салып, отделенининг ончо ишчилерин жуудыбыс. Бастыра жанынан жик табылбас шигжү өткүрдис. Доктор Аровала кезем эрмек болды. Же бу керекте Арованынгу бурузы ас болгону чокымдалды, Эрмен Эрменович. Бежинчи тиштинг жанындагы төртинчи тиштинг төзи база чирип, үйтелип ле иринтип баштаган. Врач онызын слерге айтпаган. Слерди тегин жерге санааркатпаска сананган. Бойоор до бодозогор, слерди тегин врач эмес, а бойоордын ок үренчигеер эмдеген. Слерден жалтанбай, ол кандый бир жаман кылыкты эдет эмеш пе! — деп, мен куучунайдым, куучунайдым, жартайдым, айдадым, бүдүмжилейдим.

А Боцманынгу чырай-бүдүми эмеш те йымжап турган кирези жок. Онон кенете мен Машанынгу үредүчизининг Москва барып жүргенин эске алынып ийеле, албан-күчле де болзо, же сүүнчилү ле омок күлүмзиренип ийдим:

— Шак ол Москвада болгон жөптөжү аайынча, Мария Одуевна уштыган тиштердинг ордына слерге эмди алтын тиштер кондырып берер. Эрмен Эрменович! — дейле, ого күлүмзиренип, омок көстөримле удура көрдим.

А менде өскө кандый арга болгон?.. Ох, Боцман эмди нени ле айтпагай. Каран-туйук сакып отырым. Аркырап, ачынып чыккай не айса...

Керек мынайып эптү, мынайып жөптү айлана согор деп, мен тен бойым да сакыбагам. Онын бүдүш-бадыжын көрүп отырып, канайып сакыйт, канайып билет. Же кудайга баш деерден өскө, Боцманнын чырайы кенете жарый түжүп, жап-жакшынагынан күлүмзиренип ийди:

— Алтын тиштер кондыртарга очередь сүрекей жаан деп табыш уккан эдим. Ол жанынаг кандый болгой не? Же кандый бир аңылу бичик керек болзо, мен оны таап та ийер эдим ле.

— Онызы чын, очередь сүрекей жаан — деп, ичмде сүүнп, мен тургуза ла Эрмен Эрменовичке жөмбдим. — Онызы чын. Же Эрмен Эрменович, ол очередьте слердин керегеер де жок! Билип отырыгар ба?! Мария Одуевна слердин үренчигер болгон кийнинде, керек кибине киргени бу эмес пе?..

— Слер чып ла чын анайып сананып турыгар ба, Ирина Сергеевна?.. А.. а Маша... Мария Одуевна меге тын ачынып калган болуп...

— Жок, слерге, Эрмен Эрменович, ол ачынбас! — деп, мен бүдүм-жилу айдып, бойым онын эмди ле өрө туруп барарын сакып, күлүмзиренедим, күлүмзиренедим.

ЛАЙГЫ ОДУДА

Ол жыл Тоодыл деп уулчак Тоорчык деп таадазыла экү жайгы одуда коно-түне жадып, эки-жангыс малына өлбөн эдии тургандар. Олордо көп тө мал жок — ак төбөнөйлү кара бозулу монкыр жеерен уй ла көчүп жүрген цыгандардан садып алган кула бее болгон. Жангыс ла уй болзо не болзын, ого жирме бугулдан көп өлбөн керек жок, же кула беени кыжыла азыраарга узун жайыла өлбөн эдетендер. Кышкыда колхозтон салам албайтан болзо, ол до өлбөн жетпес эди. Тоодылдын таадазы жажап, күчи чыгып калган. Эмеш ле иштенип ийгенде, белим оорып туру деп, отыра беретен. Тоодыл оогош, чалгы тудуп, өлбөн чабатан чагы киргелек. Ол жангыс ла тогмок суу экелип, таадазына чай азып туратан. Экү түжиле канча катап чайлабады дейдеер, одырган от то өчпөйтөн, оног казан да айрылбайтан. Чоргозы жемтийе күйүп калган көк чөйгөнди аскыштан жангыс ла онын чайын ичерге алатандар.

Тоорчык жүрүмнүн узун ла элбек жолун өткөн кижин. Ол партизан болуп, Туулу Алтайда гражданский де жууларда турушкан, Ада-Төрө-лис учун Улу жуунун да учына жедишкен. Фронттон ол шыркалу, «За-отвагу» медальдү жанган. Жуулашканы керегинде куучындаганда, улус кыштын узун түни де өдө бергенин сеспейтендер. Карганнын куучынын угарга улус ол айылга солун кино көрбөргө тургандый жуулатандар. Ол куучындаза, мендебес, табынча айдатан кижин болгон. Кезикте нени де эске алынып, тымый да берзе күүни. Бу тушта улус оног ары та нени айтпагай деп, тыныш та жок тымыгылай берер.

Таадазы айыл ордынча жердин өлбөнгүн чаап ийеле, тыштанып, чайлап отырганда, Тоодыл онын куучынын угарга жылбиркейтен. Ол оогош жеени кандый бир сурак сураганда, качан да чаптыксынбас, карын маказырап жартайтан. Олор экү не керегинде куучындашпайт дейдеер? Жебрен өйлөрдөг ала жер-телекейде не болуп турганын ончозын элтертип отыргылаар. Тоорчык жаан бичикчи эмес те болзо, билбези жок кижин болгон. Бойынын бичикке үренгени керегинде айтканда, тынзыннатан: «Мен жирмезинчи жылдарда эликбут божотком, ол жылдарда бистинг жерде бичикчи кижин жок болгон. Эликбут божоткон улусты би-

чикчи деп бодойтондор. Мак эмес, мен колхозто чотобот то болуп иштегем, бригадир де болгом. Бистин председателъди үредүге ийерде, онын да ордына уч ай кирези иштегем. Ол тушта көп улус кол салып билбес, колхозтон акча эш алар болзо, мамилиязын эмес, тагмазын журагылап жадар. Олорго көрө, мен бичикчи де, тилмеш те кижн болгом».

Тоорчык өбөгөн оогош тушта жалданып, бай орустын айлына иштеген.

Тоодыл таадазынын куучынын угарга сүрекей сүйтейт. Онын учун иштегн чөлө лө ой боло берзе, ого жүзүн ле жүүр сурактар берип турар.

Таадазы энир киргенче өлөгн чаап, одуга келеле, тыштанып отырада, Тоодыл сурады:

— Таада, слер балыктаарын сүйп жадыгар ба?

— У-у, мен сендий оогош тужымда эткен ижим балыкташ, жнген ажим балык болгон.

— Ол тушта балык кө-өп болгон бо?

— Айтпа да, эмегендер сууга барып, оны көнөклө суза соккондо, чарагандар кире конуп туратандар. Онын учун жескинчек улус сууны колжонгышла сузуп, көнөгине уратан. Мен балыктан болгой, бака-жыланнан да жескинбес кижн.

— А балыкты неле тутканыгар? — деп, Тоорчык көстөрн багырайып, соныркады.

— Жаргыш жарып туратам, армакчыдан эмеш ле узун айрылчыкты бууп ийер болзон, чараандарын түгезе терип албазын. Жагыс ла капшай жуур керек. Бис ол тушта Куулу-Кобынын оозында жайлап туратаныс. Бир күн эртен тура туруп келеле, кайнаткан чараган жиир күйним келген. Сууалгыштын алтыгы жанында жаантайын ла бууп, балыгын тудуп турган жаргыжым бар болгон. Ого жеде конуп келзем, балыктары торт ло уйазын түйметкен чымалыдый, кыймыражып жат. Жаратта чога салып койгон белен жөндөрлө айрылчыкты чүрчеде ле бууй согуп ийдим. Чарагандар суу тартыларда оныла кожо өзөкти төмөн лө чубашкылап жат. Олорды тудуп, салатан немем жок болгон. Капшай ла айлым жаар жүгүрдим. Аткан октый айылга кийдире жүгүрүп барзам, бош көнөк тө көрүнбейт. Жайгыда кызылгат терип туратан тастак карынду борбый бар болгон, оны та кайда эткилеген. Энемниг уй саап турган агаш көнөгин ала койойын дезем, көбөрчөк саайла, тунуктырап койтыр. Оны уруп койорго бош неме де табылбады. Андаганда адамнын талкан алып жүретен тегерик түптү жаргак баштыгы бар болгон, оны ала койойын деп, аптра кайырчакты ача тарттым. Ондо тыккан оок-тобыр немелердин ортозынан жаргак баштыктан болгой, некей тон до жатса табылбагадый эмтир. Майчык өдүктөрдөн ала адамнын кышкыда катанала, жарымкалап жорыктай-

тан элик терези jakызына jетире мында тыгылыптыр. Ол jakыны көрөлө, жарымкадан адамнын сапыр экелип туратаны санаама кирип, чилекейим ала-көнө шуурап, кезек өйгө балыктарды да ундып ийтим.

Бир жыл жаскары кыш адам сагыт жууп алала. Чаргы-Оозынын жарымказына барган. Онон эки таар кулур экелген. Куучынын угар болзо, чөлдөгү келген орустар айылдарында балдарына сый эдип, сагытты коркыш алгылайтан болтыр. Эки-үч болчок сагытты аяк кулурга толып, эки таар кулурга jетирген. Кийинде бисти өнөтйин сагыттадып та туратан. Мен агашка чыгар болзом, чыйрагым, капшууным торт ло көрүк ошкош болгом.

Таадазынын куучыны өскө ууламjыга көчө берерде, Тоодыл такып сурады:

— Таада, ол жаргыштан балык тутканаар ба?

— А-а, мен өскө неме айдып, балыктаганымды ундып ий калган турум ине. Бот, аптра кайырчактан неме табылбаста, ойтто ло казан-айак салып турган jер жаар жүгүрдим. Балык жуур эптү неме табылбады. Мынаар көрзөм, сокынын үстинде эскин jат. Тостон эткен эскин үлүш балык салганынан алдырар эмес, онын жангыс jыды артардан башка. Энем балыктын эдин jириден болгой, jыдын да сүүбейтен. Je, энем адылгады болзо, эскинди јунуп та албай деп сананала, оны тудунып, жаргыжыма jeде конуп келзем, суузы соолорго једип калтыр. Болчок таштардын үстинде жантык-курттардан өскө не де көрүнбейт. Бир жалбак таштын алдынан балбакбаш чыгып, мени канайдарга турун деген немедий, суунын түбинде балбайа јада берди. Јаан эмес иримде бир кичинек чараган туйукталып калган, ары-бери суртудайт. Јаргыштын учына короткы тургускан эмес, ончо балык өдө берген болуптыр.

— Анай туруп, бир де балык тудуп албаганыгар ба? — деп, Тоодыл соныркады.

— Кайдаг келет, кандый ла керекти бойынын өйинде эдер керек ине — деп, таадазы чайлу айагын түгезе ичип, түбинде шагын оттын жапына кактап айтты. — Је мен кийинде ол ло жаргыштан көп балык туткам. Канчуны тутканымды тоолобойтом до. Бескезиле чотойтом.

— Бескелеп туратан бедигер?

— Јок, ол тушта беске бар эмес, неле бескелейтен эди. Мен туткан балыгымды бойымдын бескемле көрөтөм. Јангыс колло көдүргөдий болзо, жарым пуд, эки колло көдүрзөм — бир пуд болотон.

— Ол пуд дегенигер канча килограмм? — деп, Тоодыл сурады.

— Эмдигизиле болзо, он алты килограмм. Мен оны бистинг кыштубыста јаткан бир пуд чойдын бескезине түнгейлейтем. Ол чойдын бистинг кыштубыска келгенн база солун. Акам оны јорыктап жүрүп, та кайдан да экелген. Јниттер жуулып, оны көдүрүп, бистинг алмарыс

ажыра мергедеп, маргаан эдип туратандар. Акамнын бѳкѳзи коркыш, бир пуд чойды жагыс колдоп, јѳске јетире кѳдѳрип туратан. Мен де чыйрак болгом, жагыс јууда јѳрѳп, белимнен шыркаладала, артадым ине. Онон башка азыйда кандый ла эмдикти јаланга ла чармадајла, агашка буулабай ла ээртеп минип алатам. Мал коркышту керсѳ: кѳч колду, јалтаибас кижини билип ијер неме.

— Эмди ненин учун балыктар ас? — деп, Тоодыл баштаган куучынды онон ары улаатарга сурады.

— Онын историйзы јаан — деп, таадазы ичип отырған чайлу айагын јерге тургузып, табыланып айтты. — Бот бис экѳ чай азарга суучы ару тонмок суудан алып јадыс. Агын суу кирлѳ, онон кем де албас. Балык база андый ок, ару сууда јѳрер, ѳзѳр неме. Азыйда улус агын суу дѳби, эмдигизи чилеп, чѳп тѳкпѳс, бензиндѳ, керосиндѳ неме јунбас. Ол тушта јунайын да дезен, техника јок болгон. Балыктарды астадарга анчада ла јаан каршузын јетирген неме — јаскыда койлорды јунган кралиндѳ сууны агын сууларга тѳккѳни. Кралин агыскан сууда балыктан болгой, балар да ѳспѳс.

Тоорчык ѳбѳгѳн куучынын токтодып, кезек ѳйгѳ санаа алынып отырала, чырайын соодып айтты:

— Ончо ло неме улустан, кажы ла кижиден камаанду. Ар-бѳткенди ончо улус бир кижидиј корулаза, онын байлыгы качан да тѳгенбес. Бооро јаскыда балдар баштактанып туруп ѳрт чыгарала, не аайлу јердин агажын ѳртѳди. Ол јерлерден эмди јыраадан ѳскѳ не де ѳспѳс. Анайып ла бойысты бойыс тѳредип, јоксырадын јадыс. Јаланга јѳрѳп, от одырза, коркышту чебер болор керек.

Тоодыл таадазынын куучынын угун, база та нени де эске алына берди. Онын санаазына, байла, былтыр јаскыда айылдын јанында сѳрееге от камызып, кажан-чеденди арай ѳртѳбѳгѳни ѳбелген ошкош.

Јайгы кѳн одоштой којогордын кыры јаар јууктап, ѳзѳк ичине серѳѳн кире берди. Тоорчык ѳбѳгѳн кайрузын алып, Тоодылга јакарды:

— Акыр, база бир ѳдем иштенип ијер керек. Мынаар ол турган коркок кайынга јетире чаап иштенен арга бар болзо, бѳгѳнги иш тапу јакшы бѳтти деп айдар эдис. Сен казан-айакты јуунадын салала, мынаар ол тыттын тѳзиндеги кургак будактардан энирде одыратан одын тажып ал. Энирде чалын тѳже берзе, ѳлѳннин ортозында агаш чыктыј берер.

Таайлу-јесиндѳ туруп, кажызы ла иш бѳдѳрерге кере-јара бастылар.

* * *

Кѳн кыр бажынан ажып, јайгы энир билдирбезинен ѳнѳлѳп једип келди. Саста талтарлардын ѳни, энир киргенине сѳѳнгилеп тургандый, анда-мында жагыланып, ѳн серибей тартылдажат. Олорло ѳн алыжып, агаш аразында бѳдиѳлѳр эдип баштады. Кѳѳктер кере тѳжи-

ле эткенине баштары оорый берген болбой, жыңкылдаган өткүн үндери энгирдин серүүниле кожо тымый берди. Одоштой аркада кураннын багырганы угулды. Ол та неден де чочыган болгодый. Тенери чапкыр айас та болзо, өлөнниң жалбрактарындагы чалын кенетийин жааш жаап ийгендий, мыылдажа берди.

Тоодыл одынды тажып алала, чай азатан суу аларга какпак таштын алдынан коркырап чыгып жаткан тоңмок суу жаар басты. Суу жаан эмес болгон, онын учун оны колжонгышла сузуп, көнөк жаар уруп турала, байа таайынын озогы улус балыктан жескинип, сууны көнөклө сузуп албай туратаны керегинде куучыны санаазына кирди. «Эх, эмди балыктар андый көп болгон болзо кайдат, мен таадамды, жаанамды балыкка азырап турар эдим — деп шымыранды. — Эмди көнөклө сузуп тудардан болгой, шүүндеген де кижн тойо жиир балык тудуп албай жат».

Јастан ала ол бойыла кураа уулчактарла кожо тюльден шүүн жаап алала, канча ла катап балыктаган. Је балбакбаштар ла сөлөмдөрдөн өскө пени де тудуп албайтандар. Чарагандарды көслө дө көргөн кижн јок. Шүүн эдерге энезинниң јунарга јибидип койгон тюлин апарып, тазылдарга илип јыртала, сабаткан да. Онын ла кийинде балыкташты токтоткон. Таадазынын түштеги куучынын угала, такып ла балыктаар күүни келди. Эмди балыктаза, ол кармакла балыктаар. Бооро јаскыда адазы городтон кармактар экелип берген.

Одуга једип келгежин, таадазы чалгызын јүктенип алган, узун өлөнниң ортозынан буурыл чачы ла сартак сагалы кажандап келип јатты.

Чалгызын одунын јанындагы бала кайыгнын будагына илип сатала, кайрузын онын айак ошкош коктыгына кыстап койды. От одырып јаткан јсенин көрүп ийеле, кақырып, үнин кенделе, комыдады:

— Таң эдин ји, канчын јиит јаш тужым болгон болзо, бүгүн кере тужиле чапкан јеримди јагыс ла үдеге тыштанбай ла чаап койор эдим. Колдо до күч јок, бел де чыдашпай јат. Коркок кайынга јүк арайдан ла јеттим. Јут-јулакайга бастырып кайылтпай јууп алатан болзобыс, бүгүнгн чапкан јеримнен төрт бугул чыга берер болор.

— Азыйда чабыгыр болгон бедигер? — деп, Тоодыл јилбиркеди.

— О-о, ол тунитагы иштенижимди адазы айтсын. Мен кандый ла чыйрактарды акалап ијетем. Озо улус момыш эдип, өлөндн өмөлөжип чабар. Јолды кобынын бажынан өзөккө јетире узу-ун баштап алала, кем јолдын учына озо једер деп, маргаан эдип турарыс. Мен ол тушта арып-чылаардан болгой, терлебейтем де. Эмди эмеш ле иштенип ијзе, кижн терлеп, тыныш та јетпей јат.

— Азыйда улус өлөндн көп эдетен болбой кайтсын, онын учун өмөлөжип турган?

— Кайдан, эдер ле улус эдер — деп, таадазы оттын турундарын ичкерледип, аткыска камылган отты коштой јаткан тыйрык будакла

йыжа тартып өчүреле, айтты. — Жалку улус азыйда да көп болгон. Олор жайыла тондорын белдестене кийгилеп алган той, айылчы болгон жерлер керип жоркылап жүрөр. Күскиде, жер тонор алдында, кышкыда ат отогодый жерлерге казыктар кагар. Жайыла малына жагыс та бугул өлөн этпес те улус болгон.

— А ол казыктарды не кагып турган? — деп, Тоодыл соныркады

— Кышкыда кар жаап, жер шак тонуп калза, атты канайып армакчылайт. Ол белек казыкка буулап кой жат. Тужакту ат жер чапчып албас. Бош агыдып ийзе — жүре берер. Чеденге сугала азырайын десе, эткен өлөнги жок. Арга жокто адын анайып азырап, жылдан чыгатандар.

— Жайгыда өлөн не эдип албай турган?

— Бистин алтай улустын неме керексизби ол ине. Кыра тартып, аш та салбас, эмдигизи чылеп, картошко неме де өскүрбес болгон. Карын бу колхоз, совхоз төзөлгөн кийинде тура эш тудуп, аш, картошко салар болгылады ине. Азыйда улус тура жок, кышкыда чадыр айылда шыралагылап жадар. Балдарын оттын бажына оро казала, ого өлөн төжөп уйуктадар. Көбөркийлер эртен тура ойгонгылап келер болзо, жабынган жуурканы үстине кар жааган чылап, калын кырутып калар. Андый шырадан улам, балдар соок өдүп оорыйла, жүрүм де жүрбес.

Жылу тура керексиздей турган улус өлөнди не керексийтен эди. Бистин адабыс тураны 1931 жылда колхозко кирер тушта жаңы туткан. Ол до турабыс жер полду, сок жагыс көзнөктү, мылча ошкош неме болгон. Тура жок улустын балдары ого жуулза, чек бакчаланып калган уйуктап жадатан. Эмдиги улустын журтын жалынын ол туштагызына түңейлеер де арга жок. Ол тушта кийген кийимди де не аайлу неме деп айдар. Кыштын корон соогу да бол, жайдын изү күндери де бол — тонду жүрер. Бөс кийим чек керес болгон. Жайгыда чекпен бөстөн эткен тондорды жагыс ла байлар кийген.

Бистин жерде Бортылдай деп кижини болгон. Жайыла айлына эш-неме этпес, тойлу, айылчылу жерлер керип жортуп жүрөр. Бойында да, үйинде де сольп кийер кийим жок болгон. Бир катап Бортылдай той болотон жерге барып, айыл тудужып, мал сойыжып, казан-айак азыжып, канча күнге улай жагыс ла бойынын кара кардына болуп иштенип турган. Той күн солун улус келерде, оморды чакынын жагына уткыжып, аттан түжүрүп, айылга колтыктап кийдиришкен. Азыйда улус тойго келген айылчыларды сүрекей уткыйтандар. База бир бөлүк айылчылар келерде, Бортылдай жап-жаңы тон-чедектү, жорго кер атту келинин адын алып, адынан колтыктап түжүрерге жадарда, байа келин айткан: «Бу канай турун, амамай көрмөс, кижини таныбай турган болдын? Айса шоктоп турган ба?»

Бортылдай кайдан шоктойт, көстин сагын тоныннын уштыгыла жыжа тартып, байагы келинди лаптап көрөр болзо, бойынын үйи болтыр. Үйи өскө улустаң кийим сурап, тойго жаранып алала келерде, өбө-

гөнн таныбаган. Ол учурал жаан каткы чыгарган. Онын ла кийинде бойына таныш улусын таныбаган кижини, «Бойыныг үйин таныбаган Бортылдай болуп турган болдыг» деп шоодор болгондор. Бортылдай тойлоп келген үйин таныбаганы онын тенеги эмес, жокко бастырган түбеге. Жамачылу жаргак тонду жүретен үйи жагы тонду болуп каларда, таныбазы жолду.

Бот кандый жүрүм болгон. Эмдиги улус тойлоп, айылдап барарга, өскө улустан кийим сураар ба? Өскө кижинин кийимин байланып кийбес те.

— Азыйда улус картошко не отыргыспаган? — деп, Тодыл кайнап калган чайды асқыштан алып сурады.

— Туку озодог болгой, бу ла жуукка жетире бистинг улус картошко отыргыспас, кышкыда орус жерге барып, ашка толып алгылап турар. Эмди улус кыжыла ийтен бастыра ажын огородына өскүрүп алып жат. Жууныг жылдарында албатыны тородог аргадаган неме картошко болгон. Эмди улус айылдарынын жанына маала ажынан болгой, жинлектү де агаштар өскүрүп, онон жүзүн-жүүр курсактар кайнадып жат. Азый улус жерлик те жинлектерди жуубас, кедери жүрзе, жүк ле оосторына терип жири.

Тоорчык өбөгөн чайды сүтле кадып жазайла, аяктарга уруп, жылдыстары анан-мынан мызылдажып келген тегери өрө аыктайла, айтты: «Эртен тас баш жарылгадый айас күн болотон эмтир. Башкүнгичапкан өлөнниги аңдандырып ийзебис, түштинг кийинде кургай берер болор. Чайлап-чаптап алала, эрте жадып уйуктаак. Жайгы түн удаар эмес, ого-бого жетпей, таң ада берер».

Одуда куучын тымып, жаан удабай одырган от то өчө берди. Јаш өлөнлө жапкан чадырда жүрүмнинг элбек ле узун јолын өткөн карган ла корбодый јаш уулчак уйуктап јат. Эртен база бир јайгы күн келер, одуда база јаны куучын башталар...

* * *

Эртен тура. Јайгы күн Көдөтининг боочызынан өрө көдүрилип, одоштой којогордын бажына јаркынын чалыдып ијди. Озөк ичи карачкы. Көдүргеннинг суузынан көдүрилген туман күнинг јаркынын боботпой, серүүн тынат. Түндеги түшкен чалын жаңмыр жагаандый, өлөндөрдинг јалбрактарына бозырайыжып калган, тийип ле ийгенде, быдырап төгүле берет. Энирде үн серибей тартылдажып турган талтарлардын да табыжы угулбайт. Олор чалын кургаарын сакуп, јалбрактардын алдындагы чадырларында кыймык јогынан отыргылаган болгодый. Түниле јорголоп, тойгончо јемзегилеп алган, эмди, байла, амырагылап турган. Арканы эдектей јаткан кырада бөднөнинг үни угулды. Ол до үнин жарыдып тургандый, баштаган ла бойынча, улай ла эде берди. Тоорчык өбөгөн тоолоордо, ол бөднө он эки катап улай этти.

Карганак азу сагалын сыймай тудуп, «Якшы белгелү ббдиө эмтир, быжыл аш якшы бӯдер болды ба» деп сананды. Тоодыл бут та тартпай уйуктап жат. Карган кижининг уйкузы кыска. Тоорчык бойы эрте туруп, атты уларып, казан-айак асканча, жеени ойгоспойтон. Кезикте ол таадазы бир үде иштегенче де уйуктап жадатан. Оогош бала эрте туруп нени эдер, таадазы оны тойгончо уйуктап алзын деп беришпейтен.

Тоорчык өбөгөн белетеп койгон тозыла отты камызып одырала, адын уларарга басты.

Тоодыл ойгоноп келзе, таадазы жок, одырган оды тазырап күйүп жат. Отко аскан казан да жок. «А-а, таадам чалынга жибип калган жым-жак өлгөн чабарга барган болбой кайтсын, акыр ого чай азып койор керек» — деп сананала, чөйгөнди алып, суу аларга барды.

Тоорчык өбөгөн једип келзе, жеени отко чай азып алган отырды.

— Бат, иштеңкей кижн андый болотон. Көп уйку ол јалкунунг кереги. Деремнедеги немелер эмди, бис экү чилеп, чай азардаг болгой, уйкудан да тургулабаган болор. Эрте туруп иштензе, кижининг сыны да сергек болуп жат.

— Таада, слер өлгөн чаап јүрдигер бе? — деп, Тоодыл чалынга эрезин сопогы мызылдап, эки тизези бдүп калган таадазынан сурады.

— Жок, адымды уларып, чабын көрүп јүрдим. Мынаар ол јалкын тушкен тыттыг ары јанында јалбракту јакшы өлгөн бар эмтир. Бу каангарда оны чабала, јууп алзабас, кышкыда бозу азыраарга тамзыкту азырал болор. Јаш малга јалбракту өлгөй керек ине.

Таадазы оттын јанына јабыланып, кончынаг калта-кағза алып, шаңдалу тагкызын быртылдада тартып отырарда, Тоодыл айтты:

— Мен бүгүн сан башка түш көрдим.

— Қандый түш? — деп, таадазы кангазынаг көдүрилип келген кокты сол колынунг эрегиге жапаза тудуп, жеени јаар көрди.

— Слер ол бир медальду кителеерди кийип алган, јууга атанып јаткан эмтиреер. Јаанам баштыкка талкан уруп, та нени де айдып ыйлап турган. Јуулган улус көп, ончолоры ла ый-сыкта.

— Менин јуу керегинде куучынымды угала, улаарган болбайдарын. Ох, ол јуу-чак деп немени адазы айтсын. Откөн јуу башталарда база мындый ла кесп јай, өлгөн-чөп өзүп албаты јай келгенине, малажы јылдан чыгып тойынганына сүүнип турган ой болгон.

— Ол јуулашканыгар керегинде айтсагар да — Тоодыл соныркаганына бороноттый кара көстөри суркуража берди.

«Бис фронтко јууктап келеристе мылтык берер дешкендер. Кажы ла кижн мылтыкты алып, куучын айдып турган. Кажы ла кижн бойынынг тилле де куучындаарга јараар дешкендер. Ол тушта көп улус орус тилди билбес болгон. Мени куучындаар деерде, айткам: «Бис кажыбыс ла јана баспай јуулажып, Төрблести немецкий фашисттердег јайымдап алар учурлу. Бистинг айлыста артып калган сыйындарыс, эјелерис бис учун түнге-түшке иштегилеп јат. Олор онду ажанбай

да бисти кийиндирип, курсагысты јеткилдеп јат. Бис дезе јуулажар, бойыстын төрөл орооныстан фашисттерди чыгара сүрер учурлу».

Оног барып јатсабыс, немецкий самолеттор аткылап турар, јолой учураган јурттар ончо ло јайрадылып, сайалып калган. Түште токтоп, түниле ле барып јадарыс. Фронтко једип барзабыс, ичкери јаныста кызыл от. Командирис айтты: «Бот ондо јуу болуп јат... Бис ого эртен сонзын ла једерис».

Ротанын замполиди немецтерди сүрүп баштаганы керегинде айдып турар. Бис, оок уулдар, маказырап турарыс: «Бот, слерге, шилемирлерге, андый керек. Биске түжүрген түбегеер эмди бойоорго једип јат».

Једер јерге једеле, оног ары јойу барганыс. Једип барар болзо. Днепр деп суу болуптыр. Бис түнди кийдирип алала, сууны кечкенис. Түште кечерге јарабас болгон, немецтер пушкадан аткылап, самолеттон бомбалап тургандар. Бис оны кечеле, Барадаевко деп район дөөн наступать эдетен учурлу болгоныс. Ондо бистен озо барган полктон киж и арпаган. Бис дезе олордын окопторына киреле, јуулашканыс. Атакага келип јадала, аттырткан немецтердин де, окопто отырган бистин де улустын кырылганы коркышту болгон. Базар да јер јок.

Бис ого эки күн адыжып, үчинчи күнде артподготовка эделе, наступлениеге барганыс.

Взводтын командири колмылтыгын тудунала, ичкери јүгүрди. Бис онын кийнинен мылтыгысты уулай тудала, јүгүрип барганыс. Деремнени јаказына барар болзо, шилемирлер туралардын толыктарына казынала кирип алган болуптыр.

Уч јүс метр кирези јууктап барар болзо, пулеметло адыш башталган. Оног бисти катюшала адып баштагандар. Оныла адар болзо, јердин үстин чек ле јалмай алып барадар. Ичкери барар арга јок, оборона тударга келишкен. Ротанын командири кем де кайра баспазын деп команда берди. Көрзөм, отделениеден төрт лө киж и арктан болтырыс. Ол күн кондыра адыжала, эртенгинде пушкалар экелип, барбай турган немецтерди јангы ла качыртып, деремнени јайымдаганыс. Олорды оног ары сүрүжип, одус километр јер өткөнис.

Онын кийинде Украинаны јайымдаар јууда туружып, уур шыркадала, бир канча бйдин туркунына госпитальга јадып эмденерге келишкен. Онон ойто ло фронт, ойто ло от-калатпу тартыжу.

Беш январьда 1945 жылда бисти Германиянын јерине апарган. Ондо Штетин деп городты алар задача тургускандар. Ол городты катюшадан аткылайла, наступлениеге барганыс. Бу јууда королто көп лө болгон — олордон до, бистен де. Бистин отделениеден эки ле киж и арктаныс. Городты алганча, ротадан јирме ле киж и арктаныс».

— Кандый көп улус өлгөн? — деп, Тоодыл кунукчылду айтты.

— Ада-Төрөлис учун Улу јууда коромјы көп болгон — деп, таадазы терен тынала, үшкүрип, куучынын оног ары улалтты. — Бистин

орооныстан бирме миллионног ажыра улус короп, женүнинг кийинндеги ырысту жүрүмди көрбөгөндөр. Жуунун түбөги түп жок. Онын шыразы эмдиге ундылгалак, шырказы эмдиге жазылгалак. Ол жуу-чак болбогон болзо, жүрүм сыранай башка болор эди. Сен, көөркий, оны кайдан билерин, же бистий улус оны качан да ундыбас. Мен жууны эмди де түженип, улаарып жадым. Акыр, куучынды божодып, чайлап алала, өлгөн чабак — деп, Тоорчык өбөгөн туруп, чадырдан аш-курсак аларга басты.

Тоорчык өбөгөн арчымагын чыгарып, оттын жанына экелип тургусты.

— Түште көчө кайнадарыс. Сен эт кайнадып турган бакраска арай толбос суу урала, бу көчбни ол жаар салала, кайнадып тур. Этти мен бойым ооктоп саларым. Ол тогмок суудагы этке чымыл кирип турган болды, жабынчызын ачып көр. Жайгы этке чымыл конзо, белен куртай берер. Мен бир эмеш иштенип ийейин. Онон мындагы чапкан жеристи аңдандырып ийзебис, түштин кийинде топсып кургай берер болор. Эмди өлгөн быжып калган, жааш жаабаза да алдырбас. Куранмантаарга жетире айазатан болзо кайдат, улус өлгөнүн эдип алар эди. Куранмантап баштаган кийинде айас күндер сакыш жок.

— Куранмантаза, жааш жаар ба? — деп, Тоодыл сурады.

— Ол мантаар тушта жадалу тазылдар жип жат. Онын учун жааш жазым жоктон жаар.

— А ол жада деген не?

— Жерде андый өзүмдер бар, оморды үссен ле, жааш жаар. Азыйда бистин айылда жадалу таш бар болгон. Күндер улай каангып, күйгек болорго турза, адам оны кайырчактан чыгарала, күнге тудуп турар.

— Онойдордо кенетийин тегери булуттап, жааш жаап ийер бе? — деп, Тоодыл соныркаганына өрө өндөйип келди. — Жааш улай ла жаап турза, оны токтодотон арга бар ба?

— Жада ташты чыгарганда, жааш жааганын мен көргөм. Бот, жаашты аяастыратанын укпагам. Кезикте чойлошкондорды да тудала, отко өртөзө, жада болуп жат деп угатам.

— Байла, онын ыжы туман боло беретен болбой кайтсын?

— Же ол кичинек ыштан канайып жаан туман боло берет эмеш, ол андый ла жанду неме ине — деп, Тоорчык өбөгөн чала алангып айтты.

Таайлу-жеендү чайлап алала, бирүзи өлгөн чаап, экинчизи суу аларга басты.

Тоодыл суалгыш жаар барган чичкечек жолло барадала, кара моннын түрткүнинен бир чойлошкон чыгала, өлгөннинг ортозы жаар жылып жатканын көрүп ийди. Чойлошкон, уулчакты көрүп ийген неме чилеп, бир сары жалбрактын алдына кире конды. Тоодыл элден ле озо таадазын аўыктады. Өбөгөн чалгызын жүктенип алган өзөкти өрө барып жатты. Узун өлгөннинг ортозынан онын буурыл бажы ла жалтыра-

ган чалгызы көрүнөт. Чалгы жалтыраарда, онын санаазына башкун таадазынын магнит керегинде айткан куучыны эбелди. Таадазы чалгызын таптап отыраала, айткан: «Э-э, бүгүн жанмыр жаайт па?»

— Оны кайдан сезип ийдигер? — деп, Тоодыл сураган.

— Чалгым жолдолып калтыр. Менин магниттү чалгым мынайда бергенде, жазыш жогынан жааш жаайтан эди. Бу белгелү де, жеткерлү де чалгы. Боо бир Узун-Кобыдан өлгөн эдип туруп, чалгымды одудан анча-мынча ыраакта турган четке илип койоло, үделеп отыргам. Кенетийин жааш жаап, жалкын жырс ла эткен. Бастыра жердин үсти от-калап. Тыйтын төзинде отырган кижн колымда айагымды тудунганча эки-үч алтам кирези уча бергем. Коркыганыма санаам чыгып, кезек ойгө билнбей калгам. Өлдим бе, өлбөдим бе деп, буды-колымды сыймай тудуп, өрө өнгөйнип келзем, баргаанын ортозында жаткам. Фронтто жүреримде жуук жаныма бомба түжүп, канча ла катап жерге бастыргам, онойпуй коркыбагам. Же кижн жууда жүрерде шайып калатан болбой, бөштүлөр бомбологондо, керекке де албайтаныс. Бир катап түште ажанып отыраарыста жаныска бомба түшкен. Урган да курсак, кухняда арканы да жалан башка чачыла берген. Жүк арайдан экелип алган курсакыстан азала, не аайлу кородогон эдис. Кезик уулдар кухняны антара соккончо, менин будымды үзе тарткан болзо кайдат дежип турандар.

Бот ол жалкын чалгы илген четке түшкен турган. Четтен не де артапаган — такпай болуп, жалан башка чачыла берген. Чалгы десе бүдүй, жангыс ла сабы жарылган. Онон ло бери чалгымды одунын жанына экелип, тыт агашка илбес болгом. Тыт бойы да жеткерлү агаш. Оду салза, кайын эмезе тонжыр агаштын төзине салар керек. Жалкын андый агаштарга түшпей жат. Байа бир жалаңда аалгаланып калган учкур башту агаштарга жалкын мерген түжер. Байла, андый агаштардын магниди көп болотон ошкош.

— Слердин бу чалгыгар ол ло жалкын түшкен чалгы ба? — деп, Тоодыл таадазынын кайрашка, тапташка артына жетире элеп калган чалгызын айкап сурады.

— Ол ло чалгы. Бу жангыс ла жалкын түшкен эмес, жан историялу чалгы. Мыны адам Чаргы-Оозынын жарымказынан сагытка толып экелген. Ол тушта бисте төрт чалгы болгон. Артканы бу. Коркышту курч чалгы. Мыныла менин адам чабынган. Онын кийинде жаштан ала мен тудунгам. Жуу тушта жаанан ак бөскө оройло, аптра кайырчакка сугуп койгон турган. Анайып чеберлеген учун узак жүрген ине. Көрзөн, бу чалгынын артындагы тагманы, оны адам тургускан. Көөркийле арканын жымжак өлгөнүн чабар болзон, төрт ло курч бычакла быштак кескен неме ошкош. Өлгөнүн кезилгени билдирбес, жангыс ла суунын толкузынды анданып барадар. Мен онын учун бу кирези иштенип турбай, чалгым коомой болзо, бугул да жедер өлгөн чаап албас

эдим. Жаңыс ла мотор жок, онон өскө менинг бу чалгымды божодо салып ийзе, бойы да блөгди чаап ийер эди.

Тоодыл таадазынын айтканын эске алынып, бир канча туруп калтыр. Кургак жалбракты будакла антара кадап ийерде, чойлошкон ондо түрүлүп калган жат. Оны тобрагыла кожо ааймаштай тудуп, одуга экеле, јада эдер деп шүүди. Экелген суузын бакраска уруп, отты жаанада одырып ийди. Тенерини айландыра аяктап көрзө, кайда да булут жок эмтир. Жаңыс ла Кош-Кобынын бажында жети башту Желбеген ошкош бозыр ак булут көрүнөт. Ол до та алып бараткан, та көдүрүлүп келеткен, кырдын бажына илинип калган немедий, кыймык та жок туруп жат. «Чойлошконнын ыжы өрбө көдүрүлген кийнинде ол ло булуттан жаңмыр урулып келбей кайтсын» — деп сананала, Тоодыл экелген чойлошконун оттыг сыраңай ла изүү жери жаар таштап ийди. Же Тоодылга жаңмыр бир де керек жок болгон. Оны илбиркедип турган неме таадазынын јада керегинде куучыны. Керде-марда жаңмыр жааган кийнинде онын уулчактарга мактанатан немези табылар. Былтыр јаскыда салган ажыс чыкпай туру деп улус комыдажып туратан. Јаашты мынайып јаадырып ийетен арга табылган кийнинде не аайлу керектү неме. Ол тушта Тоодылды улус јааш јаадыр деп јайнагылаар. Улуска ол јажыдын айтпас, таадазы чылап, улустын эрмегин угала, мандайын чырыйтып, анча-мынча сананып отырала, «Је болгоп көргөйм» — деп айдар. Ол тушта кайдан камык улустын көзинче чойлошкон өртөйтөн эди. Оны кем де сеспес эдип јажытту эдер. Улус жаңыс ла жаңмыр жаап келген кийнинде кайкажып, «Кудаай, кандый сан башка салымду бала болгон, мындий неме јер үстинде бар эмеш пе» — дежип, кайкажып жүгүрүжер. Ол тушта жаңыс ла Азалу јурттын улусы эмес, өскө дө јурттардын улусы келип сураардан маат жок. Кандый макалу неме болор. Ого шылтай Тоодыл солун јерлер де көрөр. Айса болзо, оны город жаар алдырар. Ол городтон болгой, эмдиге јетире коштой до јаткан јурттарды көрбөгөн. Башјыл айылдажынын автомашиназына отырала, энезиле кожо Баранголго јетире барып жүргөн. Је уйуктап калала, нени де көрбөгөн. Эмди болзо, ол эмеш те уйуктабас эди.

Тоодылдын бажын жүзүн-жүүр санаалар айландырып турганча, отко салган чойлошкони ыш та, јыт та жок күйе берди. Күйүжи де сан башка, семис чойлошкон болгон болбой, койдын жуузын отко таштагандый шырт ла эде берди. Кош-Кобынын бажындагы булут жаар аяктап көргөжин, тал-ортозы кырдан ажа бериптир. Јаан удабай арткан айрылары да ажа берди. Эмди тенериде јааш јаадырардан болгой, көрөргө дө булут жок.

— Је-е, чойлошконнон јада болбойтон эмтир! — деп, Тоодыл кордогонуна тудунган будагын өлөгннин ортозы жаар мергедеп ийди. — Јаашты јадачыл кижн таадам ла јаадыргай.

Бойынын камык шүүлтези темей де болуп калган болзо, је јааш

жаадырып, улусты кайкадатан ижемјизин јылытпады. «Акыр, таадамнын јада тажын канай-кунай туйказынан алала, болгоп көрөр туру — деп сананды. — Таадам оны бербестен де маат јок. Јаанамнан јазап суразам, ол јок деп айтпас».

Тоодыл чойлошконло уружып туруп, таадазынын суудагы этти көр деген јакылтазын ундып койтыр. Јаргак тоннын јегинен эткен тегерик түптү баштыктагы көчөнн казанга уруп, оттын турундарын ичкерледип ийеле, тоғмок суу јаар јүгүрди.

Көнөккө салала, тоғмок сууга сугуп койгон эт үрелбеген, сойгон ло бойы јадыры. Чымыл да јок. Ого кирген чымыл эт курттардан болгой, бойы да тонуп калгадый эмтир.

Берилген јакылта бүткен. Эмди таадазынын келерин сакыыр деп, оду јаар омок басты. Одоштой аркада күүктер үн алыжат. Кушкаштардын табыжына кижини бажы айлангадый. Айландыра агаштарда јырааларда омор кыймыражып јат. Алтайс кандый бай! Ондо кандый куш, тынду јок! Аркада јүрзен, омордын ончозын көрөрин, коо-јараш кожондорын үезин угарын. Јүрегин де сүүнер, јүрүмин де јаранандый болор.

Тоодыл јолой келип јада, јааназынын тургактар, көрмөстөр керегинде айткан куучынын эске алынып, айла таадам үделеп келзе, онон ол керегинде јартап угар деп сананды. Јааназынын айтканыла болзо, андый учуралдар чын болгон, а эмди ол тургактар, көскө көрүнбес көрмөстөр ненин учун јок, айса болзо, кажы бир јерде бар? Таадазы билбес неме бар эмес, ол јартап айдып берер. Көрмөстөрдди көрөри бир јанынан коркымчылу, экинчи јанынан солун. Андый јарты јок, көскө көрүнбес немени билери кажы ла кижиге солун. Онын учун Тоодылды бу сурак соныркадып, таадазынын капшай келери күзелег болс берди.

Күн өрө өксөп, агаштардын көлөткөлөри кыскара берди. Тоодыл капшай ажанып, таадазынын куучынын угарга отты јаанада салып, чай ла эт кайнадатан эки казанды отко асты. Отко азылган казандар бортылдап кайнаар алдында чалгызын јүктенип алган таадазы јетти. Орбөкөн чылаганына тынжы уурлап калтыр. Эдректий адырмантып калган алаканыла мангайындагы терин арчып, оттын јанына уур отыра түшти.

— Суу кайнаарга једип калтыр ине, этти бери экел, мен ооктойло, салып ийейин. Түрген-түкей ажанып алала, башкүнгип чапкан јеристи јууп бугулдаак. Јанг келип јадала көрзөм, шанырап кургап калган турган. Айаста чапкан өлгөн андый неме ине — беле-ен кургаар.

Тоодыл сыр јүгүрүкле суудагы этти екелип, таадазынын алдына салды. Тоорчык өбөгөн кындагы бычагын ушта тартып, этти ооктоп баштады. Койдын мойын эдин чоң эт кезип тургандый, үйелеринен омырып, кайнап келген казан јаар таштап турды.

— Слер сөбктин үйезин эт өткүре канай билип турганаар? —

деп, Тоодыл таадазынын билгирин кайкап сурады. — Жаанам болзо, бу этти малтала ооктоор эди.

— Койдын эдинде бычак тыгынбас не де жок. Малтала үйе-сөөк билбес улус эт ооктоп жат. Мен малдын да эдин бычакла ооктойтом. Азыйда улус кам камдатса, тайылга этсе, сойгон малынын эдин бир де сөөк сындырбай түлүн кайнадар. Бис ол тушта, бир кезек оок уулдар, кем этти капшай ооктоор деп маргыжып туратаныс. Койдын үйе-сөөгин мен көзимди жумуп та алзам, таап ийерим. Кижикандый ла немеге темигип жат ине. Эмдиги оок өскүримде кой до өлтүрүп сойоры ас. Белен эт таап алза, онын үйе-сөөгин бедребей, малтала жырс туда берген турар.

— Таада, азый улус камды не камдадып турган? Ол нени эдип турган кижиги?

— Камды улус кижиги оорыганда алдырып жат.

— А-а, ол дохтыр туру не.

— Жо-ок, ол көрмөстөрди күндүлөп, кижинин жулаазын олордон айрып алатан кижиги. Олордын айтканыла болзо, кижиги жулаазын көрмөстөргө алдырткан тушта оорып жат. Онын учун кам мал сойдыртып, аракы астыртып, оныла көрмөстөрди көкиделе, оору кижинин жулаазын айрып, оны ойто ээзине кийдирип жат дежер.

— Ол көрмөс деп неме эмди бар ба?

— Барын, жогун кижиги кайдан билер, эмди ол керегинде куучын да болбой жат.

— Азыйда, байла, болгон болбой кайтсын, а слер көрмөскө туштадыгар ба? — деп, Тоодыл соныркаган куучыны баштала берерде, сүүнгенне энчигип отырып албай турды.

— Мен бойым туштабагам. Же ол керегинде куучынды көп уккам. Бистин жерде Салан деп кижиге болгон. Бир катап ол Курлаш деп өзөктө тойдо туружала, кызыл энгерде келип жаткажын, Сооры-Төндө кандый да улус жуулыжып калган үделеп жаткан. Салан жуулган улус аракы ичип жаткан болор деп сүүнип, олар жаар жорткон. Ыраактан көрзө, ылгыл ла кара-кер аттар. Уйген-куйушкандарынын жаражы да коркыш. Келиндери чегедектү, озогы кураан бөрүктөр кийип алган. Эр улустары ончолоры отыкту, кынду бычакту. Мындый солун улус кайдан келген болотон деп кайкай берген. Жууктап келеле, көрөр болзо, тажуурдан аракы ичкилөп турган. Бу керек оны там ары кайкаткан. Ненин учун дезе, ол тушта бистин жерде тажуур чек жок болгон. Куучындарын укса, тагыш үн де угулбаган. Солун улустын үсти орто жортуп баратаны уятту да, ойто жана болойын дезе, жууктап калган. Же аракы ичер деген санаазы онын кемзинижин женип, жуулган улуска жеде жортуп келген. Көк жарамас, жагы ла жуулала, куучындажып турган улустан эш неме жок. Ары көргөн, бери көргөн — неме де көрүнбес, тагыш та угулбас. Чек кайкаган. Канайдар, камык ижемжи калас болуп каларда, кайра болор деп адын бура тарткан. Онызы, төрт санынан жерге жаба

кадап салган неме чилеп, шык тура берген. Тапшыланза — баспас, камчылаза — кыймыктабас. Минген ады кажан ат эмес болгон. Арга жокто адынан түжүп, не болгонун аяктап көрөр деп санаган. Аттан түшкен ле, онон ары не болгонун билбес. Билинип келзе, азыйда журт болгон жерде адын чакыга буулап койгон, бойы токым-кежимин төжбөни алган уйуктап жаткан.

Онон ал санаага түжүп калган айлына једип, онон улам оорыйла арай өлбөгөн. Онын ла кийинде улус Сооры-Төндү кызыл энирде ашпас болгондор.

— Ол кижинин барган јери ыраак па? Ого канайып јеткен, кем апарган?

Тоорчык өбөгөн кайнап келген казанын булгап, тустан салып ийеле, јесинин сурагын јартап, куучынын онон ары улалтты:

— Барган јери чек тууразында өзөк, ондо кем де јатпай јат. Канайып барганын бойы билбес, улус оны ол јаар көрмөстөр апарган дејер. Мен бодозом, оны көрмөс тө апарбаган, эзирикте келгенин ундыла, түш түжеген болор. Мен ого азыйда бүтпейтем, эмди де бүтпей јадым. Ол тушта камдар улусты көрмөслө коркыдып, јүрөктерин јарып койгон бй болгон. Андый көрмөс көргөн, тургакка туттурган деп куучын укканда, бойыла болгондой бүдетендер. Көрмөс керегинде куучындар анайып таркаган ине.

— Ол көрмөс деп неме эмди ненин учун јок? — деп, Тоодыл кекректин јартына чыгарга сурады.

— Эмдиги улус онон коркып турган эмес, кайдан көрүнөр Кижикоркыза, төнөш тө тынданып, кижикор болуп куучындана берер. Коркыбаза, ого ајару этпезе, ол төнөш лө бойы турар. Кезик улус ээн айылга јангыскан конуп јадып, табыш угуп ијдис дејер. Андый табыш көп улус конордо канай угулбай турган? Ол база көк меке. Бистин улуста «тийт» деп сөс бар. Ого качан да бүтпес керек. «Тийт» ле деген болзо, ол төгүн Јүс катап «тийт» укканча, јангыс катап бойы көргөни артык. Азыйда улус бала-барказын көрмөслө коркыдатан. Онын учун көрмөслө улус коркыдарын јангыс ла камдар тузаланган эмес, улус бойлоры ла тузаланган. Көрмөс деп неме болбогон, оны улус бойы сананып тапкан неме. Эмди де кезик улус ээлү јер дејип, айылдап баратса, аракыдап јүрзе, токтој түжүп, аракы чачатан јерлер бар. Онызы аракы ичерге шылтак бедреп турганы. Кезикте билбес улус ол ло јерди аракы-чегенин артыганча өдө берер. Олордын аракызы да төгүлбес, јолы да буудакталбас. Андый неме чындап та бар болзо, ол улуска канайып тийбөј турган? Мында билер, билбес деп шылтак јогынан ончо улус буруладар учурлу.

Кайнаткан эт быжып, карган ла јиттин куучыны тымый берди. Тоорчык өбөгөн чайлап-чаптап алала, јесинне айтты:

— Чалын түшкенче кургаган чабынысты јууп алатан болзобос, бугунги иш талдама бутти деп айдар эдис. Карчагалар чала јер јаар јуук

кайып учкулайт. Эгирде эмезе түнде јут јаар болор. Ижисти менде-
дип ийек.

— Карчагалардын учужынан канайып јут јаарын билип турганы-
гар? — деп, Тоодыл таадазынаг аяк-казанды јуунадып туруп сурады.

Таадазы кангазын камызып, тарый-тарый тартып ийеле, калганчы
ыжын јудуп, ышты оозынан быртылдада чыгарып айтты:

— Карчагалар јүзүн-јүүр томонокторло, чымалдарла азыранып
јат. Аяс күнде олор өрө бийикте болор. Онын учун карчагалар да бий-
икте јүрүп, оларды андап јат. Јут алдында кей чыктып, томоноктор,
чымалдар јерге јабыс учуп јат. Карчагалардын жабыстай учуп турган-
ы ол. Ар-бүткенди аяктап јүрзек, нени ле көрөрин, нени ле билерин.
Јер үстинде бастыра ла неме бой-бойыла колбулу. Олордын колбузын
билип алган кийнинде кандый ла сурактын јартына чыгар арга бар.

Јагыс ла тындуларды эмес, бу өзүп турган өлгөн-чөпти де ајарулу
шиндезе, кижн сан башка солундар билип алар. Суунын түбинде јүзүп
јүргөн балык, житкек саста бапылдаган бака, агашта мантап јүргөн
көрүк — ончолоры ла ар-бүткеннин кубулталарын јазым јогынаг сез-
ип јат. Улус оларды канча өйлөрднн туркунына көрүп, көп-көп неме-
лерди билип алган. Оларды ончозын јууп бичиген болзо, је ле деген,
кычырарга јилбулү де, билерге тузалу да бичик болор эди.

— Је слер бастыра ла билгенигерди, укканыгарды бичизегер, та-
ада?

— Бичикчи болгон болзом, бичиир эднм, бот сен бичикке јакшы
үренип алала, таадам мынайып айткан эди деп бичи. Ол тушта јагыс ла
бойыг эмес, балдарынын балдары да ончо немени билип алар. Је ол
келер өйднн кереги, эмди барып өлгөнисти јуук.

Тенеринн өнгн көс кылбыгар чап-чаңкыр. Күнинн чогынын курчы
да коркыш. Чамчаны уштып ийгежин, кижиннн терези јалбырап күйе
бергедий.

Тоодыл таадазынын эдип берген кыскачак сапту тырмуужыла өлгөн
јууп, терлеген-бурлаган јүгүрип турды. База бир курды антара тартып
ийерде, онын алдынан кара адарулар учуп чыктылар. Тоодыл тырмуу-
жын таштап, самтак чачын алакандарыла јаба тудуп алала, таадазы
јаар јүгүрди.

— Таада, мынаар ондо не де аайы јок көп адарулар уйалап кой-
тыр. Курды антара тартып ийеримде учкулап чыгала, мени арай чак-
падылар. Оны барып көрзөгөр, эмди ол туштын өлгөннн капай јууй-
таныс?

Тоорчык өбөгөн јырсылдада каткырала, коркыганына көстөри
багырайыжып калган јеениннн чачын сыймай тудуп айтты:

— Кара адаруаднн кижн коркыыр ба, ол качан да чакпас. Мен
мында өлгөн чаап туруп, онын уйазын өнөттийннн чачлагам. Өлгөн јуур
тушта сени мөдин јизин деп бодогом. Карын таап алтырыг. Мөт јинр

күүнүн бар болзо, барып көрөк. Айса болзо, мөт бар болор бо. Же кара адару мөтти көп жуубайтан ла неме эди. Болды-калды, сары адарулардын уйазын таап алган болзобус, мөт жиш болор эди.

— Ол сары адарулардын уйазын канайып табар? — деп, Тоодыл мөткө ачаптып, чилекейи шуурай берди.

— Сары адарулар жерге уйалабай жат. Кезикте таштын кыбына, көп лө сабазында өзөгү чирик агашка уйалаар неме. Ого улус учурал да болуп туштап жат, же билер улус жем салып таап жат.

— Слер оны канайып табатанын билереер бе, бедреп көрзөбис кайдар? — деп, Тоодыл энчикпей турды.

— Бойым таппагам, же улустын тапканын көргөм — деп, Тоорчык өбөгөн айруужын жерге кадап койоло, болчоктоп койгон өлгөннүн үстине тыштанарга отырып айтты. — Ол тушта мен Карагай деп өзөктө кунајындар кабырып тургам. Бистин айылдын эжик алдында тоғмок суу бар болгон. Айас күндерде онын балкажына сары адарулар жуулатан. Мен олорды керекке де албайтам. Бир күн бистин айылга коштой өзөктө жылкы мал кабырып турган. Јашкан өбөгөн келген. Јылкыларды түште кабырар эмес, өбөгөн эртен тура малын башкарып койоло, бистин айылга келетен. Јашканнын үй кижизи колхозтын адаручызы болгон. Онын учун ол өбөгөн адарулардын кылык-жанын јакшы билетен. Тышкары таңкылап отырала, балкаштагы адаруларды көрүп, меге айтты: «Акыр, уул, бу сенин айлыгнын јанында адарунын уйазы бар туру не, оны табала, мөдин кезип не јибес. Табылза, мөдин үлежип алак, адарузын күскиде тудала, мен колхозтын адаруларына кожуп алайын». Менде не болзын — сүүне бердим. Тегин јердег табылып јаткан немедег кандый кизи мойножот.

— Ол оны канайып тапкан? — деп, Тоодыл энчигип албай сурады.

— Акырзан, эмди куучын ол керегинде болор — деп, Тоорчык јеенин токтодоп, баштаган куучынын оног ары уалатты. — Јашкан өбөгөн јенес экелеле, јадыктын үстин ойо чабала, онызын ого салып үсти јаар тус чейген суу уруп ијди. Адарунын јеми ол болуптыр. Јаан удабай адарулар ого жуулып, кере-јара учуп турдылар. Учустары аайлу-башту болотон эмтир. Јемнен тойо јип алган адарулар јангыс аай учкулайтан болтыр. Оны да мен кайдаг ондойын, Јашкан өбөгөн јартады. Јердег өрө бийик учса — уйазы ыраак, јабыс барза — жуук. Бистин јемнен учкан адарулар торт ло јерге арай тийбей барып тургандар. Јашкан өбөгөн адына минип, ол ло адарулардын кийиннен барып, таңкы да тартым болбой, сүүнчилү келген. Куучынын угар болзо, јоон кызыл тыттан адарунын уйазын таап алган болуптыр. Мен ол тыттын јаныла канча ла катап өрө-төмөн өткөм, оны та канайып ајарбагам.

— Мөт жиш болгон болбой кайтсын — деп, Тоодыл алакандарын јыжыштырып айтты. — А ол агаштагы мөтти канайда алганыгар?

— Бир неделе болгон кийинде Јашканла экү барып, ол агашты жыкканыс.

— Мөттү агашты жыгып ийзе, мөди төгүле берер эмес пе?

— Бот андый агашты жадык артыла жыгылып, сынбазын деп тус, ак јер јаар жыгып јат. Ого үзеери адарулардын кирип, чыгып турган үди жадыктын үстинде болор учурлу. Тыт жыгылза ла ол үтти бөктөп ийер, оноң башка адарулар ончолоры түймеп чыгала, кезерге бербес.

— Мөтти аларга жыккан тытты ончозын тоормоштоп кезер бе, мөди кажы тушта болгонын кайдан билер?

Тоорчык өбөгөн јеениниң сурагын јартап, баштаган куучынын мендеш јогынан оноң ары улаатты.

— Адару чыгып, кирип турган јеринин үсти јанына мөттөп јат. Ол коктыйды үстинен бир канча јерден томыра киреелеп ийеле, эки јанынан малтала јара чаап ийер болзон, торт ло какпагы ачылган кайырак ошкош болор. Мөтти оноң кезип алып јат. Ондогы мөтти ончозын албай, адарунын матказын өлтүрбей, ойто ол ло јара чапкан какпактарла бүркеп койзон, адару такып ла мөттөй берер. Күскиде келеле, адаруларды матказыла кожо тудала, элгек ошкош түйүк немеге сугала, кайдөби лө апарарга јараар. Эски уйадан учуп чыккан оройды да улус анайда тудуп, өскө төңөшкө отыргызып јат. Адару матказынан ырап, кайдөби дө барбас неме. Оны айландыра барчакталып калар.

— Олордын матказын канайып таныыр, байла, онызы танылу, јаан неме болотон болбой кайтсын?

— Тын да јаан эмес, оны билер ле кижн таныыр.

— Матказын билбей калала, өлтүрип ийзе не болор?

— Адару матка јок јүрбейтен неме, ол јогынан кырылып калар. Матка јок адаруны јаныс ла маткалу адаруга кошсо өлбөс. Кезикте улус эски төңөштөгн адарузы өлүп, астай берзе, ого матказы јок орой экелип кожуп јат. Јаныс төңөштө эки матка болбос учурлу. Јаныс уйага кошкон эки биле адарунын бирүзинин матказын өлтүрбегенче болбос.

— Адаруларга ол матка деп неме кайдан келип турган?

— Оны адарулар бойлоры матка эдип алат.

— Сан башка неме туру ине.

— Андый јайалталу неме — деп, Тоорчык өбөгөн терен тынып айтты. — Јер үстинде кандый јайалталу неме јок, олорды ончозын биллип алза, кижн недең де алдырбас.

— Слер ол тытты жыгараарда көп мөт болды ба?

— Сегис көнөк кирези шақта мөт алганыс. Кайылытып арутаган болзобыс, төрт көнөк болор эди. Оны кирген-чыккан улус, бала-барка үлежип-талажып јип салгандар.

— Акыраар, таада, ол кара адарунын уйазын барып көрөк, айса болзо ондо көп мөт бар болор бо? — деп айдала, Тоодыл тура јүгүрди.

— Је ондо канча јаан мөт бар болор деп, уйазы ончозы курт ла не-

ме болотон эди — деп, Тоорчык өбөгөн мөт жинрге жилбиркеп турган жеениниг кийиннен ары басты. — Болды-калды, сары адарунын уназын тапкан болзобус...

Кара адарунын уназынан мөт тө табылбады, карган ла оогош өлөн жуурга бастылар.

Тоодыл таайыла кожо кургаган өлөндү жууп, алты бугул салала, аштаган-суузгаган одузына келдилер Эдилген иш көп, арыган-жобогон до болзо, экүннн санаазы омок.

— Мынайып иштезесис, бис быжыл өлөндү жырта эдип алар болбойс, — деп, Тоорчык өбөгөн айруужын чадырга жөлөй салып айтты. — Эмди үч күн жууйтан чабын артты. Оны жууп алзабыс, уйдын өлөнгү эдилди деп чотоор керек.

— Эртеннен ары аттын өлөнгүн эдип баштаарыс па?

— Эртенги чабын арткан малыстың болор. Быжыл колхоз кажы ла кижичи күчи жеткенче, эмештен де болзо, өлөң эдишсин деп кычыру эткен. Ого база тууржар керек.

— Слер бойгардын өлөнбөрдү эдип албай жадып, колхозтын өлөнгүн канайып эдетенигер? — деп, Тоодыл ишке күчи жетпей бараткан таадазынан сурады. — Кула бее ле кара бозуга не аайлу өлөң эдер керек. Можыт кула бее кулунду болор, ого база өлөң керек. Жаанам кула беениг кулунына кийдиретем деп, кылдан өрмө нокто эдип турбайты.

— Опызы андый ла, балам, колхозко болуш база керек ине. Шылтактанайын десе, кажы ла кижиденг шылтак табыла берер. Мен карыдым деп мойножорым, база бир кижичи оорыдым деер. Кандый да болзо кыймыктанып, бойыска өлөндү эдип ле жадыс. Бот онойып ла чырмайып, колхозко до болужар керек. Бистин журтта жүс өркөдөң ажыра улус журтап жат. Олор беш бугулдан да этсе, не аайлу көп өлөң болор. «Калбактан жууза, кап болор» деп куучын тегиндү айдылбаган. Ак жерлердин өлөнгүн трактордын бригадасы жуунадып алар, агаш-таштын ортозындагызын улус болушпаза, колхоз канайып этсин. Иш көп, улус жеңишпей жат. Бот ончо улус болушса, эки табын кой кыштайтан өлөндү эдип берер. Былтыр он бугул өлөң эдип табыштырарыста, колхозтын жаандары не аайлу сүүндү. Октябрьдын байрамында төргө чыгарып, сый да бергиледи ине. Камык улустын алдына адын да адатканы не аайлу мак. Мен ол жуунанг чек жиидиркеп калган жангам. Быжыл өлөң коомой чыккан, онын учун беш те бугулды болзо эдип табыштырар керек. Чабатан жер эмди де элбек, бис экү оны эдип ле саларыс. Жаңыс ла бойым дебей, текши жоннын керегин база сананар керек. Бүгүн мен — жонго, эртен жон — меге. Ол жогунан жүрүм жүретен арга жок.

— Таада, азыйда колхозто слер жамылу болуп база иштегенигер бе? — деп, Тоодыл та нени де сананып сурады.

— Жуудан жанып келеле, бригадир де болгом, МТФ-ны де башкаргам.

— А слер андаганыгар ба? — деп, кенетийин сурады.

— Алтай киж и эр киндиктү болуп бүдерде, мылтык жүктенбей, ан андабай канайып жүрет. Эмди ле көс мокорып, немеге жетпей бардым. Азында мен анчада ла бөрүге жолду киж и болгом. Жаскыда бөрү истеп, жылдын ла уйазын таап туратам.

— Онын уйазын канайып таап турганаар?

— Жаскыда бөрү төрөп койгон кийинде јашкан кар јааза, тиж и бөрүнин изин истеер керек. Бөрү төрөйтөн јерден ис ле табылза, керек ондо. Је тиж и бөрү уйазын дөбн бодоп ло барбас јанду неме. Изин коркышту булгаар, болор-болбос киж и ондобос то. Боо бир јаскыда јашкан кар јааган. Мен эртен тура таңла атанып, Кара-Којогорды эдектей ис кезейин деп барып јатсам, удур Ботпонош ло Кернш јолыккандар. Уулдар бөрү истеген болуптыр. Неме көрүнд и бе дезем, «Јо-ок, кийе де тарткан ис јок» дештилер. Кайракан, бөрү ле уйалабаганча калбайтан јер эди, канай ис јок болды эмеш деп, уулдардын тескери изиле јорттым. Түнде кар јааган, бөрүнин изинен болгой, чычканнын да изи иле билдире берер. Кара-Суунын кечүзине једип келзем, бир бөрү төгө-зөктөрднн үстине чебер басып, аралды өрө барыптыр. Уулдар ајарбаан болтыр. Уйазы дөбн барган бөрү мынайып баратан. Оны болгон-тушкан киж и ајарбас та.

— А слер онын изин канай тапканыгар? — деп, Тоодыл соныркады.

— Бөрү болгон-тушкан јерле жүрбес неме, мен онын анайда барарын ажындыра билгем. Кара-Суу озодон бери бөрүнин јолы јер болгон. Алдындагы јыл база ла Кара-Којогордон уйа таап, ајарынбай туруп, энезин адып албагам, ојто ло оғо төрбөр болор деп бодогом. Исти таап алала, којогорды өрө лө сундурттым. Барган јериннн жыгыны, јыраазы да коркыш, коомой атту киж и бдүп те болбос. Боро адымнын ол тушта тын ла тужы болгон. Јыгындарды не де этпей, чай ла кайнама којогорго чыга кондым. Барар болзо, јырс ла эдип калган јыраа, корым јер болтыр. Корымнын јаказын бедреп, барган исти таштап ийеле, мынаар јортуп ла жүрзем, үсти јанында јыраадан неме элбес этти. Көрзөм, эне бөрү эмтир. Мылтыгмды ат үстинен ушта тартала, блеленип алдым. Боро ат кулагын кызынала, тык тура берди. Көөркий мылтыктын табыжына темигип калган, өскө ат болзо, токтобой барар эди. Көрзөм, бөрү кырлакты ажарга ла јат. Кырлакка чыгала, ол тура түшти. Тал-ортозы орто былча шыкайла, јырс туда бердим. Мылтыктын табыжына арка-туу торгылана берди. Боро ат кыймык та этпеди. Андап жүрер салымду ат болгон эди. Көөркий бош карып, чучурай берерде, колхоз јайгыда бригадага азык эдип сојгон.

— Аткан бөрүгер жыгылган ба? — деп, Тоодыл энчикпей сурады.

— Аткан јериме барзам, ок то соккон јер јок, ажыра аткан тургам. Адымнан түже калыйла аткан болзом, андый болбос эди.

— Уйазын тапканыгар ба?

— Уйа бедреп, камык корым оодорго келишкен. Уч күчүкти белен өлтүрүп алгам. Экүзи таштын кыбына кире берерде, жүк арайдаң чыгаргам.

— Слер онын энезин өлтүрө атпай, уйазын чачып турараарда, бөрү келеле, слерди тутпас па?

— Бөрү кижн көрөлө барза, ойто уйазына качан да келбес. Кезикте улус уйага эне бөрү жок тушта учурап, онын күчүктерин кангыладала, энезин кетеп адып жат. Бир кижн күчүк кангылатса, арткандары кетеер. Тижн бөрү күчүгинин табыжын укса, кайдаң ла једип келер. Је бөрүнн күчүгн, ийттин күчүгн чилеп, качан да белен кангылабас неме. Олорды билер ле улус үн чыгартып жат.

— Таада, слер айу андаганыгар ба? — деп, Тоодыл ан керегинде куучынды оной ары улалтарга сурады.

— Айуны да андап жүргөм — деп, Тоорчык өбөгөн айтты. — Ол керегинде чай-чап азала, куучындайын. Мен от салайын, сен жүгүрүп барып, суу экел. Караңуй киргелекте ажанып алак. Атты да уларып салар керек.

Күн ажа берерде, өзөк ичи бүрүнкүйлеп, серүүн боло берди. Саста бөднөлөр үн алыжат, аркада куран багырды. Јайгы одунын оды көңжип, чедиргендер жылдыстар чылап мызылдажып, тенери өрө чөйилип турды.

— Тоодыл ла Тоорчык чай азып, отты айланып турдылар. Тоодыл турундарды ичкерледип, таадазынан сурады:

— Слерди јаанам айуга туттурган деген, ол качан, кайда болгон, таада?

— Ой, ол айдарга да болбос неме болгон — деп, Тоорчык какпагы калырап, ажарга келген чөйгөнди оттон чыгарып айтты. — Эртең тура саста армакчылап койгон адымды уларайын деп базып турзам, дөрмөнннн үсти јанында јайлуда кой кабырып турган Марый өбөгөн мылтыкту, аралдын јанында Јыраалу сас јаар кол уулап, та нени де кыйгырып турды. Базып бараткан кижн тура түжүп, өбөгөнннн айтканын оңдобой салала, а-а, борсык көрөлө, кыйгырып турган болбой кайтсын деп бодойло, айлым јаар жүгүрдим. Ол тушта менде «тозовка» мылтык бар болгон. Оны тудунып алала, Марыйдын кол уулаган јер јаар бастым. Кыру түжүп, эртең тура сооп калган ой болгон. Колдорым соокко тоно берерде, мылтыгымды колтыгыма кыстап, колдорымды куйкамнын уштугына удур-тедир кийдирип алдым. Састын жыраазы да коркыш. Озогы улустын куучыныла болзо, азыда мында мындый койу жыраадан болгой, төңөзөк тө жок болгон. Улустын малы көп, меес-јаланган болгой, састын төңөзөктөрнн де, идирген чилеп, килейте отоп койотон деп угатам. Мен де белеримде бистин саста жыраа ас, оны колхоз бир жыл кургадып, сүрер деп санаган. Эмди оны сүрерден болгой, јойу да кижн кирип албас болуп калган. Бот ол сасла базып барадала, бир жырааны эбире ле соксом, ары јанынан је ле деген күрөң айу огы-

рала, тура жүгүрди. Көк жарамас, кенетийин, бир де сакылта жогунан айу чурап келерде, алаатып, кыймык жок туруп калтырым. Айу сарбас ла эткен жерде колтыгымдагы мылтыкты ушта тартып, кургак комыргай чылап, бајырт этире омыра тудала, мергедеп ийди. Мынаар туура калып, качып жүгүрейин ле дезем, чурап келеле, эки өжинимнег кабыра тудала, жырааны ажыра мергедеп ийди. Көбөлөк чилеп, учуп барала, жыраалардын ортозына меч келип түштим. Айу жерге жапазала, бажымды житке тужымнан ла тиштеп турган эди, оноң ары билинбей калдым. Билинин келзем, улус мени жыраалардын ортозынаг чыгарып, апаргылап жаткан болтыр.

— Ол улус слерди көргүлөп турган ба, алдында не болушпаган?

— Кийинде угар болзо, мени аргадаган неме Күлер эмегеннин кырса ийди болтыр. Мен арал жаар базып отырарымда, ол эмеген ийдин ээчидип алган суу аларга барып жаткан эмтир. Ортобыс ыраак жок. Айу огырала, мени тытпактап жадарда, ийт үстине чурап келтир. Кырса ийт айылданг чыгып, ыраак немеге барып турган эмес, оның айузын ондобой, бодоп торсыктаган болгодый. Айу ийттен жалтана беретен неме, мени таштап ийеле, кача берген. Оноң Күлер эмеген кыйгырып, улус жууган болтыр.

— Ол Марый деп кижне не атпаган? — деп, Тоодыл алан кайкап сурады. — Кижне жеткерге кирерде, не көрүп турган кижне ол.

— Ол айу, айу деп кыйгырып турган кижне болуптыр. Мен оның айтканын ондобой, кой жип жаткан айуның үсти орто базып баргам. Марый менде бешадар мылтык бар болор деп бодогон болуптыр. Алдында айуларды адып туратам, оның учун меге иженеле, сакып турган эмтир. Качан мени айу туда берерде, кайракан коркыйла, көргөнчө көрбөйин деп, айлы жаар мантаттыр. А оның мылтыгыла айуданг болгой, борсыкты да өлтүрө адып болбозын. Онызы ок жок, куру тарыла октоп койгон болгон.

— Слерди ол айу канай өлтүрө тутпады не, андый күчтү неме бажыгарды үзе тартып ийбей?

— Мени больницага аткарып ийеле, өббөндөр ол айуны үч күн андагылаган эмтир. Өлтүреле көрөр болзо, тырмак та, тиш те жок карган айу болгон. Курсакка жетпей, айыл-журт айланып турган таңма эмтир. Тырмакту, тиштү айу болгон болзо, мени не этсин, баштеремди сойо тартып ийер эди. Ол до айу бажымның терезин канча жерден сыйра тартып, арай канзыратпаган. Улус түрген болушпаган болзо, каным үзе агып, божоп калар эдим. Эмди кайданг мында өлгөн эдип отыратан эдим, Кертикте агаш чедене жадар эдим. Оның ла кийинде Күлер эмегеннин кырса ийдин сөөк лө табылза, азырап жүрөтөм. Айу озо ло баштап кижининг баштерезин сойо тартатан деп угуп жүргөм. Ол чын эмтир. Боо бир Урсулдың уулдары кой кабыраачы үй кижининг айлын тоноп турган айуны балу адала, бирүзи оны истеп барадып, айуга туттурала, баштерезин сыйра тарттырган дешкен.

— Ол айу канайда уурданган, анчы кижн канайып өлтүрткен? — деп, Тоодыл таадазынаг база ла сурады.

— Бир катап ол кижн койлоп жүреле, янып келзе, казанда кайнадып койгон сүди жок, шүүп койгон аарчызынын таарын жара тартала, та кем де төгө-чача жип койгон болгон. Ол кижн чат кайкаган. Эки конгон кийнинде ол уурчы база ла айылга кирип, куукта саржузын, быжырган калажын апарган. Андап жүрген улус келерде, ол кижн не болуп турганын жартап берген. Ол уурчы айу дежип, кетеп адар дешкендер. Анчылар аттарын ырада армакчылап койоло, айылда отыргажын, айу аралдан чыгала, айыл жаар басып келеткен. Жууктадып алала, айылдын жыртыгынаг оны аткылаган. Айу огырып, мантай берген. Балу барган айуны ийт жок истебейтен неме.

Эки нөкөри өзөктөг анчы ийттер экелер деп баргылаарда, бир нөкөри артып калала, энчикпей, айу өлүп калган болор деп, истеген болуптыр. Анча-мынча барып жадарда, балу айу жадыктын ары жанынан тура конуп, анчыны адынаг ангара тартала, эки айры тыттын ортозына кептей соккон. Кижн тал-ортозына үзүлө берген. Онон айу жаан ыраак барбай, бойы өлүп калган.

Лаш кижн айунын андый кылыгын билбеген ошкош, нөкөрлөринин айтканын укпай туруп, андый жеткерге учураган. Эмеш сагыган болзо, айу ол ло жаткан жерине өлүп калар эди. Мендеш, энчикпес деп неме ол ине. Айу анайда ла жүрерде ножоо неме, тынга жеткен кийнинде неден де тура калбас, кашшууны да коркыш, мантаза — мангы да түрген. Онон качып баратан арга жок.

— Агашка чыга берзе кайдар?

— Айу кандый ла агашка чыгар. Ол кижиден де капшуун. Улус айу туткан малдын сөөгин агашка илип, оны тузактап та тудуп жат. Ого кудай жагыш ла эрект жайбаган, кижидий эректү болгон болзо, кижиден бир де артпас эди деп озогы улус айдыжтатан.

— Айу кышкыда ичегенге кирип калза, оны канайып андаар? — деп, Тоодыл сурады.

Ол, байла, улустаг айу ыштап андаганы керегинде куучын уккан болгодый.

— Ол керегинде мен сан башка учуралдар уккам — деп, Тоорчык өбөгөн чөйгөндөгн чайдын тузын салып, сүдин кадып айтты. — Оны эртен куучындайын. Эмди чайлап-чаптап, тыштанып алак. Жайгы тун кыскачак. Эртен иш көп.

Оуда куучын токтоп, жеендү-таайлу чайлап алала, тыштанып жада бердилер. От өчүп, ай карануй тун кирди. Айландыра ыг-шыг, кандый да табыш жок.

Эртен тура. Тоодыл уйкудан туруп келеле, таадазынын кече айу керегинде айткан куучынын эске алынып сурады:

— Таада, айу кышкыда ичегенге кирип калза, оны канайда андап жат?

— Айу, тарбаган, борсык, өркө кышкыда жүрбес, ичеп калар жандуулар. Ичеер алдында коркышту тойынар, жетире тойыбаза ичбес. Соок түшкенче тенип жүрер. Качан ичеер тушта ичине бир де жин артырбас, чычкактайтан тазылдар жип, ичи-кардын арутап алар. Кышкыда кар түжүп калза, онын ичегенин табатаны күч. Онын учун анчылар ичегенди кар жаагалакта таап, темдектеп кой жат. Ол киж, ан жүрбес жерге ичеген эдип жат. Айунын ичегени туйук эмес, түнүктү болор. Кышкыда оной тыныжы чыгып, айландыра кырутып калган жадар. Ыштаар тушта жагыс ла ичегенин оозын эмес, түнүгин де бектеп жат. Оной башка ол белен чыга конор. Боо бир Устүги-Карасуудан уулдар айунын ичегенин таптыс дежерде, мен кожо барып жүргөм. Ноябрь ай болгон. Кар түжүп, сооктор жагыс ла башталып турган ой. Төрт киж барганыс. Ичегенин оозун будакту шыргайларла бөктөп, түнүгин база агаштарла карчий-терчий базырып салала, чирик агаштан жууула, оттон тудуп ийдис.

— Слер агаш кезип, ичегенди бектеп турараарда, айу ойгоноло, чыгара мантап келбес пе? — деп, Тоодыл алан кайкап сурады.

— Айу лаптап ичеген кийинде кандый да табышты керексибес. Керде-марда чыга конбозын деп, озо ло баштап агашты жетире будабай, бажыла ичеген дөбн сугуп ийер. Айу агашты ичегенин ичи дөбн кийдире тартып чыгар неме. Будакту агашты ичеген дөбн тартса, будагы кадалып, бачым кирбес. Качан ол ичегенин оозына жууктап, агаштарла уружып турза, адып жат.

Бистин аткан айубыс ичегенин чыкпаган. Жуук жерден бешадар мылтыкка бажы дөбн лаптап ла аткылаганыс. Тагма жыгылбай, огырып, ичегенин түби дөбн барган. Ыштаганыс та, атканыс та — бир де табыш чыкпаган. Узун сыраала кадап көрзөбис, билбиндеп турар, кыймыктабас. Тосло жарыдар болзо, көрүнбес. Артык арга жок — кирерге келишкен.

— Слер киргенеер бе? — деп, Тоодыл соныркады. — Ого болгонтушкан киж тидинип албас болбой?

— Бисле кожо Мекийтке деп неден де айабас күлүк болгон. Ол киреле, айунын будунан армакчынын учыла буулап койгон. Төрт киж чиректеер болзо, кайдан — кыймык та жок. Атла терепчилеп чыгара тартканыс. Ичегенин жанына ат жууктабас — шоокырып, жана болор. Жүк арайдаг чыгарганыс.

— Ичегенде бир эмес, эки айу болзо канайдар?

— Андый да болуп жат. Эне айу балдарыла кожо кыштаар. Боо бир Моты-Бажына андап жүрүп, эки балалу айуга учураганыс. Энезин ада-ла, чыгара тартып келзебис, балдары ышка тумчаланала, өлгилеп калган турган. Балалу айу коркышту копточыл, казыр болор. Ичегенде эмес, бош жүрген балалу айуны андабагадый неме. Бир катап жаскары жай кандыкка түжүп турган эликтер кетеп, кырлакта отыргам. Алдымда тегерик ак, онын кырында анчылардын болчок туразы болгон. Күн

өксөп калган. Кандык — кызыл-өрт. Бир чай азым кирези отырзам, аралдан эки балазын эчидип алган айу чыкты. Агып жаткан суу жаан эмес те болзо, чакпынду болгон. Айу бойы озо кечти, кийиненг бытыргы балазы, таштарга тайкылып, арай акпай кече конды. Оогожы ол жанына артып калала, сууну өрө-төмөн кыйкап, кыңзып, чичкечек үниле огыра берерде, энези кечип келген жаан балазын тажыырда, сууга меч барып түшти. Көөркийде үн де жок, сууну ойто кечип, кыңзып турган карындажын кабра кучактанып алала, кеңирип келди. Кучактанып келеткенининг жаражы коркыш. Торт ло киж и ошкош. Айу эки балалу болор, жыл өтсө, бирүзин бала алдырарга артырып алар, экинчизин сүрүп ийетен деп угатам, ол чын болгодуй. Акка келеле, андангылап, туду жуп ойноордо торт ло баштак балдар ошкош. Онон туранын үстинг чыктылар. Энези балдарын көрүп, туранын иргезинде керилип калган турарда, чат энчигип албай, башарказы дөөн шыкайла, жырс туда бердим. Көк жарамас, айу айлана ла соккон жерде мен жаар мантады. Беш-адарымды такып октодым. Жууктап келеле, бир жадыкты ажа конуп жадарда, арай ла атпадым. Аткан болзом, ажыра адар эдим. Жетире мантап келерде, тура жүгүрдим. Айу база бут бажына туруп чыгала, огырып, эки көзи кандалып калган турды. Тап ла этсе, мени атпактап алар. Мылтыгымды шыкабай, айунын оозы жаар уулай тудала, адып ийдим. Мылтыктын ыжыла кожо чалкойто жыгыла берди. Ол ло тушта санаам жаңы токынаган. Онын ла кийинде балалу айу атпас болгом. Эркек айуны балулап та ийзе киж и жаар келбес.

— Айу күчтү де, жаан да, байла неден де коркыбайтан болбой кайтсын — деп, Тоодыл таадазынын куучынын жилбүлү угуп отырала, сурады.

— Айу күчтү де болзо, коркыза жүреги жарыла беретен деп угатам. Бир үй киж и жайгыда кызылгаттап жүрген. Төстөги кызылгатты терип, ортозындагызын аларга саптарды ача тартып ийгежин, ары жанында айу кызылгат жип турган. Жаңыс төскө келгенин айу да көрбөгөн, келин де сеспеген. Үй киж и коркыганына аайы-бажы жок багырала, санаа жок жүгүрген. Айу база коркышту чочыган болуптыр. Эргенгизинде ол үй кижинин көнөгине барар болзо, айу онон чочыйла, мантап барадала, өлүп калган жаткан дежер. Акыр, куучын көптөп, ижис туруп калган эмес пе, капшай чайлап, кыймыктанак — деп айдала, Тоорчык өбөгөн өрө турды. Тоодыл чөйгөндн алып, суу аларга тонмок суу жаар жүгүрди.

Одоштой кырлардын бажына тандакталып тийген күн өзөккө түжүп, жыраада кушакштардын үни анда-мында шулурай берди. Күүктер де жыңкылдажат. Ар-бүткен тынданып, база бир жайгы күн башталды.

Тоорчык өбөгөн чайлап-чаптап алала, чалгызын таптаарга беле-тенип отырарда, Тоодыл аяк-казанды жуунадып сурады:

— Таада, озо бистинг жерде Сартакпай ошкош баатыр улус болгон бо? Айса андый улус керегинде жаңыс ла чөрчөктөрдө айдылган ба?

— Бөкө улус керегинде куучындар болуп туратан. Туку азыйда Шиберти өзөктө Көрөгөш деп киж и журтаган деп угуп туратам. Ол киж и эки буды курук, базып болбос, жангыс ла отыратан дежетен. Оборынын жааны коркыш, көстөри торт ло чай ичетен аяактый. Оны көрбөгөн улус, анчада ла балдар, коркыбазын деп аярынып, айлына киж и ирип келзе, ары көрүп отыратан дежетен.

— Ол киж и качан да баспаган ба?

— Озогы улустын айтканыла болзо, Көрөгөш чыгар күн ол айылдын малынан бир бее төрөгөн. Кулун чыккан ла бойынча, энези өрб тургалакта, мантап, оны ары-бери ажыра калып турган. Мыны ээзи көрүп, жаман сананала, октолып турган кулунды тудала, өлтүрүп койгон. Онын ла кийнинде кабайда жаткан жаш бала оорып, эки буды кенеп калган. Кийнинде көрөр болзо, ол Көрөгөш деп киж и баатыр болуптыр. Ол күн чыккан кулун — онын кийнинде минетен ады — баатыр ат болгон. — Ол кулунды өлтүрбеген болзо, Көрөгөш кенепбес эди — деп, Тоодул короод айтты.

— Киж и кайдан билер, айса болзо андый да болордон маат жок. Же Көрөгөш эки бут жок то болгон болзо, коркышту бөкө болгон дежер. Ол тушта улус эмдигидий жылу турада кыштаар эмес, аланчык айылда кыштаар ине. Кышкыда отто тоормош жок болзо, айылдын ичи соок, тоормош канча ла кирези жоон болзо, изүзи анча кирези көп болор. Же жоон тоормошты айылга канайып кийдирер. Тышкары болзо, көжүрүлөп тоолодып ийер эди. Анайдарда, Көрөгөш кандый ла жоон тоормошты армакчыла бууладып алала, айылдын ичи дөбөн кийдире тартып алатан дежер. Отырала андый уур немени сүүреде тартып турганда, бутту болгон болзо, не аайлу болбос.

— Чындап та баатыр киж и болгон туру ине?

— Андый, белинин сөбгинде үйе жок болгон дежетен. Бистинг жерде Ирбизек деп бөкө киж и болгон. Бир катап Көрөгөш Ирбизекти айлына айттырган болуптыр. Ирбизектин бөкөзин уккан болбой кайтсын. Чайлап отырала, Ирбизекке айткан:

— Акыр, уулым, сени бөкө киж и деп угуп жүргем, кажы, тонунды уштып ий, мен белиңди сыймап көрөйин.

Ирбизек жаан кижинин айтканынан мойношпой, белин сыйматкан.

Көрөгөш Ирбизектин белин сыймап көрөлө, айткан: «Белиңде сок жангыс үйе бар эмтир, шак ол эмес болзо, баатыр болотон киж и эмтиринг, же андый да болзо, сенин колыңды тудар киж и бачым табылбас болор. Коркышту бөкө мен деп, өткүре уур неме кодүрбей жүр, бертиңип те аябазын».

Ирбизек чындап та коркышту бөкө болгон, онын бөкөзи балдарынын балдарына да түшкен. Бистинг Селбиковтордо боду киж и жок, ончолоры бөкө. Олордын бөкөзи — Ирбизек.

— Ол баатыр да эмес болзо, чындап та, бөкө киж и болгон. Ол бойы бай да эмес, курсагына ла жаткан киж и. Ол тушта улус малын

эмдигизи чилеп, пастыктап кабырар эмес, апайда ла илдем базып жүрген неме ине. Обоодон болгой, өлөг эдетен јерди де ончозын чедендеер керек, онон башка мал нени де артырбай үзе отоп койор. Эмди ле бис арканын, аралдын жырааларын өдүп болбой туйуктанып јадыс, ол тушта не де јок — бастыразын мал отоп койотон. Бу бистин јерде Бортоо чедени, Шагайчы чедени деп јерлер бар, азын ондо ол улустын чедендеп койгон покосторы болгон.

Ирбизек чеден тудар болзо, бүдүн јадыктар салар, казык эдетен агаштарын јазап будабас та, учабас та, анаар ла кадап койор. Онын туткан чеденин улус бузуп, та албайтан. Иштенген, тудунган-кабынган немезине коркышту чебер кижн болгон. Өлөг обоолоор болзо, айруужын качан да сындырбас.

— Андый бөкө кижинин айруужын тегин кижн көдүрип те албас болбой, ого темир чыдажардан башка.

— Улус айруужын бөкө болгоннын сындырып турган эмес, күчн јетпей, кажый тудуп сындырып јат ине. Бөкө улус айруужын качан да сындырбас. Эптеп айрууштайла, чеп-чек көдүрип ийер. Чалаг кижн өлөгди јастыра айрууштап, оны көдүрип албай кажып турала, айруужын сындырып эмезе айрызын айра тартып јат.

— Ох, ол кижн эмди жүрген болзо, штанга көдүрип, камык телекейлик рекордтор эдер эди — деп, Тоодыл сүүнгенине алакандарын чабынып айтты.

— А-а, сен мында тегерик темирлер көдүрип турган улус керегинде айдып турган болбайдарын. Ол бир Султан Рахманов деп јинт не аайлу бөкө неме турган эди. Уч јүс килограммга јуук темирди кол бажына көдүрип турганда, атты база көдүрип албас па, озогы бөкөлөр база ла андый улус болгон ине. Онон куучынын улус кошмоктоп, не де аайы јок көпчидип айдып јат. Је андый да болзо, албатыда кандый ла кижн бүткен. Кезик улустын жүрүми кайкамчылу, кезигиндийн каткымчылу болуп, албатыда куучын болуп артып јат. Бистин јерде картаны казыга кожуп јипр ажангыр да улус болгон, адын јүктенип, боочыга чыгарган бөкөлөр дө јуртаган. Салан өбөгөннин јаскыда көрүктегени де уксан, каткыга нин жарылар.

— Ол канайып көрүктеген, таада? — деп, Тоодыл соныркаганына тура жүгүрди.

— Ол куучынды айла түште айдайын. Эмди барып, чалын курганача бир эмеш өлөг чаап алар керек — деп айдала, Тоорчык өбөгөн чалгызын таптап баштады.

Күн армакчы туркун кирези бийиктеп, јердин үстин кызыдып баштады. Байа эртен тура Бештин аралын тык бүркеген койу көшпөк туман өрө көдүрилип, ыш та јок жылын а берди. Теңериде көрөгө дө булут јок. Онн кижинин көзи кылбыгар — чап-чанкыр. Күннин чогынын курчы коркыш, кыймыктабай турган кижн таңкы ла тартымга јалбырап күйе берер болор. Агаштардын чобралары ого та канайып

күйбей турган? Чобраның өзөгн кызыл, тышты адырманду ла өңи кара. Ол, байла, күнниң мындый изүзине чыдашпай торсоп, карарган болор. Мындый изүде жалбак таштын үстине кулурдан теертпек эделе, салып койзо, быжа берер болор. От, печке керек жок.

Мындый изүге тындулар та канайып чыдажатаң болбогой? Байа эртен тура үнин серитпей бартылдажып турган бакалардын табыжыың-шың болуп калды. Олор, байла, изүге чыдашпай, састың көблөмөгине киреле, суудан жаңыс ла тосток көстөрүн чыгарала, тыныш та тынбай јаткылаган болор. Мындый жүрүм кандый макалу.

Таң жарырдан ала јырааларда шулурашкан кушкаштардын да үни шыгырды. Олор эмди көлөткө таап, серүүнденгилеп отырған болор. Јерге јуук көлөткөдө отырған болзо, не табыштанар. «Тилим мениң — өштүүм мениң» деп кеп сөс тө бар эмес пе. Мындый айалгада айткан сөс алтындый баалу да, алмыстый јеткерлү де. Чур-чуманак чыгарбай, чым ла отырганынаң быжу неме жок.

Мындый изүге маказырап турған неме жаңыс ла чымалылар. Олордын уйазы јаар көрзөгөр, торт ло јаан отто кайнап турған казан ошкош. Агаштын төзинде уйалаган чымалылар тыттын чичке бажына ла једип турған болгодый. Көс лө једерден бери чымалы ла кырлабай турған будак жок. Тегин, анайда ла манташкылап турған болзо база болор, изүде серүүнденип туру дегей эди, је кажызы ла јүктенчиктү. Керек дезе, агаштын бүрин де сүүредип экелеткени бар, јерге түшкен бүр жок эмес, оны та не агаштын бажынаң экелип јадатан. Киждий санаалу болзо, оны агаштын кандый ла бийигинен јер јаар антара салып ийер эди. Је андый эпчил санаа јокто камайтсын, оның учун уур кожын өрө бийиктен јер јаар сүүредип алған экелип јатканы ол ине.

Тоодыл байа эртен тура чалын кургаганча өлөң чаап барган таадазын сакуп, изүде чадырдаң да чыгар күүни келбейт. Башкүн изүркенип, чамказын уштыла иштенип туруп, күнниң изүзине эки јарды баканың терезиндий бозырайып, суулантый берген. Эңирде не аайлу ачыган. Јадар арга жок, отырала уйуктаарга келишкен. Таадазы кастың үзиле сүркүштебеген болзо, сызына отыра да уйуктап албас эди.

Эки конгон кийнинде Тоодылдын јардының терези кокпырап, түлей берген. Эмди күн чамча да өткүре тийгенде, јарындары ачыј берет.

Бүгүн таадазы чалын кургаза, өлөң јуурыс деп айткан. Оны санаып, күнниң изүзине калажырап отырды. Мындый изүде өлөң јуур эмес, Бештин аралына киреле, сууга эжинер керек. Јаңыскаң барып эжинейин дезе, таадазы оны качан да божотпос, сууга түжерин деер. Јеени сууга эжинерге туку былтыр үренип алганына ол ајарбас та, бүтпес те. Ого Тоодыл эмдиге ле јаш, кандый да арга жок бала.

Сууга барып эжинер санаалар бажын күйбүредип көндүгерде ле, одуга јууктап келген таадазының шылырты угулды.

Тоодыл чайды туку качан азып, тузын салып, сүдин кадып белетеп

койгон болгон. Аскышта көк чөйгөндү көргөн таадазынын омок үни угулды:

— Же, кижини күчүк ээчидип жүргөн болзо, база мындый болор бо? Балам оогош то болзо, таадазына чайды азып, белетеп койгон. Ох, суузап турганым коркыш, каным торт ло кадып барат. Айактарыңды, аш-курсагыңды экел, чайлаак.

Тоодул аш-курсагын, аяк-калбактарын тудунып, чадырдан чыга конды.

— Мындый изуге канай чыдаштыгар, таада. Мен чадырдын ичиндеги де изуге арай бышпадым.

— Чабыннын учында бир эмеш жер артып калган, оны учына жетирер деп чырмадым. Чыйрак кижини болзо, чай ла кайнамга чаап койгон жер, мен десе оныла удур түшкө жетире тартыштым. Кижинин жаңы жеди, чучурап ла жүргөн бу болбой кайтсын. Ого үзеери, көрбөй таш чаап ий калала, чалгым да эмтерилген. Оны жаап, база бир канча өй өткүрдүм.

— Эмди өлгөн жуурыс па? — деп, Тоодул иштенкей кижини болуп сурады. Бойи иштенерден болбой, чадырдан да чыгар күүнү жок. Ал ла санаазы сууда. Байа суу алып жүрүп, тонмок суудан жаан эмес буунты эдип койгон. Чөлө өй болзо, ого до болзо кирер деп сананды. Жаңыс онын соогу коркыш. Таадазы түңей ле жөпсинбес, соок өдөр деп айдар.

Тоорчык өбөгөн талканду аякка урган чайды суузаганына тарый-тарый ууртап ичеле, аягын жерге тургузуп айтты:

— Күнниң чогу өткүрө изү эмтир, жааш алдында мындый болотон эди, та неге өткүрө изип туру болбогой. Айс болзо, эмеш эзин согуп, сыныга берер болор бо, анча-мынча сакыйла иштенерис. Мындый изуге быжарга тон ло албан келген эмес.

Таадазыла куучындажатан чөлө өй табыла берерде, Тоодул сүйүнө берди.

— Таада, элик кызыл, а тооргы ненин учун ак-чоокыр болгонун билерер бе? Бистин мында көргөн тооргыс чоп-чоокыр турбайтты?

— Ол керек мындый болгон — деп, Тоорчык өбөгөн көксин жөткүрүп кегиделе, айтты. — Атту кижини өдүп болбос кара агаштын жакасында, ак көбүгү кайнап жадар түргөн суунун жарадында, карып жаңы жеди калган, катан сөбгү божоп калган эмеген ле өбөгөн журтагандар. Олор экүде бала-барка да, азыраган көп мал да жок, сок жаңыс жеерен уй бар болгон. Өбөгөн узун кышкы энирлерде чөрчөк айдып, коо жараш кожондор кожондойтон. Эмеген тере, ийлеп, өбөгөнниң айткан чөрчөгүн, кожондогон кожонун угатан. Өбөгөнниң айткан чөрчөгүн, кожондогон коо үнин жаңыс ла карган эмеген эмес, олордыг жапаш ош-кош аланчык айлын айландыра турган агаштардыг ан-кужы да жылбиркеп угатан болгон. Эки азузы жамакайынан ажынган тооргы десе жылүзүн бадырып болбой, эки карганның айлынын иргезине жеде конуп келетен. Тооргы бир катап түште келгежин, эки карган айлында жок

болуптыр. Когыс жабылган эжиктен айылга кирип келгежин, иргде жаңырткытын үстінде болчок казанда арай толбос кайнаткан сүт јат. Өрөмөзи саргарып, калын тужуп калтыр. Тооргы жүрүмнине өрөмөлү сүт ичкен эмес, жытан көрбө, амтандузы коркышту неме эмтир, чилскейи шуурап, азуларынан тамчылай берди. Тырык кара тумчугыла өрөмөнн ойго сүзүп, кайнаткан сүттөн карды чарбайганча ичип алды. База да ичер эди, одындап барган каргандардын келип јаткан табыштары угуларда, айылдан сурт чыга конды.

Эмеген айлынын эжигин ачкан ла бойына кыйгырды: «Алтан жылдан ажыра бу айылда јадым — уурчы бир де болбогон эди. Бүгүн кандый да таңма келип, сүдимди ичкен. Торолгон неме мында болгон бо, јамап санаган неме бисти базынын турган ба? Бу тегин неме эмес, кудай ла көр, көрмөс лө тут».

Тооргы эмегеннин арбаганын угала, ушалганына кулактары талбайып, кандый да тынду көрбөзүн деп бийик кайага чыкты.

Эртеңизинде түште ала-күле суузап, база ла сүт ичер күүни келди. Айылдын јанына келеле, тыңдаланза, кандый да табыш угулбайт. Эки карган база ла кайдөбн дө керек-јарагына баргылаган болгодый. Чадыр айылдын шалжырап калган эжигин ийде салала, кирип келзе, кечеги ле болчок казанга база ла сүт кайнадып койгон эмтир. Тооргы оной тойгончо ичип алала, эмегеннин арбанын укканча укпайын деп, үделеп турган кайа-таштары јаар мендеди.

Эки карган өрөмөгө булгап јирге кызылгат терип алган јангылап келзе, кайнадала тургузып койгон сүдин база ла та кем де уурдап ичип койтыр.

Эмеген ле өбөгөн кородоп, эртеңизинде боронот терип барар алдында, айылдын эпши јанына үч узун казык кадап, сүттү казанын онын үстине тургузып койдылар.

Сүт ичип амтажыган тооргы эмди айылга келер болзо, болчок казандагы сүтти једип ичер арга јок эмтир. Канайып та болзо ичер деп, казыктарды өрө кармаданып туруп, болчок казан јантыс эделе, камык сүтти үстине төгүп алды. Сырты бастыразы ак сүт, онын уйадына канайып чыдаар. Эмегеннин арбаганын уккан андар оны уурданган деп электеер. Төгүлген сүтти арчырга агаш-ташка јыжып, ак јаланга канча ла анданган, је бир де арчылбаган. Сууга да кирген — јунулбаган. Кайнаткан сүттин өрөмөзи тооргынын сын арказына өлө-чоокыр болуп курган калган.

Онын ла кийинде бу ан өзөк ичине жүрбөс, кайа-таштарлу, койу жыраалу јер айланар болгон. Улус оны уурданганын көргүспеске качып, јажынып турганы ол дежер. Онын чоокыры эмдиге чыккалак.

— Уурданбас керек болгон — деп, байагы бойынча үн чыгарбай тыңдаланып отырган Тоодыл маказырады. — Мурчы улусты база анайда эдер керек, јажына ла темдектү жүрзин. Ол тушта такып уурданбас болор.

Тоодыл таадазыла кожо өлбөн жууп барадала, онын качан да сыгыннын мүүзи керегинде айткан куучынын эске алынды. Ол тушта Тоодыл оогош, куучынын учурын жакшы ондобогон, ого үзеери көп сабазын ундып та койгон. Онын учун ол кучынды такып угар деп санды. Же ошон канайда сураар, айткан куучыныгарды такып айдыгар десе, бажына айткан эрмек илинбей турган болзо, оны такып та угуп, не туза деп те айдардан маат жок. Анайдарда, суракты өскөрттө, ол куучынга келиштире сураар керек. Баштап тарый эптү эрмек табылбай турды.

Тоодыл жаан кижидий, бодоп неме айтпас, топ куучынду уулчак болгон. Таяыштары оны таадазы ошкош куучынду бала дежетендер. Оңдо кайкал жок. Жаан улуста чыдаган бала чындап та андый болуп жат.

Чабынга једип барала, куран чобразын сыйра сүзүп койгон чаалды көргүзип, таадазынаг сурады:

— Таада, мыны кем сыйрыган, байла, кызылгаттап жүрген балдар бычакла јонгон болбой кайтсын? Көөркий шыралап, бүрлери саргара кадып калтыр.

— Бу балдардын эмес, кураннын ижи болбой. Ол удабас мантаар, эмди мүүзин кадырын турган болор.

— Куран мүүстү, а керекшин эликте ненин учун мүүс жок болуп жат?

— Кудай бербеген мүүсти керекшин кайдаг алзын. Анайып ла бүткен, јайалган неме туру. Озогы улустын кеп куучыныла болзо, качан бирде сыгында да мүүс жок болгон.

— А ол мүүсти кайдаг алган? — деп, Тоодыл соныркаган куучыны баштала берерде, сүүне берди.

— Төөни мекелеп, онын мүүзин алган дежер.

— Канайып мекелеген?

— Ол тушта андар, эмди улус чылап, алыжарда той эткилеп туратан болуптыр. Бир сыгын јерлежинин тойына барып јаткажын, койу аралда алты айры мүүстү төб серүүнденип турган. Сыгын төбнин мүүзин көрөлө, мындай јараш немени кийип алала, тойго баргажын не аайлу кайкал болгой не деп сананган. Мүүс жок сыгындар ого күйүнер, мыйгактар кайкажып, оны айланыжар. Канчазын бойдон јүрер. айса болзо эш-нөкөр дө табыла берерден маат жок. Мүүс жок барза, ого кем де ајару этпес, је төбнин мүүзин канайып та эптеп сурап алар керек.

Алдында ол саска тужүп турарда, анда жүрүп турган төблө таныш болгон. Эку јолыгыжып, ээн чөлдө, бийик тууда солундарды угужып. эптү-јөптү куучындажып туратандар. Онын учун экүннн куучын кемзиниш јогынаг ачык-јарык башталды.

— Јакшы ба, најы, кулузынду чөлдө, балтырганду аралда кандый

солундар бар, нени угуп, нени көрүп турадың? Жолыгышпаганансы удай берди ошкош.

— Же, менин жүрүп турган жерлерде не солун болор, чөлдө тарба-андарга, аралда сангыскандарга ла жолыгып турадым. Олордон солун нени угарын. Сангыскандар Төргүндү өзөктө той болорго жат, оног не, не жедежер болор бо дежип турган эди. Камык тайга-таш ажыра жорыктап жүрген кижн сен ле көпти көрүп, угуп турган болбойын? — деп, төбө өркөжи селендеп, өкпөөрип сурады.

— Солун, сүүнчилү неме — менин жангыс коюгордо өзүп-чыдаган сыгын айылду болуп жат. Тойы эртен. Сангыскандар, байла, ол керегинде айдыжып турган болор.

— У-у, менин нөкөрим айылду болуп жаткан болзо, күн эртеде барар эдим. Той — коркышту жаан жыргал, ого канай турушпайт.

— Туружарын туружарым, жангыс жетпей турган неме бар — деп, сыгын кемзинип, кара чоктый көстөри типилдеп, алдында отурган тө-нөзөктин өлөнгин он колынын туйгагыла чукчып айтты. — Слерге мен жаан суракту жүрүм.

— Көк жарамас, жаан сөстө жажыт жок, улу сөстө уят жок, незин кемзинип турун, айтсан? Арга-чагым жеткенче болужарым. Мен жуук нөкөриме оорыбайтан болзо, эднннн де кезип берерим. Айса, айылду-журту болорго, сөс жетирзин деп турган болорын ба, мен тен кандый ла калаптуны сөскө кийдирип ийерим — деп, төбө алты айры мүүзиле жанында турган талдын терезин сыйра сүзүп айтты. — Удурлашкан-лы сүзетен мүүзим де бар.

— Ол тойго жангыс ла сыгыннар, мыйгактар эмес, курандар, букалар, уйлар, сарлыктар база келер. Олор ончолоры мүүстү. Жангыс ла бисте, сыгыннарда, мүүс жок. Мен слердин мүүзигерди кийип алала, барган болзом, не аайлу солун неме болор эди. Бойдон мыйгактар да аяруны көп эдер.

— Ондо не куучын, керек болзо, өркөжимди де кожо ал. Жангыс жылытпай, тойдын кийнинде ойто экелип бар.

— Оркөш керек жок, жангыс мүүстеригерди ле удурумга беригер, мен той божозо ло ойто экелип берерим. Слер, байла, бу күндөрдө ыраак немеге барбас болбойоор? — деп, сыгын сурак бүткенине сүүне берди. Онын санаазына тургуза ла тойдо ончо тындулардын кайкалы, мыйгактардын ого жууктарынан кемзингилеп, ыраак жуулгылап алала, ол жаар улам ла сайын айкагылап, та не де керегинде куучындажып, тыйтылдада каткырыжып турганы эбелди. Сыгыннар не аайлу күйүнгилеер, олардын бирүзінде де мындый жараш, жаан мүүс жок.

Төбө сүүнгеннне көстөри жалтырап турган сыгынга мүүзин берип, канайып кийетенин, алып жүретенин жартап турды.

— Мүүзим эмди кадып калган, немеге согулза бөзиретпес те, сынбас та. Јаш тужында чылбаарга да согуларга, чымыл да кондырарга жарабас болгон. Јыраалу жерле түргөн барзам, бажымды канкай-

тып, мүүзимди белиме салып ий туратам. Ол тушта бийикте де немеге согулбас, тууразында да немеге илинбес.

— Жакшы, жакшы айса болзо тойдын жарыжына да туружарымнан маат жок — деп, сыгын яүүсти бажына кийип айтты.

— Же, жакшы болзын, мен бу күндерде мында ла болорым — деп, төө сыгынды тойго үйдешти.

Сыгын тойлоп барган кийнинде суру да жок табылбай калган. Төө оны бир недеде сакуган — жок, төртөн күн өткөн — келбеген. Суру-чабын угайын дезе, тойго барып жүрген тындулар да жолукпас. Сакуылта коркышту удаган. Төө мүүзин берген сыгынды эмдиге сакуганча. Суу ичип турган төөнн эмди ажарып көрзөн, ол сууны жудуп, жудуп ийеле, бажын канкайтала, уза-ак турар. Оны улус мүүзин апарган сыгынды ажуктап, келип жаткан ба, жок по деп турганы дежер.

— Анайдарда, сыгын мүүсти төбдөн мекелеп алган туру ине — деп, Тоодыл таадазынын куучынын тыныш та тынбай угуп айтты. — Кандый мекечи. Чек де Астап Бендер туру ине.

— Ол не кижиге? — деп, таадазы соныркады.

— Слер ондый кижиге керегинде киноны көрбөгөнөөр бб? У-у, ол миллион акчалу болорго камык улус мекелеген кижиге.

— Ол кино до, албатынын бу жагы ла айдылган чөрчөги де мекечилдер керегинде айдылган. Андый немелер эмди де учурап жат. Кижиге кижиге бүтпес аргазы жок, бүдер. Же кезикте акка-көккө мекеледип алганда коркышту ачу. Мекечилер кижинин кижиге бүдүмчизин жылытып жат. Ол не аайлу коомой кылык. Мен жүрүмүмде бир де кижиге мекелеп көргөлөгүм, мекечилдерди көрөр күүним жок — деп, Тоорчык өбөгөн чырайы сооп айтты.

— Кижинин, апчада ла таныш эмес улустын, куучынын угуп, чынын, төгүнин сананып ла жүргенинен быжу неме жок. Жакшы сананза, меке куучын илее билдире берер. Көп улус бойынын ажарынбас болгонунан улам мекеледип жат ине.

— А ол кижинин мекелеп турганын канайып билер?

— Мекечилдин көзи жаар лаптап көрзөн, токына жок болор. Торт ло ууры эткен кижидий. Уурчынын бөрүгү күйүп турар деп кеп сөс тегиңдү айдылбайтан. Билер кижиге мекени, чынды кижинин куучынын да сезип ий жат. Чала көзүн бадырар жер таппай ла куучындап турган болзо — ол меке.

Акыр, меке керегинде куучындажып туруп, өлөнсиз жуулбай артып калды. Кейди канча да кирези айдазабыс, ижис бүтпес — деп айдала, Тоорчык өбөгөн айруужун алып, өлөгү жуурга басты. Тоодыл таадазынын эдип берген кыскачак сапту тырмуужын тудунып, кийиннег ары көндүктү.

Кенетийин аркада көрүк өткүн үниле табыштанды.

— Айттым не, жагыс ла карлагаштар эмес, көрүк те жааш жаарын

белгелеп жат — деп айдала, Тоорчык өбөгөн базыдын түргенделип ийди.

Тенгериде бир де булут жок. Жаңыс ла кей тынчу, тынарга уур Күннин чогы да өткүн эмес, та кандый да буудак өдөлө, келип тургандый билдирет. Байла, жааш жаарга турган болгодый.

Тоодыл таадазынын жылбүлү куучынын угуп, оны оног ары улалтарга чат эп-аргазын таппай турды. Оног бооро жаскыда жааназынын жети башту желбеген керегинде айткан чөрчөгүн эске алынып, канзазына таңкы азып жаткан таадазынан сурады:

— Таада, бу жер үстинде Желбеген деп неме качан бирде болгон бо?

— Ондый неме керегинде сеге кем айтты? — деп, болгон-тушкан немеге каткырдан болгой, күлүмзиренбейтен де таадазы тыйтылдада каткыра берди.

— Жаанам — деп, Тоодыл уккан-көргөн кижиге болуп бодоп то болзо каткырды.

— Жаанам оны кайдан көргөн?

— Көргөн эмес, туку озо андый неме бар болгон, улусты, анчада ле балдарды тудуп жип туратан деп айткан.

— Мен ле билерден бери андый неме болбогон эди.

— Болгон, оны Ай тудуп апарган деди ине.

— А-а, ол чөрчөк ошкош неме болбой. Улус Желбеген керегинде нени ле айдыжатар. Онын кезигин укса, кижиге чындап та Желбеген болгон до деп сананар. Бистин бу Жабаган ичинде Айткан деп өзөк бар. Озогы улустын куучыныла болзо, качан бирде Желбеген ондо жүрөрдө Ай оног тудуп апарган дежер.

— Бот ол куучынды айтсагар? — деп, Тоодыл жылбүзүн бадырын болбой, торт токынабай барды. Байа таадазы күннин изүүн эмеш сынкан кийинде өлөг жуурыс деп айткан. Онын учун чөлө ой боло берерде серүүнде отырып, куучын угар деп сананды. Кызыган темирдий чалып турган күн жаар кылчас эдип көрөлө, таадазы неме айдарга жеткелекте айтты: — Кудайы, бу күннин изүүн, көлөткөгө барып алзабыс кайдар, чадырдын ичи тынчуу.

— Барып та албай, а, кажы ол чөйгөнниги тудунып ал. Изүүде изүү чай ичсе серүүн болуп жат.

— Желбеген керегинде айдарар ба?

— Айдарым, айдарым. Озо көлөткө жаар көчүп алак.

Экү аяк-казанын, аш-курсагын байбак тыттын көлөткөзине көчүрүп алдылар. Бу тыттын будагында жаңыс ла жерден барбайып, койу бүрлөр өзүп калган. Таадазын оны кам тыт деп айдатан. Онын көлөткөзиге де жаан, жаңмыр жааза, жаблагы да коркыш. Болгон-тушкан жагмырдын тамчызы да өтпөс.

Таадазы токымны жайа салып, эки өдүгүн уштыла, жабыланып отырып алды. Тоодыл токымнын алдына салып турган жалбак кийинтин үстине көңкөрө жадып, таадазы нени айдарын сакый берди. Онын мы-

най жатканын тууразынан көргөндө, торт ло ээзинин эт берерин сакып жаткан күчүк ийт ошкош. Куйрукту болзо, шыйманар да эди. Арказына коно берген көгөбндн тач этире тажыйла, эки колын ээгинин алдына түрткүштөп алды.

Таадазы таңкызы когуп, өчүп бараткан кангазын тарый-тарый тартып көңжүделе, ыжын тумчугынан буркурада чыгарып, куучынын табынча баштады.

— Озогы улустың айтканыла болзо, качан бирде жер үстинде жети башту Желбеген деп неме болгон. Ол та жер алдынан чыккан, та тегериден түшкөн — билер кижн жок. Тутпазы коркыш, туштаган ла неменин тудуп жип турган. Жааны, бөкөзи де коркыш, ого чыдаар неме де табылбаган. Күн көрүп турар болзо, Желбеген албатыны түгезе жипрге жедип бараткан эмтир. Бойы жерге түжүп, Желбегенди тудайын дезе, жердин үстинде бастыра неме күйе берер. Анайдарда ол Желбегенди тудуп апарзын деп Айды сураган. Ай Күндн изү эмес, соок неме. Же сооктон тындулар бачым алдырбас. Ончо суулар тоштолып тонго до, кийинде Күннинг изүзине ойто кайыла берер.

Анайып, Ай Күннинг айбызыла жерге түшкөн. Жалбагынаң түжерге сананарда, жердин үстине батпагадый болгон. Анайдарда, кырынаң түжерге келишкен. Шак бу өйдө жети башту Желбеген Жабаган ичинде жаан талдын төзінде уйуктап жаткан болгон.

— Мында жатканын Ай канайып көрүп ийди не? — деп, Тоодың энчикпей сурады.

— Көк жарамас, Айдың жаан, жаркынду неме Желбегеннин кайда ла жажынганын көрүп ийбей. Ол онын кайда жүргеннн, нени кылынып турганын өрө бийиктең көрүп турган ине.

— А-а, чындап та дезегер, ол фонарик чилеп, жердин үстин ончозын жарыдып, көрүп турган болбой кайтсын.

— Бот онойып Ай Желбегенди жети бажынын белтиринен кезе тудала, сан өрө апарарга сананган. Желбеген мынаң эмес, талдын төзненг атпактанала, јада берген. Ай не этсин, оны талы-сула катый кодоро тартала, апарган. Эмди Ай толун тушта ажарып көрөң, ондо атпаалду кара неме көрүнип турар. Улус оны Айдынг апарган Желбеген ле Жабаганда өскөн тал дежер. Ол Желбегенди туткан жерди улус Айаткан деп адагандар.

— У-у, ол Желбеген эмди ле Айда бар не, жок не?

— Онынг ондо барын, жогын кийинде чыдазан, сен ок көрөтөн турун. Менинг ойнимнин улузы ол керегинде чөрчөк чүмдеген, сенинг ойингнинг улузы оны жүрүмде көрөр учурлу. Эмди улус айдан болгой, жылдыстарга да жедип жат. Айды шиндеп, ондо Желбеген барын-жогын көрөтөнн не де эмес.

— Таада, оны бистинг космонавттар ок көрөр болор.

— Көрбайсын, же менинг шүүлтемле болзо, ол Желбеген деп неме бистинг алтай улустың сананып тапкан көрмөс лө ошкош неме. Онын

барын, жогын билер де кижн жок, к6рг6н д6 кижн жок. Ол к6рм6ст6р керегинде куучын бу жуукка ла жетире бар болгон. Улус тургакка туттурдым, адымды тужактаттым дежип турар. Бу бистин жерде тургакту жерлер к6п. Же мен олорло карануй т6нде де, кызыл энирде де к6п катап јургем, неме ле сеспедим. Кижн коркыза, кандый ла неме кыймыктанып тургандый болор. «Т6н6шт6н коркыйла, айуга учураган» деп кеп с6с т6 бар ине. Улус, байла, т6нде коркып, кыймык ла эткен немени к6рм6с деп бодойтон ошкош. Азыйда улус оорыза, эмдигизн чилеп доктыр алдыртпай, кам экелип камдадып турар. Ол кам деп неме база сан башка неме болгон. Азыйда Кубашта јаткан Јашканак деп кижинин айлына Шагай деп кам келип камдаганын к6рг6м. Коркышту неме турган.

— Канайып камдады? — деп, Тоодыл јилбиркеп, к6ст6рнин оды чагыла берди.

— Ол тушта јайгы энир болгон. Улус та к6п жуулган. Койды сойоло, баш-шыйрактарынан бери ончозын јаан казанга кайнадын койгондор. Эт бышкан кийнинде эки тепшиге салып, Шагайдын алдына тургузып бергендер. Ол кайракан т6нг6рин алып, отты айландыра ийиктелип сала ла берген. Оттын јанында отырган улус ончозы ирге јаар баргандар. Кезек 6йг6 камдап турала, тышкары чыккан. Айылды айландыра камдап југ6рерде, базырулар јызырап чарчап турганы билдирген. Улуста кут та жок. айыл эмди ле жемириле бергедий болгон. Онон айылга кире југ6рип келеле, отто турган бир к6нк кирези м6нд6 кулер казанды 6рбызыла иле соголо мергедерде, иргеде јангыртыктын 6стине чеп-чек барып тушкен.

— Куда-ай, ол из6 мун чачылып, бастыра улусты 6рт6п ийген болбой?

— Жо-ок, бир де тамчы мун т6г6лбеген. Онон очокты мергеделе, бойы турундарды јайладып, кып-кызыл чокты аймаштап алала, кајырада чайнап јий берген.

— Онын колы, оозы канай куйбеди не? — деп, Тоодыл торт глан кайкай берди.

— Бот кайкамчылузы ол ине — деп, Тоорчык 6бг6н куучынын онон ары улалтты.

— Качан камдап божогон кийнинде бис иргеден тургулап келзе-бис, казан отто ло турган бойы. Байа турундарын јалан башка мергедеп, чоғын кајырада чайнап јип турган от то алдындагы ла бойы, ара-айынан јалбырап куй6п јат. Тышкары чыгала к6р6р болзо, айылдын базырулары да чачылбаган. К6к јарамас, эки-јангыс эмес, айылга жуулган бастыра ла улустын к6зинче болгон неме. Бир кижн улааргай, јуулгей, арткандары, байла, к6р6р ине. Торт ло кижинин т6ш јеринде болгон немедий болгон.

— Э-э, таада, ол киннос деп неме болбой — деп, Тоодыл бу жуукта телевизордон к6рг6н берилтени эске алынып айтты. — Ол бир

Агапотян деп кижн не аайлу немелер коргүзип турган эди, санаарга кирет пе? Оны улус кнпнос дежип турбайты.

— Же бот, мен эмди база ондый неме болор деп сананып жадым. Ол тушта кнжи кнпнос деп неме билер эмес, чын ла неме болор деп сананып турган ине. Ол кам деп неменин мекези ол. Улусты онойып ла коркыдып, мекелеп, курсагын азыранган.

* * *

Тоодыл таадазыла экү алты бугул олнн жууп, эмеш тыштанып алар деп јлптштилер. Чблн ой боло берерде, таадазынан сурады:

— Таада, озо бистин јерде мекечи улус болгон бо?

Таадазы јеенинин сурагын угуп, канзазынын кбкпйип калган когын он колынын эргегиле ныкталай басып ийеле, сананып отырала, айтты:

— Угуп јүретем, ол та чбрчбк болгон, та чын болгон неме, эмди билер арга јок, је андый неме болгон до болордон маат јок. Качан бирде кайда та эки карындаш јуртаган болупгыр. Јааны, Октом, сагыжы эмеш једикпес те болгон болзо, бай јаткан. Оогожы, Аргачы, керсү болгон. Же онызында малдан болгой, ийнине кийер онду тон до, айлында ийт согор агаш та јок јуртаган. Бнр күн экү биригеле, мактанып, маргаан эткендер. Агазы мактанган: «Мен сүмелү кнжи, качан да болзо бай болорым. Сен дезе сүмеленип билбес, јаантайын јокту, јаргак тонду јүрерин. «Эбиле эки конор, аргазыла алты конор» деп кеп сбстн уккан бедин?» «Андый кеп сбстн угуп јүргем, је ол слер керегинде эмес, бскн керсү улус керегинде айдылган болор» — деп, Аргачы айткан. «Акыр, акыр, аканды бткүре јамандаба — деп, Октом јудругын түйүнеле, тура јүгүрген. — Сен керсү болорында мынай јүрген бе, удабас сок јангыс јеерен уйынды сойып јиирин, онын кийнинде нени согумдаар эмежин, коргбйис». «Онызы эртен-сонгзыннан ла билдире берер» — деп айдала, Аргачы айлы јаар баскан.

Эртенгизинде Аргачы сок јангыс уйын сойоло, эдин ончозын шылыј кезип алды, куру сббктрнн эки капка салала, коштой бзбктн јаткан којойымнын айлына койу энгирде једип, суранган:

«Калак, брбкн, ырада јорыкка бараткан кнжи эдим, түн кире берди. Коштой айыл турарда јаланга канай конуп јадар, јүк ле түнеп алайын деп суранып јүрүм».

Кожойым чала кыйгастанып та турган болзо, конгойын деп јббин берерде, Аргачы айткан: «Акыр, мен эки кап эт апарып јаткан кнжи эдим, оны кайда салып койотон немези болотон? Тышкары артыргызып койзом, ийттер јип койор болор?» «Ол менин эттү алмарыма апарып кой, ого ийттен болгой, чычкан да кирбес». «Кбк јарамас, брбкн, слердин ондо јаткан эдигер менин эдимди јибес пе?» — деп, Аргачы сүмеленген. «Этти эт канай јийтен? Канай-кунайып менин эдим

сенийн жип салза, менийн де алгайың — деп, којойым Аргачыны шоодып, барбак саалы байбагдап каткырды. — Кижн укпас неме угатан туру ине. Кажы, уулдар, бу жорыктап жүрген жоктунын каптарың эттү алмарга апарыжып беригер».

Којойымнын жалчылары Аргачынын каптарың алмарга апарыжала, боду кижн көдүрнп албагадый жаан сомокторло бөктөп койгондор.

Аргачы којойымнын айлына конуп алала, эртен тура каптарың чыгарып, чечип көрөлө, калактап, ыйлай берген: «Айткан жогым ба, слерднң эдигер менийн жип салар болор деп. Эдимннн жүк ле куру сө-өктөри артыптыр. Эмди нени апарып садарым? Андый ине, андый ине, качан да болзо, ас немени көп неме жиир. Билген болзом, тышкары артыгар эднм. Ийттер жнген болзо, ого жүк тал-ортозы артып калар эди. О куда-ай, кудай, кайттым деер, кайттым деер!»

Којойым Аргачынын ый-сыгыдын, кыйгы-кышкызын угуп, алан кайкай берди. Же канайдар, айткан сөс — аткан ок, этти бербегенче болбос, оноң башка жаан уйат болор. Алмарына келип, Аргачынын каптарына жык толо эттен сугуп берген.

— Кудай, кандый тenek кижн болгон! — деп, байагы бойынча таадазынын куучынын тыңдалап отырган Тоодыл бажын тырмап, күлүмзиренди. — Этти эт канай жийт?

— Бот, сен этти эт канай жийт деп жадын. А кижн кижннн канайып жип турган, ол андый ла неме ине. Ол којойымдар албатыны аайы-бажы жок мекелеп жибеген болзо, оморды анайып шоотпос эди.

— Ол којойымдар дегени кандый улус? — деп, Тоодыл кайкай берди.

— Азыйда эмдигидий кажы ла журтта магазин жок, ончо товарларды којойымдар садатан болгон.

— А-а, продавецтер туру ине — деп, Тоодыл сурагы жартала берди деп бододы. — Бистнн жерде эки магазин, төрт продавец. Анайдарда, озогызыла болзо, төрт којойым туру ине.

— Бистнн садучыларыс улусты мекелебей жат, а којойымдар десе бир салковийдын немезнн эки, үч те жүске саткан учуралдар бар.

— Олор нени андый коркышту баалап саткан, байла ыраак жерден экелген коркышту керектү неме болбой кайтсын?

— Эмди күскү кажы ла айылда үчтен-төрттөн бар. Кезик улус кедери одузына да күскү илип алган отыргылайт. Туку озо бистнн улус күскү деп немени билбес болгондор. Келндер бойлорыннн чырайларын көнөк-айакка урган суудан көрөтөндөр. Бир катап Јаш-Турадан келген којойым улуска сан башка неме көргүскен. Онын кайкал болгон немези — оноң кижнннн чырайы көрүнп турар. Көрүнген улус бойына бүтпей коштой кижн тургузала көрүнгендер. Мындык кайкамчылу неменин баазы канча деп сурагылаарда, којойым кажы ла күскү учун торбоктын баазын сураган. Ол туштагы улус малду,

көп, көп улус ол кайкамчылу немени торбок берип толып алгылаган деп угатам.

— У-у, ол којойым деп неме чек жулик туру ине — деп, Тоодыл чырайы соой берди.

— Оок-теек којойымдар товарларын бойлоры тарткылаи садып жүрер, байлары көн жерлерде магазиндерлү болгон. Улус керектү товарларын онон бойлору келип алатандар. Анчада ла, жарымка болор тушта којойымдар ого жуулып, садуну көп өткүргилеп турар. Ол туштагы саду саг башка неме болгон — деп, Тоорчык өбөгөн каткырала, куучынын онон ары улалтты. — Бир којойымнын магазинине кирезиг, бир килограмм сахардын эмезе бир метр бөстин баазын бир деп айдар. Экинчизине барзан, онон эмеш жабыс эмезе бийик те болор. Жазп садышса, баазын түжүрүп те ийер, көптөн алган товардын баазын мойношпой ло түжүргилеп жадар. Же товардын баазын түжүрерге садыжып билер керек болгон. Меге мынча кирези сахар керек дейле акчаны таштап берзег, баазын түжүрерден болгой, берген акчанга келиштире баазын кожуп та ийер. Онын учун жарымкалап барган улус садыжып билер улус айбылайла баратандар.

Озо којойымнын магазинине киреле, товарлардын баазын угуп, угуп алала, нени де албай чыгып баратсан, кийининен ары кыйгырып турар: «Акыр, акыр, нени де садып албай не барадын, баалузынып турган болзон, баазын жабызадып та ийерим, кел, садыжак».

Мынайып садыжып темиккен улус бу жуукка ла жетире магазинен нени-нени аларга сананза, садучыдан баазын түжүрер арга бар ба деп сурагылап туратан. Андый эрмекти мен бойым да уккам. Көөркийлер жагы жаг төзөлип, садунунг ээжизи, ээзи кубулып калганын өгдөбой турган ине.

— Ол којойымдарды улус мекелегени учун не судтабаган? — деп, Тоодыл соныркады. — Бооро жаскыда Митрейдиг жenezин магазинде товарларга баа кошкону учун айдай берген деген жок по?

— Ол өйдө жаг өскө болгон. Кандый ла товар којойымнын бойынын, оны канчага ла сатса, күүни, оны кем де жабарлабас, жаргылабас, баалузынып турган болзон алба дежетендер. Озо жаг андый болгон.

— Акыр, слер байа эки карындаш кем кемнен сүмелү деп маргышканы керегинде айтканыгар. Олор экүүнннг кемизи жетген?

— Бот анайып Аргачы којойымды мекелейле, эдин тартып алган айлына барган. Агазы көрөр болзо, ийнизи эки кап эт экелип, айлына кийдирип жаткан. Күйүнгенине ичи арай жарылбай, тыныжы буулып туруп, жүгүрүп келгежин, аргачы айткан: «Сөөкти этке толып алдым. Слерге сойгон малыгардын сөөктөри карам эмес болзо, барып толып алыгар».

Өктөм сыр жүгүрүккө ойто жанган. Келген бойынча, эки уйын жыга чаап, сөөктөрин түрген-түкей шылый кезеле, каптарга салып, којойымнын айлы жаар мантаткан. Ат чакызына жетпей туруп, айлынын жа-

нында турган којойымга кыйгырган: «Эй, өрөкөн, слерди сөөккө эт толып туру деп уккам. Керек болзо, менде эки уйдын сөөктөри бар, алыгар. Бүгүн жаңы сойгон уйлардын сөөктөри болор, коркышту семис уйлар болгон».

Којойымнын чырайы сооп, коштой турган жалчыларына жакарган: «Бу учкан кулугур нени айдат. Мени өчөп, чындап та сөөктөр экелген болды. Андый болзо, сын арказы сыйрылганча чыбыктадарга турган эмтир бу».

Жалчылар Октөмнинг экелген каптарын ача тартып ийгежин, ондо ылгый ла эдин шылып койгон сөөктөр жаткан.

Којойым Аргачыга мекелеткенин эмди ле билип, онын ачузына Октөмди сын терезин сыбыра сабайла божоткон.

Агазы ачу-коронун бадырып болбой, айлына једип келгежин, ий-низи одын јаргыжында којойымнын алмарынан экелген семис эт ооктоп јаткан. «Кандый болды, акабыс, сүмегерле көт эт алдыгар ба, којойым не деп айтты? Меге эзен айттырды эмеш пе?» — деп, Аргачы өчөп сурады. «Сенин учун мен чыбык јидим. Акыр ла болзын, таңма! — Октөм кородогонына өди јарыла бергедий. «Сүмелү кижии болуп, мениле не маргыштыгар, слердин алган сыйыгар ол, мениин бу болор» — деп айдала, Аргачы ооктоп алган эдин эдегине салала, айлы јаар кирди.

— Байыркап турган таңманы макалу ла эдинтир — деп, Тоодыл маказырады.

— Озогы улус кейде кемјү јок деп айдыжатан. Мен бодозом, оокылу айткан куучыннын учуры јаан: «Јааннын айтканын јанчыкка сал» деп кеп сөс тегиндү айдылбаган. Бот, менин бу јайгы одуда айтканымды ундыбай, јаантайын эске алынып јүрзен, јүрүминде керек болор. Мен жаңыс ла бойымнын көргөнимди эмес, улустаң укканымды да айткам. Ол бастыра куучында айдылган неме жаңыс кижинин эмес, көп улустын јүрүминин ченемели болор.

БАЛЫКЧЫЛАР

Бардын ла Иван жаантайын кожо балыктайдылар. Нени алатанын озор кемненг де сурабас, бойлары билгилеер. Тудулган балыктарды ойн-бөкөн жоктон теп-тег үлежип алгылаар.

Бир суббот күнде Бардын ла Иван база ла балыктап атангандар. Балыктайтан јерге озор эниргери јеткендер. Јастын тымык энери болгон.

— Ох, кандый јакшы, кандый ару кей! Иван, ол мениң таарымда бир јарым бар, чыгар! Баштапкы балыкташты темдектеп ийеек — деп, Бардын та кандый да санаадан чыкпас јарамыкту учуралды эске алынып, күлүмзиренип, сууны ајыктап турган Иванга айтты. Балыкчы балыкчыны јарым сөстөн ондоор: аш-курсак — јайган бөстин үстинде, јылтырууш јарым — јанында. Эки балыкчы — эки антыгарлу нөкөрлөр баштапкы балыкташла бой-бойларын уткыжып, быјылгы мөрлү балыкташ учун кружкаларды согуштырала, ууртап ийдилер.

Баштапкы ла чөбөйдин кийинде балыкчылардын куучын-кубуй көптөй берди. Озор алдындагы јылдарда «мөрлү» балыкташтарды эске алынадылар.

— Санаага кирет пе, Иван, ол бир...

— Бардын, ол тушта бис тын тутпай...

Бардын ла Иван балыкчылардый ла балыкчылар. Озор кожо балыктап тургандарынан бери удай берген.

Бир катап Бардын үйине, Арајанга, айткан: «Је, Арајаш, сенин чыккан күнинде айылчылар күндүлеерге балык керек! Балыктап атанып јадым. Кандый да болзо, төртөн јаш толуп јат. Оны улустан ујан темдектебес керек. Сен, кандый да болзо, балыкчы кижинин үйиненг. «Айылчылар күндүлеер курсак јеткил, бар» — деп, Арајан Бардынды токтодып болбогон. «Столдо јаны туткан чараан болотон учурлу. Ол ло!» — Бардын атанган...

— Је, нөкөр, керек мындый: бүгүн энјирде Арајанның төртөн јажына учурлалган столдо јаны туткан чараан болотон учурлу. Мен сөзим бергем. Је бир кезек шылтактардан меге балыктаарга келишпеди, билдинг бе? Канайдар, чараанды кайдан алар? — деп, эки конгон

кийнинде Барјын Иванга јеткен. Онызы бажын тырманып, керектин аайын «јарым сөстөн» ондоп, Барјынла кожо санааркашкан. Је эптү ле сүме табылбай турган...

— Сүме табылган, керек јаранган! Бисте бооро магазиннен алган, тоңырып койгон балык бар. Јаңыс биске мендеер керек. Он беш минуттан Ира иштег јанар — эки нөкөр эжикте кладовка јаар жүгүрдилер...

Эңир сүрекей сүүнчилү болгон. Айылга толтыра улус. Столго батпас аш-курсақ. Каткы, коқыр, ойын-жыргал.

— Ира, бу балыктан амзаган, апшыйагым өнөтийин барып, тудуп келген — деп, Арајан Иваннын үйин күндүлейт. Онызы амзап көрөлө, нени де сеспей, көөрөп куучындайт. Иван ла Барјын бой-бойы јаар көрүшкилеп, көстин кырыла имдежет...

Оног балыкчылар олордын жүрүминде болгон «мөрлү» балыкташ керегинде оног ары куучындаштылар. Бир ле көрөр болзо, болуштоп божогон, бүрүңкүй кирип калган.

— Је, Иван, балыкты эртен де тудуп албай. Балыкчылар бажы эзен де, балык кайда барар ол. От салып, казан азып, јазап ажанаак. Оног, уйуктаарга јакшы болзын деп, сенийинен база амзап ийеек.

— Сүрекей керсү шүүлте эттин, карындаш. Сен менин санаамды кандый чын сестин, Барјын, — деп, Иван котелогын тудунып, суу јаар басты. Барјын дезе будактар сындырып, от салды. Олор кылык-јаңыла чын да сүрекей түней. Бирүзи алтай, экинчизи орус эмес болзо, олорды улус чын ла карындаштар деп айдар эди. Картошко ло лапша бышкан киреде, Барјын Иванга чөбөчөй берип айтты:

— Иван, менин таарымда бир банка консерва бар, лапша мүнчү болзын — оны салып ий.

Иван нөкөринин айбызын угуп, оозын ачала капсып койгон банканын ичин кайнап турган казанга көңкөрип ийди.

Казан бышкан. Нөкөрлөр лавровый јалбрак, мырч салып јарандырған лапшаны мактап ажангылап ла турдылар. Экинчи шил талортозына једе ле берген...

Оног Иван куучындайт: «Балыкчы — ол кижинин талдамазы... Је балыкчыларда да төгүнчи немелер бар! Ийт-татай, төгүнчи ле нени көрөр күүним јок! Көрзөг, ол ло Андрейди, бойы балыкчы, јакшы уул, је төгүндеп јат ийт. Ол мынайып куучындаган: «Былтыр Ыжы дөөн амырајтан күнде балыктап барганыс. Улай јуттардан суу туманду болгон. Балык неге де тиштебеген. Оног балык тудулбаста, уха јиир тушта ичер деп алган аракыларысты ойто магазинге табыштырып ийгенис! Је оны кизи база чын деп угар ба?! Төгүндеп, јат, ийт!» Анайып ла куучындажып турала, балыкчылар уйуктап калгандар.

Эртен тура олор күн өксөп чыккан кийнинде ойгонгондор. Суу туманду. Эмди јаңыс ла чойлошкон керек! Балыкчылар кармактарын

жазап, балыктаарга шыйдынат. Барын таардан консерванын куру банказына сугуп койгон чойлошкондорун бедрейт. Көрөр болзо, оозун ачпаган консерва таарда жүрди. Чойлошконду банка оттын жанында куру жатты. А Иван дезе оттын жанында жаткан куру банка дөөн, онон кече энирде мактап туруп ичкен мүннинг артканы жаар көрүп, кускузы келип те турза, албан-күчлө токтодынып кыйгырды:

— Барын, мында чойлошкон жок, таппазын! Бойсын, жанаак. Балыкчылар бажы эзен де, балык кайда барар ол. Эмдиги келер амырар ар күнде тудуп албай.

ГЕНАНЫН ОШТУЗИ

Генаны билереер бе?.. Же, ол ло Гена. Бойы механизатор-тракторист, шофер, же өскө дө машиналарды ондоп ло ийер. Кожо иштеп турган нөкөрлөри де, жамылулары да Генанын жан-кылыгын жакшы билер. Иш учун торт ло өлб-тала бергендий албаданар. Же онын кылык-жагында жастыралар, жедикпестер жок деп канайып айдар. Бар. Октөми учун ол канча «күйбеди» деер! Баш ла болзын! Же ол эмдиге ле жетире жаан тоомжыда. Айла оны адын байлап та не адагылабайтан. Жааны-жажыла Гена ла дешкилеер. База бир жедикпези — куучындап, айдынып билбези. Тын ачына берзе, тили тартыла бергендий туктурулып турар. Онын да учун колы тилинен озолой беретени ол ине, жүрүминде ол бригадир де, инженер-механик те, прораб та болгон. Ол эмди де тракторный бригаданын механиги.

Бир катап жаскары жамылулар Генаны төрт трактористле кожо Майма жаар тракторлор жазайтан ишке ийгендер.

— Жазалда бойоор турушсаар, тракторлороор чынык, быжу эдилер, узакка чыдажар — деп, совхозтын директоры механизаторлорды аткарып жакарып айткан.

Уулдар тракторлорун кыска өйгө быжулап жазап ийгендерине сүрекей сүүнгендер. Же атанар башта, айдарга да эби жок учурал боло берген.

Пятница күн жазалду «Беларусь» тракторлорун уулдар мастерскойдон чыгарып ийгендер. Тракторлорды тартып жетиретен автомобильдер де жедип келген. Же качажып, автокран кайда да иштеп жүрө-ле, жолой сынып калган дештилер. Төрөл журтына, бала-барказына жанарга мендеп, жүрексиреп турган уулдардын күүндери соой берди. Понедельникке жетире база ла Майманы айланатан кинчек болды. Гена эдер неме таппай, ары-бери баскындап турган.

— Коштой турган предприятиде автокран бар. Онын шоферы-ла жазап куучындашсаар, түрген коштодып алараар — деп, сүркүш-

тен, темирдин тадынаг кара-күрөг болуп калган механизатор ары-бери серемжилү алырандап, Генага шымыранган.

— А кудай, нају, кайда бу агару санаалу кижиде? Бис предприя-тиениг жааныла куучындажып, автокранды сурап та албай...

— Онойтсон керекти үрөп аларың, аамай! Сен крановщиктинг бойыла, бойыла эптеп куучындаш! — кара-күрөг механизатор тың оорый бергендий жүзин куултып, үнин сүмелү жабызадып айтты. Кай-ракан эргегинин бажыла ус сабарынын бажын эптү этире сыймай сокконын Гена жастыра көрбөгөн. «Бөрүниң калдыгы — секке озо тү-жетен кара кускун эмтиринг аа» — деп, ол бойында сананган...

— Тракторлор жазадып өскө аймактаң келгенис. Тракторлорды карын эттиртип алдыс, тартатан машиналар да келген. Же автокран жок. Болушсаар — Гена автокраннын ээине, жалбак жарынду, узун сынду кызыл чырайлу эр бүдүмдү кижиге, базып келип, жайнап сурады.

Крановщиктинг чырайынаг бир де чийү кыймык эптеди. Ол та уккан, та жок. Онын катузымак көзи жалаң дөбн та нени де аякгайт. Учү-учында ол: «Бош жок, уулдар, бош жок» — деп айдала, туура болды.

— Же канай-канай болушсаар, нөкөр! Акказын төлөп берерим, эртен-сонгын жаскы иш, а тракторлор мында, ондозоор.

— Канча трактор?

— Уч. Узак болбозоор — «Беларусьтар». Канчаны сураараар — төлөп берерис!

— Канайдар, уулдар, слерди, же канайдар! Болушпаанча болбос. Уч трактор... Бежен салкой!

— Коштоп берзеер, жүс те салкой карам эмес!

Көрөр-угар болбоды. «Беларусьтар» автомашиналардын үстинде. Уулдар оморды эмиктерле толгоп туруп, шык эттире таңгып ийдилер.

— Же болушканаар учун жаан быян болзын! — деп, Гена гош карманынаг беш салковой акча алып, крановщикке туда берди. Оны-зы айландыра турган улус жаар ажаарып, алырандап турала, акчаны ала коиды. Гена бура соккон бойынча машинанын кабиназына отыра берди. Крановщик бир кезек алаатып турала, машина толгойтон тый-рык темирин тудунып, ары-бери жүгүрип турды:

— Уурчылар! Берерим, өлтүрерим!..

— Жок, сен уурчы! Сен государствоны да, акту улусты да уурдап жадын — Гена кабинадан бажын чыгарып, каруу берди — көп жар-жагдаба, темир бисте де бар!

Тракты өрө тракторлор тарткан үч машина менгештү браатты. Генала коштой отырган шофер каткызын токтодып болбой, торт ло селендеп, сиркиреп шыралайт. Гена эриндерин чорбойтып, ачынып ар-банат: «Бежени алар ол ийт менен! Мошейник, каркабор, уурчы!»

Жай өткөн, күс келген. Бир күн Гена жалаңда бир трактористке тун киргенче трактор жазашкан. Оноң жанарга сананала, мотоциклинде

от жок болгонун жаңы билген. Ол жалтана-жалтана деремне жаар араайынаң мантаткан. Деремнеге жууктап келеле, Гена мотоциклиле ташка сүскен. Колынын топшууры сынык шыралап жаткан кижиге кийнинен келген тракторист учурап, айлына жетирген. Мынайып ол областной больницага кирген.

Мында эмдеш тың. Тыны чыгып калган он колдын сабарлары кыймыктай берген. Онон колун курлаага жетире көдүрүп баштаган.

— Слер колоорло канча ла кире тың ууштанып, кыймыктадып тураар — деп, врач Генаны жакыган. Онын учун ол торт ло тери акканча ла чойлор көдүрүп, агылап эткен тыыдынып турар резинаны уужап туратан.

Бир күн олордын палатазына колун бооштоп, балтырын тагып койгон кижиге жаттыргандар. Ол крановщик кайракан болгонун Гена танып ийген. Палатада кожо жаткан Маймада жерлү бир уул Генаны коридорго имдеп кычырала, куучындаган: «Бу келген неме Майманың байы. Эки автомашиналу — бирузи «Волга», экинчиси «Жигули». Бойы автокранда иштеп жат, сүрекей ач кижиге. Туйказынаң улуска иштенип, акчаны сойып жат. Сүрекей баалу сураар. Жаткан туразы торт ло бөргөө».

— Билерим. Мен онын кармагына бир катап илинип жүргөн эмейим! — деп, Гена палата аайынча нөкөрине айткан.

Жаңы келген оору кижиге сүрекей чөрчөкчи ле кыйгас. Ол сестраларга канайып ла чөрчөктөп жадар. Палатада кожо жаткан нөкөрлөрине кыйгастанып, айткылап, туткуланып отырат. «Палатада соок», эмезе «кей уур», «көзнөктү ачып тураар», «жаап тураар», түнде «козырыктап тураар», «палатада кирлү», «аскан курсакта амтан жок», эмезе «соок», — же нени айдып чөрчөктөбөс деер, кудай ла уксын оны!

Улус онын чыйрак ла түп-түс оборун, кату ла кеберкек чырайын көрүп, ого удурлажып, неме айдышпас. Гена дезе тижин тиштенип, онын кылыгың өткүрүп ле турган.

Бир күн чөрчөкчи кайракан: «Палатада кей уур — ончо улус бир частын туркунына чыксын» — деп, жакару берген. Мыны уккан Гена торт ло тыркырай берген.

— Чыгатаң болзон, бойың чык! Палатаның ээзи сен эмезин! Бис унчукпазыста көп амтажыба!

— А сен кем меге удурлажатаң? Кажы куучиндажып көрбөк! — крановщик тижин тиштенип, Гена жаар болды.

— Кел, кел, бөкөңди көрөйин! Күч бар, колымды көр. Жирме беш күнге больницаның кашазын тегин жиген деп туруң ба? Бас!

Оору улус Генаның жанына жуула түштилер. Күлүк кайракан жабызап, орды жаар басты. Гена ичиндеги жуулганын коскоро ло берди:

— Сени, мощейникти, мен жакшы билерим. Государствонун краныла үч трактор коштойло, 50 салковой сыйрып аларга умзанганын санааңа кирет пе? Сен эки автомашинаны неле алган, крестовый ту-

раны неле туткан, а? Неле? Сениң айына алар ишјалын бу — иштеер 8 час, алтынчы разряд — Гена ак чаазын алып, крановщиктин ишјалын чотоп чыгарып ийди.

— Сени мен прокурорго угузарым, акту јерге јамандаганын учун — күлүк кайракан кезикте кызарып, кезикте кугарып, Генаны коркыдат.

— Угус, сүрекей јакшы, мен сени, уурчыны ак-јарыкка, албатынын текши көзине чыгарып берер эдим. Сен больницага не келген — бис база билерис. Ачыга чыдашпай, акту улустын агажын блаажып турала, балтырынды өткүре кададып алган эмезин бе? Сени эмдебес керек. Мен ле доктыр болзом, сени эмдебес эдим. Айла тын неме болуп, јүзүн-базындалып, чөрчөктөп јадар. База ла чөрчөктөзө, мыны ийненин јоонын талдап алала, чоң эдинин сөбгине јетире уколдоор керек! Санаазы кирзин. Бисте не болзын. Ончобус иштеп јүреле, бойыстын ајарынбазыстан, шалыртыстан шырка алганыс.

Крановщик уул там ла араайлап, ордына јада берген. Гена онын бажына чыккан.

Тери акканча ла Гена шыркалу он колло иштенер — врач онойдо јакыган. Айлында баштан ажыра иш, эки уулы, үйи сагып јат. Капшай јазылар керек.

ҮЛГЕРЛЕР ЛЕ КӖЧӸРИШТЕР

Эркемен Палкин

КЫЙ ТЕМДЕК

Вертолет — бийикте... Алтай алдымда.
Туулар төбөбөзи бу ла жанымда.

Көгөрөт Алтын-Көл, база ла жажыл жай.
Көпти ле көргөн көл ине жажына.

Оны жакалай төлөс карындаштар
Отырган, журтаган ой болгон бир тушта.

Эмди мен, төлөс, булуттар жайладып,
Эбире үстинен көрөдим Алтайды.

Чанкыр бийикте, кайада мөш — кара.
Чактарга — куруулчык, чактарга ол турат...

Јүрегис сүүндирген сүрлү жуучыл,
Јүрүмисте ол жаантайын каруулчык.

Аркалар — ынаарда, тын берген көк ышта.
А ол турган кыр не сан башка?!.

Бүдүн туу чек бүрте кезилген,
Бүдүм де жок — борорто тепселген.

Чакалайтыган торбок мойнындый,
Чанкыр арка уужалып калгандый.

Медвытрезвительге чачын кестирген
Меме бажынды...

кыр чек үрелген.

Канча чактар бажында эрјине
Кандый буру эткен, јер-эне?!.

Кайа бажында кара мөш шуулады,
— Канча үјени көргөм — деп айдынды. —

Агаш — сүүнчи, ол — јерге, јонго.
Алзын, тутсын ырыска, ороонго.

Je Алтай неге бурулу, јер-јенис?
Јүс жыл десе јүс күн эмес.

Кандый үйе кандый ол истү?
Кайран јер ол јангыс јүстү.

Балдар — үйелер — деп, ол чак өткүре
Бай јүрүмди јайап өскүрет...

Ар-бүткен ле кижн түней бир,
Аайлалбаган сурагаар көп эмтир.

Ар-бүткен деп бичийдеер, айдадаар,
Аргадап кичеейтен күчигер таппайдаар.

Кыйра буулап, кыйгырыжып турадаар,
Кылык-јангаар тайыс та, канайдар.

Байы-куды јок балыражаар не көп?
Бастыразын билереер та чын, та коп...

Агаштан болгой, ада-энегер билбейдеер,
Ады-кудыгарды көдүрип јүрбейдеер.

Јаан үйени јарт тообогоны —
Јажыраы јок јабыс болгоны.

Бүдүн арканы, бүдүн үйени
Бүрте кескениле түней ине.

Јаанды јаан деп билерн — кереес.
Јашөскүримнин бийиги керек!...

Кеен јерим деп макташтар, э-э, калак,
Кезикте кандый ачу угулат.

Көк јерде јаткан куру сур шилдер
Көзөбордин төгүн тамчыларындый көрүнер...

Јүсжылдык кезилген... канча кыш, канча јай...
Јум мөштөр кезилген... төнөштөр унчукпайт... —

Канча јон өткүре, канча ой ажыра
Кайа бажынаг кара мөш кыйгырат:

— Иштеп те, сүўнип те јүрзегер, санангар!

Ичип те, јип те турзагар, ундыбаар.

Сананзын деп јүрүм тен берилген,
Сананзын деп чын ырыс ченеген.

Билгей не? — деп, бистерден там ырап,
Бийик-бийиктен кара мөш кыйгырат.

Кычырат, айдат, каныста, јүрегисте
Кый темдек болуп кыйгырат бу биске!

Ж Ы Л К Е Л

Ыраакта агарып таң адат...
Тымык, тымык бу тўнде
Та нени де тың адап,
«Жыл кел» деген куш эдет.

«Жыл кел, жыл кел, жыл кел!» —
деп,

Жылу, жылу тондолот.
Чын ла кандый да жыл меңдеп
Келеткендий бодолот.

Чичке ўнди торт тозуп,
Туулар, суулар тым угат.
Жаңыс ла оноң ончозы
Камаандудый томулат.

Узакка оны — жаркынды
Сақыгандый жер ўсти.
Не де чочыдып тургандый,
Не де сўреен кеен сысту.

Кижн санадар ўн жайып,
Нени айдадың, сен кушкаш?
Эзиндер кўўлейт тўн сайын,
Эбире эмди де апагаш.

Нени тўннен, жарыктан
Жоктоп турун ўн берип?
Сақыган жазын ыраакта,
Ыраакта жажыл кўндеринг.

Кандый жылды келзин деп
Кычырып турун, жаңарчы?..
Откўн ўйлўр эзиндейт,
Ќзўк-жўректе бир ачу.

Қайран туштар чым кару
Санаада арткан там ырап!..
Жўрекке тандый ап-ару
Жарып ла жўргеј жымырап.

Жыл кел, жыл кел... жер угат,
Жылу, жылу сананат.
Суулар тыңдап, тым агат,
Ыраакта таң жаан тынат.

Жин-жин, жин-жин: жыл кел —
деп,

Кушкаш эдет куу бўрде.
Кўк тамчылар мелтилдеп,
Кўзнўктўн тўжет бир-бирден.

БАРБАЙЫН. АЛТАЙЫМ

Барбайын, Алтайым,
Сенен барбайын
Jүрейин, Алтайым,
Сенде ле jүрейин.
Кырларынгды
Кырлай базайын,
Кадыннын суузынан
Ичейин.
Сенен ле барар
Күүним жок.
Сенен
Эмеш ле ыразам,
Мынаар бу
Томско до барзам,
Катап ла кайра

Janыксайдым,
Сеге санааркайдым.
Барбайын, Алтайым,
Сенен барбайын.
Jүрейин, Алтайым,
Сенде ле jүрейин.
Колхозчыларга олгон чабыжып,
Койчылардын койына
болужып,
Кожончыларла кожондожып,
Jиит келиндерле кокырлажып.
Jүрейин, Алтайым,
Сенде ле jүрейин.
Барбайын, Алтайым,
Сенен барбайын.

КИЖИГЕ

Таштаар болзон,
Машинаг ташта.
Je кижини түбекке
Таштаба, кижиге.
Казыр болзон,
Анга казыр бол.
Je кижиге качан да
Кижиге бол, кижиге!
Жамандаар, болзон,
Ангды жаманда.
Je кижини качан да
Жамандаба, кижиге.

Согор болзон,
Ийдинди ары сок.
Je кижини качан да
Сокпо, кижиге.
Бычактаар болзон,
Айуны бычакта,
Je кижини качан да
Бычактаба, кижиге.
Адар болзон,
Ангды жыга ат,
Je кижини качан да
Атпа, кижиге.

* * *

Ай чылап, алдым жарыттың
Күн чилеп, көксим жылыттың.
Кандый ада-энениң
Ай жаркынду кызы сен?
Күн жаркынду күүни сен?

Бери базып келеринде,
Бек жүрегим оорыды.
Ары базып барарыңда,
Ал-санаам октолды.

* * *

Јеримде өскөн эрлер
Өскө талада өлди.
Өксөп, сакыган энелер
Өткүрө эрте карыды.

Бала јеримнен барган эрлер
Бадышка бажын салды.
Бала таппаган келиндер
Бала таппай карыды.

СУМЕЛУ ҚЫСТЫҢ СУУЖИ

Уч ойынду лирикалык комедия

(Улалганы. Бажы «Торко жай», «Алтын күс», «Таг Чолмон»
жуунтыларда)

XXII КӨРГҮЗҮ

Ол улус, Дористео ло Финардо

Дористео

А бот ол бойы! Оныла кожо адазы.

Финардо

А слер оны туура кычырып ийзеер.

Дористео (*Люсиндого*)

Слерге баштанарга жөп сурайдым,
Эки-бир сөс эрмектежерге амадаган эдим.

Люсиндо

Сеньор, слер көр тураар ба? — Адамла
Учурлу куучын өткүрүп турус.
Слер не өкпөбөргөнбөр? Не боло берген?
Мен тын керектү бе? Же андый болзо,
Баралдар, мен ончозын жартайын.

Капитан

Эрнандо, ологорго не керек?

Эрнандо

Ээ, ол нажылары, сеньор.

Капитан

Көзбөр ойнайло, көлчин
Төлүлү болгон болбайсын.

Эрнандо

Болзо до болор ло.

Капитан

Төлүге түжерге ол ус эмей.

Дористео (*Люсиндого*)

Сеньор, мен слерге таныш эмес кижн,
Онын учун мен слерден эпјоксынбай,
Ачыкка Херардала јүрерге санангам,
Јажынбай да јандашсам, јарабас эмес ине.

Люсиндо

Херардадан улам куучын бу болзо,
Керектү болзо, алаар эрмек јогынанг.

Дористео

Јок, јок, керек анда эмес.

Люсиндо

Айдарда, неде?

Дористео

Сеньор, керек мында оног кату,
Слердин адагар мында эмес болзо,
Мен тудунып болбогодый да болгом.

Люсиндо

Ондоор аргам јок. Оног ары улалтаар.

Дористео

Херарда слердин сүүжигерди
Керекке албаган учун ачуунда
Очин мененг аларга амадаганаар:
Слер менин эјемди ујатка салганаар.
Кей санаагарды билбеген оныла
Кече экү слер Прадодо болгоноор.

Люсиндо

Саг башка, саг башка куучын эмир.
Слердин эјегерди мен билбезим.
Слердин ак-чегеер мен быјарлабагам.
Слердин айлаар да та кайда — билбезим.

Финардо

Херарданын мекечилиин кем билбес,
Слерди мекелеген болор деп јалтанадым.

Дористео

Канайда? Качан ол эјемнин
Стефания деп адын чын адаганда.
Стефания — кожо чыккан эјем ине,
Эрте божогон Родригонын эжи,

Стефания эжем — јинт тул эмеен.

Люсиндо

О, керек эмди меге јартала берди.
Сеньор кече энгирде мен Прадо паркта
Оскө үй кижиле кожо болгом,
Оныла бис удабас алыжарыс.
Онын чын адын күнүркек Херарда
Алыжардан озо билбезин деп,
Санаага ла кирген баштапкы атты
Мен адагам ине. Ол Франсиска да,
Антония да, Хуана да болор эди.
Ак-чек айткам деп чертенип турум.

Дористео

Айдарда, бу јүк ле учурал бололо,
Анайда келишкен керек туру не.
Андый да болзо, ол сыргалжыгардын
Адын айткан болзоор — оноң бүдүмчилү болорым.
Көпти сурайдым, јаманым таштагар.

Люсиндо

Түнгей ле удабас бистин тойыс керегинде
Слер угарыгар ине. Адын јажырбайын.
Онын ады Фениса, сеньор,
Бис экү бой-бойысты сүреен тын сүүйдис.
Онын јаткан јери Садтар оромында
Ого коштой менин турам турат.

(Туура)

Анан ары адамла куучындажар күүннм јок.
Арайдан мынаг ыраза, торт ошкош.

(Дористеого)

Айдарда, айрылыжып јадым слерле, јакшы болзын.

Дористео

Мен де слерди
Калас јерге түйметтим. Менин буруум.
Фениса ла слер экүге
Јүс јылга ырыс күүнзейдим.

(Люсиндо барат)

XXIII КОРГУЗУ

Капитан, Дористео, Финардо, Эрнандо

Капитан

Кайдöөн Люсиндо жүре берт, сен билбезинг бе?

Эрнандо

Кайдан билейин, сеньор. Жок, билбезим.

Капитан

Дуэльде тартыжарга туру эмеш пе?

Эрнандо

Бойлорынан сурагар, сеньор.

Капитан

Сеньор, слер бойоордын öөн-öчигер
Жуу-жепселле јартаарга турган болдыгар.
Ол барган бий-идальго — менин уулым.
Ол экүге удур јангыскан канай турар?
Андый болзо, мен уулымла кожо.
Бис экү Фландрияда јалтанбас јуулашканыс.
Ол менин коручылым болгон. Слер јоп пö?

Финардо

О, öрöкөн капитан. Öөн-öörкöш жок бисте!
Шпагаарды кынына сугуп,
Бисти најылар деп бодогор.
Озо баштап, чын, бистер
Соужарга сананганыс.
Онон јартажып келер болзо,
Слердин уулардын сүүген көөркийи
Чек öскö кыс болгон эмтир не.
Фенисаны санаа жок сүүгени керегинде
Ол јангы ла биске мында айткан.

Капитан

Кемди? Фенисаны ба?

Финардо

Эйе, сеньор.
Удабас оныла алыжарыс деген.
Онын...

Капитан

Бу уулым эмес, уурчы туру не!
Канай анай айткан? Қайда ол, көргүзерим!

Дористео

Нени айттыгар слер?..

Капитан

Онын балыраганы көк төгүн!
Фенисаны мен бойым алып жаткам!

Дористео

Коркышту төгүндептир бисти жескинчилү
коркынчак!

Финардо

Мен сезип тургам!

Дористео

Чертим берим турум — ол Стефаниянын ойножы!

Финардо

Кийнинен ары! Тургуза табар оны.

Дористео

О, кудаы ла де, кайра баспас жуучыл
Коркыйла, бистен кача берген турбай!

Финардо

Мындый адага мындый уул турар ба?

XXIV КОРГУЗУ

Капитан, Эрнандо

Капитан

Менин сыргалжымды сүмелеерге умзанган!
Уят жок тагма! Төгүнчи! Шокчыл!
Тегиндү эмес серенген эдим ле.
Айла, оныла алыжарга турган деп айтпазын ба.

Эрнандо

Сеньор, слер ого бүтпегер: бу төгүн.

Капитан

Ол эмди мында бир де кун артпас.
Бастыра кийимин — кайырчагына тургуза!
Португалия дөөн тайылзын!

Э р н а н д о

(туура)

Бойыныг ла тенегинен болды.

К а п и т а н

Киж и кайкаар кулугур!

Карангуй тунде онын козногин токылдадар!

Онын колын алала: «Эжим» деп шымыранган,

Онон кийнинен ары «энем» деп адаган.

Андый каршуны ундыр арга жок.

Бар, айт ого: тагма атанзын деп,

Бар капшай.

Э р н а н д о

Сеньор, озо баштап слер бойоор

Айылду болгон болзоор.

К а п и т а н

Ол меге чаптык эдип жат.

Жок, жок! Онын жыды да мында жок болзын!

Мушкет мылтык тудунып,

Корольдын керегин корызын!

Э р н а н д о

Слерге эмеш токынап алар керек, сеньор.

К а п и т а н

Ананг турала, сеге једишпезин!

Андый тагмаларга киленкей болбозым!

(Онон арыгызы келер јуунтыларда.)

Исикава Такубоку

* * *

Күнчыгышта тегиште
Ортолыктын куйнында
Ак кумакту жаратта
Арчыбай көс жаштарын
Оогош крабла ойнойдым.

* * *

Кунукчылын кайдайын,
Кумактын, сенин блүнди!
Ууштазам ла, жаантайын
Сабарларым өткүрө
Уруладын араайын.

* * *

Көгүс жайнап ылады,
Көстөн изү жаш тамды,
Көк сай кумак чыкталды.
О, көстөн тамган жаш, эмди
Оңдодым уур бескенди!

* * *

Ундыбазым мен оны —
Көзининг жажы жолдолып,
Ужындагы кумакты
Учурлап меге көргүскен
Көбөркий бойы ол кысты.

* * *

Уч-куйузы билдирбес
Улу тегис жанында
Мен жангыскан жаратта.

Көксим өксөп, ый келзе,
Көрүнбей жүрө берзе торт.

* * *

Кайран канчын сүүжимниг
Кайкал сысту ачузын !
Катап эске алынып,
Жылгын болуп, төгдөрлө
Жылдым өксөп чөккөйлө.

* * *

Кумакту төгнинг төзине
Чакпындар айдап экелген.
Сынык агаш үстине
Чыгып, солун сөс искеп,
Чырмайдым кере түжине.

* * *

Татап калган колмылтык
Тап эдилеп табылды,
Та канайып казылды,
Учкун төгнинг кумагын
Ууштап, эжип отырзам.

* * *

Жараттагы кумакка
«Улу» деген темдекти
Jүс катап чийип салала,
Өлүнер санаам ычкынып,
Урбедеп, үйге жанадым.

* * *

Орой энгир бир катап
От күүдүрбей отыргам.

Онон көрзөм, стенеден
Адам-энем тайакту
Араай кирип келгилейт.

* * *

Энемнин сүрин журадым.
Јаш јолдогон чырайын.
Мандайында јаантайын
Балкаш эмес, карыкчал
Базып койгон темдек бар.

* * *

Турбай ойгу јадырым,
Көзим ачпай, сананып.
Бу кунукчыл кылыгым
Бала тужымнан калганы.
Адылба мени, ой, энем!

* * *

Кокыр эдип энемди
Јүктенер деп көкидим,
Уч те алтам этпедим,
Ичим ачып ый келди:
Көбөлөкчө көөркийди!

* * *

Бодоп ло үйден
Бозоргон танда кедедим.
Бодоп ло үйге
Бозорып јана келедим.
Најылар меге каткырат.

* * *

Кайда да, јуук јанымда
Аспан ыйлап тургандый.
Ол менин болчок јүрегим

Ачузына чыдабай,
Кородоп турган болбайсын.

* * *

Түнде өткөн бу јоткон
Чүрчеде ле кумақты
Төнг этире чокчойтон,
Чүмдеп шуурып ол койгон...
Кемнин сөөги болотон?

* * *

Күскү алып, мечиндий
Јүзүн-базын этире
Бойымды бойым шоодып мен,
Өткөнбөтөн оп таптым...
Канчазын сыктап јүретен!

* * *

Көстинг јаштары —
Көр, кайкамчык кубулу!
Јашка јунулып
Јайнаган јүрек ап-ару,
Јангыдан ойноор аргалу.

* * *

«Јүк мынын учун
Өлөтөн бө эмди?»
«Јүк мынын учун
Өзөтөн бө эмди?»
Бойсын, бойсын бу сурак.

* * *

Асакуса паркында*
Түндеги соот-јыргалда
Ойногон јонго коштоно
Чүрче ортого кожулып,
Чыга бастым кунугып.

* Асакуса паркы — Токиодо соот јер.

ЈЕРИМ ЈААР УЧУП БРААДЫП...

Јерим јаар учуп браадып,
Устинен оны айладып көрөдим.
Алтайым керегинде кожон сыладып,
Бу кожонду
Талаларды өдөдим!

Кийнисте артат Јаш-Тура.
Јүректе сакынчы кайыларга жуук!
ЈК-40-нин жорыгы чыйрак,
Эмди учат кайаларга жуук.

Мында, койу тууларлу жерде,
Ыжы жарадында, Суртайка журтым.
Сен меге жүрүмимди бердин;
Амадуума канат болуп арттын.

Эзелген санаалар колымнан јединип,
Бала јериме баштап экелер.
Ундылбас јуруктар иле көрүнип,
Јаш жылдарымнын күскүзи болор.

Амадуум — туулар үстиндеги тагдак,
Алтай јеримнин огни алынган.
Чанкыр ынаарлу кереес тагда
Көксиме, колыма ийде кондырды.

Онын учун јайым ишке
Эртелеп турарга капшуун мен.
Амадуум дезе бийик учушка,
Амыраарын билбей, күнүн ле белен.

Ада јеримнин бозогозын алтап,
Айланып келдим телекейди эбирте.
Салым тургускан бодолгоны ылтап
Бодоп албагам, је кунугарга эрте!

Je экинчи-үчинчи терен тынышты
Меге береечи ак-жарык бар:
Онызы — Алтайым, кару таныштар,
Амадуум суучактый, чыккан жер...

БАЛА ТУЖЫМ

Менин керектеримнин үзүлбөс алтамы
Суртайка журттын јаланынан башталган.
Төрт јаштуда
Унчукпас адама
Баштадып, анда от-өлөн јулгам.

«Калан» деп сөстин ачу учурын
Ыжы суучак та билердий бодолгон.
(Белим билер адамнын курын) —
Билебистин бескези көксиме толгон.

Онын сөстөри санаамда энделбейт,
Жарым чактын туркунына тирү.
Эмди өскө тагдактар элбегдейт,
Je ол өйлөрдin сөзи эрү.

Ыраак күндер — топшуурдын кылдары,
Көрнөб санаалар сабардый, табарат.
Төрөлим јолдоры — менин јолдорым,
Онын үстиле самолет апарат.

Көгүсте туулган күүлерди кенейте
Азийгы кунугуштын канады көлөткөлөйт,
Je кожоннын сыркыны — ару кейде;
Кунукчалдар булуттый, үзүлип өткүлейт.

«Јокту» дегени јардында таңмадый,
Бир тилим јерден
Салымын камаанду.
Түбек келер кезикте жаңмырдый,
Јаңыс ла эне-јер
крестьянинге быйанду.

Адабыс-энебис салымына бастыртпай,
Айылдын ичине сүүнчи экелген.
Бала тужыбыс карануйга бастыртпай,
Кожондоп, јалаңла јиилектеп јүгурген.

Алты јаштуда атка минип,
Аңкан јалынан тын тудунгам.

Болушчы барына энем сўўнип,
Адам кезикте чыбык та тудунган.

Адамнын, чындап та, бурузы жок:
Эр кижини ўредери андый.
(Бойыннын бала тужын ундыгалак...
Келер де јўрўми та кандый...)

Ишке темиккен крестьян колдор,
Кажы ла тамыры уур торгылат,
Туду-кабузы ондор јылдар
Отсў дў, менин колдорыма артат.

Уур иштин јылузы, —
Бир тамчыдан кўгўске толор, —
Ээчий ўткўн кўндер шылтузы
Болуп, сонгында быйанду бурылар.

...Сен, деремнем, кару јаанактый
Керес меге. Сен — кўксимде!
Бир туранын сомыла јуралып,
Јажына арттын эрў кўзимде.

БАЛДАРДЫҢ БӨЛҮГИ

Күүгей Төлөсов

ЈАСТЫ АРБАГАНЫ

Бу сен кайда
Тенип жүрдинг?
Бу сен не
Мынайда удадын?
Кару экем,
Кайран экем?..
(А јаскы күн дезе көзнөк
өткүре
Кызычакка күлүмзиренип ле
турды.)

Уйларыс болзо,
Мөдрөжип арткан деп,
Койларыс болзо,
Мааражып арткан деп,
Акту бойларыс
Сакып чөкөдис деп,
Айылдаштар келип,

Арбанып отырат.
А энем дезе
Эрмек те айтпайт.
А меге дезе
Бу ончозы јарабайт.
Сен эмеш
Соотоп калдын эмеш пе?
Сен эмеш
Ойноп калдын эмеш пе?
Кару экем,
Айтсан, айтсан?
Кайран экем,
Билзен, билзен?..
(А јаскы күн дезе көзнөк өткүре
Кызычакка тыг күлүмзиренип,
Тураныг үстиндеги карды
Табырада тамдырып ийди.)

ЈАСТЫ АЛКАГАНЫ

Кару экем,
Кайран экем,
Кату мениг сөзимди
Керекке албас болзон чы.
Кару экем,
Кайран экем,
Карыккан туйук санааны
Чечип беретен болзон чы.
Кайран энем иштег јанып,
Каткырганын көрөр эдим.
Каран јакшызынып отырганын

Эрмегинен угар эдим.
«Ашка-туска јединетен
Ала јайым эбир келт.
Кӧлӧткӧгӧ отырып амырайтан
Кӧпӧгӧш јайым айлан келт.
Кӱннинг кӧзи узады —
Кӱлӱмјилер кӧп болор.
Балдарым јыланаш ойнойтон
Коо-јыргалду ой келер...»
Энемле кожо мен де
Эрмек айдар кӱӱним келт.
Јакшынак јазым керегинде
Јараш санаалар јайылат.
(А јаскы кӱн дезе кӧзнӧк ӧткӱре
Кызычактын эрмегин угарга
Эриндерин јайа тудуп,
Эбирилип, эбирилип јууктап келди.)
Туранын ичинде час:
Чат-чат-чат эдет —
Ой ӧдӱп јат.
Јамынчыдан тамчылар:
Тач-тач-тач эдет —
Јас келип јат.
Удабастан меестерден:
Тырс-тырс-тырс эдип,
Кӧк чыгар.
Удабастан кобыларда:
Јынк-јынк-јынк эдип
Кӱӱк эдер.
Кара кӧзим
Мелт-мелт-мелт эдер —
Кайран јазым келип јат.
А јӱрегим дезе кӧксимде:
Тирс-тирс-тирс эдип,
Сӱӱнчиге бадышпай јат.
...О, баш ла болгой,
Кайран јазым!
О, баш ла болгой,
Эрке јазым!

ӨШТҮЛЕРДИ КОЖО ЈЕНИШКЕНИС

Кандый јакшы јайгы кӱнге —
Табыланып чыгып, јалкуурып ажарга.

А алты-јети јашту бистерге
Эдүнинг эдүзи бугул тартарга.
Күн та канайда кородоп тийетен —
Је чыдажар керек энирге јетире.
Јалкуурып јүреле, јаан улуска
Јастыра ла айтпа сөсти удур.
Кара-кара булуттар кайнап,
Тегери араай унчуккан да болзо,
Јаан улустар уккадый эттире:
«Бу кудай кайтты!» — деп, унчуксан озо.
Кезикте андый булуттар күркүреп,
Тууразыла өдө беретен эмес бет.
Јанарга турган јажытту санаан
Јап этире өчөтөн эмес бет.
Јаан улуска кандый јакшы —
Јанайын ла дезе, јүргүлөп калар.
Ай-карангуй түн ортодо
Олордын кожоны алыс угулар:
«Кара кердин колтыктан
Тер чарчаза, карам ба?
Карындаштарыс јууда да
Бистин тыныс карам ба?
Көк боронун колтыктан
Тер чарчаза, карам ба?
Көөркийлерис јууда да
Бистин тыныс карам ба?..»
Түн шинеген айландыра өзөктөр
Олордын кожонун јөмөжөтөн эди.
Өскүс-уулдын јажуун үни
Кара аркада кунугатан эди.
А бис боркылар јалаштын түбинде
Узак јанбааныска ачынып јадарыс.
Је кенерте келген ургун јаш —
Айдый-күндий јаан ырыс.
Штаныс түрүп бригададан бистер
Сыр јүгүрүккө шунудып ийерис.
Јашка өткөн эски тураларысты
Ыраактан ла көрүп, ыйлаарга турарыс.
Једип келзен, ба-таа,
Картошко бастыра чечектеп калган,
Супушкалар чек жоондоп калган,
Бозу чек торбоктый бол калган,
Јагыс ла энег ол ло бойы:
Бажынды сыймап, оком эдип,

Айткан сѳстѳри кандый жалакай:
— Балам чек жаандап калган,
Балам чек ѳскѳлѳнѳп калган,
Удабас баламнын адазы жанар,
Ууулын чек таныбас болор.
Айга шыдар бригадада жѳрѳп,
Айлына балам тартылган ла болбой.
Жапаштын тѳбинде конуп жадала,
Балам энезин сананган ла болбой.
Оору-тыму тийбейтен ле болзо,
Алтай-кудай болужатан ла болзо,
Балам тѳрген чыдай бербей...

КОЙОННЫҢ ЈАРГЫЗЫ

(Чөрчөк)

Јер-јенгес бүдерде, суу-талай чайпаларда, Алтай үстінде ончо андар айдары јок јараш та, күчтү де болгондор. Је ончо андар, баш ла јайган јер јаар базып јүрбеске, аайлу-башту јадар деп, бойларына каан эдип Кара-Куланы көстөгөндөр.

Кара-Кула, канчанын кааны, коркышту күчтү, сүмелү болгон. Бир јыл јамылу бололо, јыргалдан баш көдүрбес, кижии күүнни ондобос болуп барганы ончо андарга јарлу боло берген. Онын јажы тал-ортодон өдүп, саиаазы кирген де болзо, је түней ле, тенексимек тужы јетире јылыйбаган.

База ла бир јыл өткөн. Кара-Кула каан болгон күннинен ала он јыл толгонын темдектеерге јаан јыргал баштаарга сананган. Ончо андар јуулып, Кара-Куланы ачындырбаска, карануй кунукка түжүрбеске кичеенгендер.

— Он јылдыкты байрамдаарга ончо андар келди бе? — деп, ол болушчызы болгон Айудан сураган. Бороңоттый тосток көстөрин тазырайта көрүп, кылга түги суркуражып, Айу, јиткезин тырманып, айткан:

— Јагыс ла койон келбеген. Ол јаражайла не болгонын билбей турус.

— Кандый андый јаражай?! — Кара-Кула казырланып, азу тиштери кырландажып, оок тиштери быјыражып, күзүрт этти. Эбиреде андар көстөрин јумуп, эди-каны тыркуражып, кыймык та эткилебейт. Не болзо, ол болзын, унчукпаза торт.

Кара-Куланын јакылтазыла јелбер түктү эки јеекен койоннын јаткан корбо талду аралына једе кондылар. Көргүлезе, ноокы түктү јаан тегерик көстү койон тал бүринен төжөк эткен табылу уйуктап јатты. Түлкүниг куйругындый чала узун эмес борбок куйругын көрөргө дө јараш. Кылгазы күнге мызылдаганы чек ле мөңүн ошкош. Казырланып келген эки јеекен, өкпөлөри түжүп, чырайлары эрип, койонды ойгозоло, јымжак үнденишти:

— Јаражай койонок, јан туткан јаан кааныс Кара-Кула сени байрамга кычырып јат. Сөс јоктонг келзин деген.

— Же, мен удабас једип келерим. Слер озо барыгар — деп, јалакай үндү койон төжогинен туруп, эки јеекенди ижендирип, кайра ийди.

Койон соок суула јунунып, сары тегенекле јангыс та бажында чачын эмес, је бастыра бойынын түгин, борбок јараш куйругын тарап баштады. Тымк суудан көрүнзе, кебери кееркедилү эптир. «Јаан той-јыргалга да баратсам, тал чылбазын тойо јип алатам» — деп сананала, талдын чылбазын сыйра тартып, ажана берди.

Эки јеекен кайра келип, койон јаражай удабас једип келер дејип, андарга кожула бердилер.

Кара-Кула озо баштап ачынганын сестирбеди. Төңдий чоґо салган эттен талдап јийт, көлдий көп коројонноң көкип ичет. Бир көрзө, чыккан күн тал-түшке једиптир, је койон күлүк једип келбейтир.

— Бөрүлер, барып койонды колтыктап та эмес болзо, болбозо, сүүртеп экелигер! — Кара-Кула кату јакарды.

Уккур эки бөрү бастыра андардан боллинип, боро талду аралга көстөри кандалган, тиштери тарсылдаган, чүрче ле јеткилеп келдилер. Көргүлезе, койоннын тегерик көстөри ачык-јарык суркураган, бойы күлүмзиренген, бастыра бойы күннин чогына мызылдаган, јыргалду јерге барарга јазанып алтыр Бөрүлердин бууры јымжап, койонды сүүртеп эмезе колтыктап апарардын ордына, элијип-селијип кучактанып та апарар күндери келди.

— Сен, койон, каанның айттырузына келбей, эмеш удап калдын. Бачымда, Бис сени јерге бастырбай, эки колго көдүрип алын бара-рыбс.

— Быйан, мен јаш эмезим. Бойым да база бербейим — деп, койон јалакай үниле акту күүнинен айтты.

Койон ортозында, бөрүлер эки јанында Кара-Куланың камык андар јуулган өргөбзине јеткилеп келдилер. Койоннын кыска эки кулагында алтын сырга суркурайт. Ноокы түгинин ле куйругынын кылгалары күннин чогына, мөнүн чилеп, мызылдажат. Көстөри теп-тегерик, ачык-јарык. Бойы дезе күлүмзиренип, ончо анга бажыла кекийт.

— Койонды экелдис, кааныбыс! — бөрүлер үн алышты

— Сен не мениң эткен јаан байрамыма оройтып јадын, тенек?! — деп, Кара-Кула алгырып, кыйгырды. — Мен сениң јаражыңды эм көрөйин! Сырт терези јок этире чыбыктагар деп јақып јадым.

— Мен слерге талдын јулугынан аскан арајан экелдим. Оны белетеп удаган эдим — деп, койон Кара-Куланың казырын базарга амадан айтты.

Кара-Кула канду көзии көдүрди. Онын алдында ноокы түктү, сыныкпаган кылгалу, алырак көстү койон бурузы јок турды. Кулактарында сыргазы јаш блондөги эртен турагы чалын чылап суркурайт. Үни де ерке угулган. Јаман ла керек этпеген болґодый

— Сени мен үйлеримнин эг јиинди болзын деп санангам, а сен дезе

мени тообой, айлында уйуктап жаткан! — Кара-Кула там казырын тартынды. Канча андар кулактарын кыза туттылар.

Чын да, койон Кара-Куланы Алтайда эң күчтү лө керсү ан деп сананып жүрөтөн. Оны караннан менин коручым болор деп сүүп те жүрзө, је эмди ол күүни соой бергенин жанг сести.

— Кара-Кула, мындый нете лө кемзинченг койон сөге канайып эш болотон — деп, бастыра бойы кызыл-марал кептү, жараш чырай-лу түлкү эмеен бир көзин сүмелү сыккытып, чичке үниле айтты.

— Јок!.. Андый неме менин жүрүмимде болбос! — дейле, чугулданган Кара-Кула алдында бурузы јок койоннын эки кулагынан тудала, өрө көдүрди.

— Јо-о! Јо-о! — деп, көбркий кыйгыра салды. Јө казыр ан мыныла болорзынбай, онын кулактарын анан тын чөйдн.

— Менин өргөөмди көрөринг бе?! — Кара-Кула калаптанат.

— Јо-ок, јок! — койон чынгырат. — Јок, јок!

Кара-Кула оног тын чөйөт:

— Көрүп турум! Көрүп турум! — деп, койон жүк арайдаг санаазын арай ычкынбай үнденди.

Кара-Кула казырланган бойын токтодып болбой, койоннын эки көзинин алдын башпарак сабарларыла сыга туда берди. Койоннын көстөри жыкпыктарынан арай ла чыга конбодылар. Көбркий кыйгырып, ыйлап, жалынып ла турды. Јө Кара-Кула кинчектейт лө кинчектейт, каткырат ла каткырат. Оног ол бурулу эмес анды база ла кинчектей берди. Эмди тумчугынын үйттерин јаандада тартат. Койоннын чынгыржы там тынгыйт. Санаазы бирде энделип, бирде кирип турганын каан кайдан билзин.

Учы-учында Кара-Кула койонды јөрге божодоло, көрзө, тумчуктары јырык, көстөри тосток, кулактары узун болуп, кижн ылтам таныбаадый кубулып калтыр.

— Ха-ха! Койон дезө, койон бо бу, кош кулагы кыска эмес — деп, байрамын ундыган, калагызы тын Кара-Кула көбркийди ала койгон бойынча, база ла кинчектей берди. Ол койоннын борбок жараш куйругын чөйөйин дөген бойынча, оны үзө тартып ийди. Үзө тартала, куйрук јок бөрүлөргө эдинзин деп берди. Койон аайы-бажы јок, санаазын ычкынып, айры-тейри кыйгыра ла сал. Ончо андар укканча укпайын, көргөнчө көрбөйин дејип, кыймык та јок отырдылар.

«Эмди мени өлтүрери арткан» — деп, койон сананала, Кара-Кулага айтты:

— Калбакка келбес канду, эдирекке келбес терелү мени өлтүрөрдөң озо бир сөзимди уксагар. Мен слөрге јеткер болорын айдайын.

— Кандый андый јеткер?! Нени сен билеринг, айт!

— Эки бутту неме слөрди өлтүрөле, бойы каан болорго турган. Мен слөрге эрте једип келер эдим, је ол немеден айлымда јажынып, удап калгам.

— Ады жок не ол андый? Јер-јенесле кожо бис бүткенис, бис он-чобыс төрт буттулар. Эки бутту неме жок! — деп, Кара-Кула там казырланды.

— Оның ады кижн. Кижн... Ол терен кутук казып, бойн десе јажынып алган... — деп, койон јык салды.

— Түрген-түкей кожо баралы! Сен оны меге көргүс! — Кара-Кула анайда айдала, койонды алдына кийдирип, ичкери басты «Көр-бөсти менен көрбөриң» — деп, шыралаткан койон кекенип баратты.

— Бу ла мында — деп, койонок кутукты көргүзип айтты. — Кижн деп неме анда, слердин ордоорго каан болорго эбин сананып јат. Кара-Кула там казырланды. Мандайынан тер јаан тамчы болуп агып турды. Тиштери тарсылдап, кутуктын кырына базып келип, Кара-Кула онын ичи јаар көрди. Казыр каан бойынын кеберин јер-јенес бүдерден бери бир де көрбөгөн. Кутук сүрекей терен. Онын тал-ортозына јетире ару ла соок суу. Тымык. Кара-Кула кутуктын кырына эки колыла тайанып алып көрүп ле ийерде, удур саң ла башка неме көрүнди. Койоннын айтканы чын: ол эки бутту эмтир. Аайы-бажы жок кыйгырып, алгырып баштады:

— Сен эки бутту неме — кижн! Мениң ордыма каан болбозың! Эмди ле мен сени, бу ла кутуктан чыгарбай јадып, өлтүрүп саларым.

Көрө, саң башка неме база кыймыктап, оны өткөнип тургандый болды. Кара-Кула там ла там ачынып, учында, бойынын көлөткөзин танып болбой, ол кижн деп бодойло, тижин ырсайтып, оозын јаан ачала, кутуктын ичи јаар калып ийди. Анайып ол терен сууга чөгүп, өлүп калды.

— Бот, — деп, койон айтты, — јеткер јен алдында. Мени өлтүрбей килегениң кинчек болуп бойына јеткен.

Койон ол өйлөрдөн бери тумчугы јырык, эки кулагы узун, көстөри тосток, куйругынын төдөгөзи ле арткан јүрөт.

Је андый да болзо, койон коркынчак. Оны күчтү андар тудала, кыйнап тура бербезин деп ол ајарыңкай ла чочыдулу јүрөт. Андый да болзо, Алтайда Кара-Куланың жок болгоны койоннын јуучыл кереги болуп јат.

— Јер-јенес будерде, ончо тындулардын кааны болуп кижн арткан. Бүгүн де кижн јер үстинде, талайда, кейде — каан. Оноң јаан каан качан да болбос — деп, койон ончо тындуларга јарлап салганы качан да ундылбас.

ВАСЬКА ЛА ТРАКТОР

1

Васька иштег күнүн ле бозом энирде жанар. Ол тракторын жаңы туразынын ары жаңына тургузып, моторын токтодоло, тозынду кабинадаг чыгып келгежин, чын ла эзирик кижидий, таралжып турар. Трактор токтоп калар, а Васька десе бастыра бойы таркыраганча, тиркирегенче болор. Анчада ла тыгыда сабарлары, жаактары тыркыраjar. Керек десе бажынын кажы ла түги жаркырап туру деп бодолор.

Васька туразы jaар басып ийер. Не болгонын, ол кайдагызын, онын алдында каргаалар, таандар жемзенген кыра эмес деп, ол жаңып келди деп, аайланбай, узакка соксорыыр.

— Эй, бу не?! Айылда кем бар?! Олгүлөп калган болдын? — деп, ол бастыра бойынын ичинде таркыраган, күзүреген, кажыраган табышты өткүрө кыйгырар. — Уйкуга көпкиледин! Кижин иштеер ле иштеер. А келгежин... Бот..

Je удабай ла трактор чүчкүрө, каакыра Васьканын ичинен чыгала, поскойтонды өдөлө, карануй аралга кире берди деп бодолор. Аралды өдө коноло, ол кызыл энирдеги таңдакты өрө кармактана берер. Онон кеңейте жалбырт эделе, карарган ыжы таркап калар. Оныла кожо Васьканын кыйгызы да араайлай берер.

— Бот макалу! — деп, Васька колын жаңыыр. — Таңма макалу ла токтоды. Ол керек ого, көрмөстинг көк буказына. Балужы баткан болор бо..

Васьканын энеси, карган эмеген, кирнестеге жылгажактап чыгар: — Бу не багырып браадын?! Жарыла бердин! Не болерт?!

Васька десе чылбак жүзин жыжа тартып, сыртын тырмаар.

— Та, билбейдим, эне. Та не багыргам. Бодоп ло, ала күне..

— Сен багырбай жүр, балам, — деп, энеси араай унчугар. — Багырышта jakшы жок. Ыра..

— Je, je, эне. Болор. Мен токтоп калдым. Көрзөөр.

— Багырба дейдим. Туткуланба дейдим. Бастыра жон угуп jat — деп, энеси токтобос. — Улуз жаман айдар.

Бу тушта байа кызыл тагдакта күйүп калган трактор тенериден түжеле, Васьканын ичине ойто ло кирип, таркырай берер.

— Ух, кижиге кайда да амыр жок — деп, Васька кими ректенип, кулагын чукучыр. — Күрүм жүк айылда кижиге күүлебейтен болзо.

— Кем сеге күүлейт мында? Жүүлип турган болдын. Айса сен эзирик пе?

— Кем болор деп база. Трактор эмей а. Эне, барала, көрүп ийзергер. Мен ол эдүнинг моторын өлтүрдим бе, жок по?

— Бойун көр. Мында түлей кижиге жок. Мен оны не көрөтөм. Иштебей ле туру ол темирин.

— Чын ба? — дейле, Васька бүтпей, тракторына једер, онызын айландыра базар, сыймап көрөр. — Жок, чын эмитир. Турзын. Кере түжине таркыраган. Арыган-јобогон болбой.

Онон Васька туујурап туруп, ажанала, орынга күп жыгылар. А Настасья дезе оны келзин, койдонзын деп сакып јадар. «Сеге кижиге күнүн ле төжөк жылыдар» — деп јажыр. Уур эмчектери чамчазынын жырыгынаг агара көрүнип јадар. Васька онын белине јалакај тажып ийер. Настасья дезе эрке күлүмзиренип, көзин јумар. Васька бу күлүмзиреништег бастыра бойы эрип, жылып, јакшызынып, мылырай берер. Ын-шыг. Јагыс ла Настасьянын токыналу тыныжы угулар.

Түн ортозында ол туруп, квас ичер. Онон текпишке ујкузырап отыра таңкылаар. Түн јылу, айдын. Улус ујкуда, агаштар ујкуда. Јурт үргүлеп, сүт-туманда кайкалап браадар. Васьканын тракторы көрүнбес. Ол туманга чөгүп калган. «Көрмөс ол туманла кожо јердин јети кадына шингип калатан болзо — деп, Васька сананар. — Укумал темир. Тат ји сени!»

Ол таңкызынын учын өчүреле, төжөгине мендеер. Настасья оны јырс кучактап ийер. Васьканын арып калган бели үй кижинин јылузынаг тынданып, сызы жылыып јадар.

— Бу сен бу мынайда тонгончо кайда тениген? — деп, Настасья көстөрин ачпай, кими ректенип, оны кабыргагына түрттүрип ийер.

2

Удабас Иванов күн деп байрам болор. Васька энезиле кожо ол байрамга сыра јазагылайт. Кадка-күп арчылган, кулур кемјилген. Васька ол кадкага јаны какпак јазайт. Томонокко кижиге чыдажар эмес.

— Көрмөстин томоногын. Эмеш эзиндеп ийетен болзо — деп, Васька комыдайт. Јанында кара көстү уулчагы айланат. Эчки ошкош, барбас-чыкпас јери жок, токтомыр жок уулчак.

— Малтанын јанына гурба! — деп, оны Васька кезедет.

— Малтанын јанына туйба! — деп, уулчак өткөнөт. Адазынан «јырс» тажылган јийт. — Мен сени чын ла чыбыктаарым!

— Мен тени шын ла шыбыктаайым!

— Баштактың бажы жарык!

— Баштактың бажы жайык!

Бу тушта Васьканың кулагында трактор таркырап чыгат. Күү-лежи там ла тыгып, жууктап клеедет.

— Балам, барып көр. Трактор иштейт пе! Тизирт эт, уулым! — деп, Васька жүзи чырчыйып, чыдажып болбой багырат.

— Бу чымылга не жидиртип браадын? — деп, Васьканың энези мылчаның эжигинен бажын чыгарат. — Бери кир. Мында томонок жок.

Je мылчаның ичинде де ол трактордын күүлежи токтобойт. Васькага ол таркыраштан качар арга жок. Оны кийнинен истеп, таап алар. Трактор бойы там ла жаандап турар. Көрзөгөр дө: трактор жерде сүрөкыра жок болордо, тенери өрө үкүстейт. Бот, тенери жоголып калт, онын ордына трактор, күүлеп ле жат, күзүрөп ле жат. Бот жаңмырлап келди. Тенериден эмес, а таркыраган трактордон жаайт.

— Калак! Бугулыбыс өтти! — деп, энези кыйгырат. — Барып бажа!

Васька жаңмырга чыга жүгүрөт. Көрзө, Настасья бугулды бажап жат. Васька өскө айрууш алып, үйине болужат. Кулагында күүлөш жоголот. Жаңыс ла жаңмыр араай тымырайт, шылырайт...

А эртезинде байрам. Васька — бастыра бойы күлүмжи. Ол кир-нестеде отырып алала, айылчылар кычырат. Энезин келген кижиге сырадан уругар дейт, бойы десе мендеп, сыралу сускуны айылчыга су-нат. Оноң айылчызыла кожо текпишке отыргылайт, таңкылагылайт, эптү куучындашкылайт. Васька эмди сүрекей жакшы кизи — оорыбас болзо, эдин де кезип берер эди... А чындап та, Васькага не жакшы бол-бос? Не жетпей жат? Жүрүм жакшы, жүрөргө жеңил, акча жеткил. Тура жа-ны, үй кизи жинт, балдар су-кадык! А онын өштүзи «кара батка те-мир» тураның ары жанында блүп калган туруп жат. Тайызын ол бүгүн! Тапшыланзын!

Айылчы сырага тойгон, жүк ле ууртамдап отырат,

— Ичигер ле! — дейт Васька. — Сыра кө-өн! Жеде-ер.

— Сырагар жакшы эмтир — деп, айылчы мактайт.

— Кем жо-ок — деп, Васька сүүнет.

Оноң Васька, көбөрп-көкип калган, оромго чыгат. Эмди оны улус айылдарына кычырат.

Эр киндиктүлөр тышкары текпиште таңкылагылайт. Олордын ортозында күлкөк шилде сыра. Уй улус турада — эмдиге ле быжы-рынганча.

— Жакшы ба, Николай Тимофеевич! — деп, Васька кандый да кар-ганакты уткыйт.

— Жакшы, жакшы, Василий Андреевич! — деп, карганак чыкы-райт. — Сыран жакшы болды ба?

— Оны айтпайтан — деп, Васька карганактын чөйгөн сукузын тутат.

— Василий Андреевич, кулажым түгенерге жетти.

— О, ого санааркайт! — деп, Васька колы чычас эдет. — Васька тирүде одын кайда барар ол.

Васьканын кирер айылдары көп. Нөкөрлөр көп, төрөгөндөр дө көп. Кайда ла барза...

Эгирде Васькага кыстар жуулган жерге жедер керек. Бу ненин учун дезе, байрам күнде кыстар сүүнчилү, оморды окшоорго тату. Онон бир ле көрзө, Васька, онон та кемдер де чураналу — кожондошкон, бижелеген, коштойында журт жаар баргылап жаткылайт. Бу не бараткылаган? Кыстарлап. Бойдогдор бо омор? Жок. А үйлерин? Же ол үйлерди... Күүнге бош ло тийген.

А үй улус чакпыртта, суруда.

— Бистин адабысты көрдигер бе?

— Бу ла жуукта бу бир... кемдерле кожо мында жадыкта отыргылабайты.

— Кайда тайылды не? Тапсам ла мен оны...

— Кайда барган болор деп. Янып келбей.

— Жок, жок. Бедрезе ле жаакшы. Согуш-кериш, чугаан...

Васьканы үйи күрдин жаынан, суунын жаадында, табат. Васька чураназын жаа чөйип, аралды агырта кожондоп отырат.

— Бу кайда барарга, адазы? — деп, Настасья кару сурайт.

— А! Кыстарлап.

— Арай ла өдүп калган эмес пе, адазы?

— Не? Мен життерден коомой бо? Бойун билерин.

— Чын, адазы, чын. Коомой эмезин — деп, Настасья жөпсинет. — Жааналык. Сыранды жетире ич. Онон өскө тегине ле куршып калар.

Эгир сүрекей тымык. Айла байрам күн та не тымык болгон. То-моноктор ач. Конзо ло, кадала бергилеер. Васька баягы ла кирне-тезине чураналу отырат. Коштойында сыралу суску.

— Кел, уйукта-ак — деп, Настасья кычырат. — Эртен иш.

Жок, Васька уйуктабас. Өлтүр — турбас. Ол түниле отырат. Байрам эмес пе! Же Васька... турат, уйуктаарга уштынат...

Эртенгизинде тагла ол тракторы жаар үрбедеп баратат. Жарды жаыра азыкту баштык. Пөтүктер эткилейт, ойгонголок журтты күн сары жанмыр-чогыла үрүстейт.

— Амыражын жетти бе, сек? — деп, Васька тракторын тажыйт. — Карган согум не заводиталбай турун? Ичинге шилемир кирип калган болуп. Ээ, уул, жүдеп калган болорун ба? Бажын оорыйт па? Ондый болзо, барып квас ичелик.

Васька квастан жүдала, ойто ло тракторыла уружат.

— И-и, чүчкүрип ийдин бе?! Чычкагын чыгара ат! — дейле, пус-

качка ороп койгон кайышты бар жок кўчиле силке тартат. — Бот, байадан мынайдатан... Кижин кинчектеп...

Онон кабинага кирип, ондогы темир-терсин жылдырып, жазап-аайлап, куучынданат:

— Бот, ондый көк букам. Бил жүр — бис экү нөкөрлөр. Жаңыс ла өлзөбис, айрылыжарыс. А чындап, бис экүнинг небис башка? Түптүңей. Жаңыс ла сенде кадыт жок деерден башка. Онон аракы ичпейдин. А артканы... Айса менин үйимди аладың ба? Не? Жок по? Жаман ба? А? Же чындап та, кайдар оны...

Акыр кыймыктанак, өрөкөн. Тын иштенек, тын тудунак. «Жыр!» этире. Эки норма бүдүрер керек. Кечеги күн учун, онон бүгүңги күн учун.

Трактор тартылгак тонкондоп, жаркынду ак жолло үкүңдеп браадат. Васьканын санаазы бек: кечеги де күн учун, бүгүңги де күн учун иштеер. Керек болзо суу кечире де жалаңдарды, бу арал-арканы да карарта кыраалап салар. Ол ас болзо, бу бастыра жүрүмди, керек десе тегерини антара-тегтере сүрүп берер. Жажарзын, өссин, чечектезин. Онжизин, түжүм берзин. Васька эр, колдо күч бар. Узак-узакка жедер.

СТАТЬЯЛАР

Александра Тыбыкова

АЛТАЙ УИ УЛУСТАН
БАШТАПКИ УЧЕНЫИ

*(Т. М. Тоцакованын
чыкканынан ала
80 жаш толгонына)*

1982 жылдын учунда Туулу Алтайдын история, тил ле литература аайынча научный шинжү өткүрер институтта партийно-советский ишчилер, пединституттагы алтай тил ле литературанын кафедразынын преподавательдери, облононын, үредүчилердин билгирин бийиктедер

институттын ишчилери, педучилищенин үредүчлери, бичиичилер, редакциянын, радионун ла издательствонун ишчилери жуулып, Т. М. Тошакованын чыкканынан ала 80 жаш толгонун темдектегендер. Таисья Макаровнанын жадын-жүрүми, научно-педагогический ижи керегинде төс докладты пединститутта алтай тил ле литературанын кафедрасынын доценты, педагогический наукалардын кандидаты Н. Н. Суразакова эткен. Филологический наукалардын кандидаттары В. Н. Тадыкин, М. Ч. Чумакаева ла Н. А. Кучигашева алтай тилдин сурактары аайынча докладтар эткен. Т. М. Тошакованын үренчиктери ле оныла кожо иштегендер: В. Д. Сатлаева, Р. А. Палкина, Е. Г. Мултуева ла онон до өскөлөри Таисья Макаровнанын эткен ижи баалап, жаркыду жүрүмин, жалакай эрү чырайын эске алыны, жылу сөстөр айткандар. Т. М. Тошакованын научный иштеринин, школдорго керектү учебниктеринин ле учебно-методический пособиелеринин выставказын, ол научный конференцияларда ла общественный иште элбеле туружуп, көп иш өткүргенин керелеген фото-альбомды улус сүрекей жилбиркеп көргөндөр.

Алтай албатынын культуразын бийик көдүреринде, онын тилин шигдеер иштерде Таисья Макаровнанын салтары жаан. Улу Октябрьский социалистический революциядан озо алтай калыктын жүк ле 2—3 процент кычырып ла бичип билетен. Таисья Макаровна үредүге күүнзеп, бар-жок күчин үренерине салып, бийик билгирге жетип алала, бичик-билиги жабыс болгон алтай албатызын өрө көдүрерге наукада көп иш өткүргөн.

Т. М. Тошакова 1902 жылда 22 декабрьда Улалуда чыккан. Онын адазы Макар Сергеевич Тошаков — тере эдер заводтын ишмекчизи. Таисья Макаровна Чамалда церковно-приходской школды божодоло, үредүчилер белетсер курстарда үренген.

1919 жылда, Алтайда түймеендү уур өйлөрдө, Т. М. Тошакова, он жети жашу алтай кыс, албаты үредүзиле колбулу агару ишке акту жүрегинен, ак санаазынан беринип, уур жолдорды өдүп, таскай берген.

Т. М. Тошакованын ижи Алтайский крайда Солтонский райондогы Карасево деп деремнеден башталган. Онын кийининде ол бойын күүнле Туулу Алтайдын эн ыраак талазына, Улаган ла Кош-Агаш аймактарга, иштеерге барган. Анайда ок Таисья Макаровна Чолушманнын, Шебалин аймакта Акжолдын баштамы школдорунда үредүчи болуп база иштеген.

30-чы жылдарда Туулу Алтайдын төс городына Тувадан келген балдар база үренген болгон, ол өйдө Таисья Макаровна тува балдар үренген школ-интернатта үредүчи болуп иштеген. 1933 жылда Т. М. Тошакова педучилищеде алтай тилди ле литератураны үредип тура, ол Горно-Алтайский (ол өйдө Ойротский) облисполкомдо Жаңы Алфавиттин Комитединин качызы болгон.

Каан жаңы чачылып, совет жаң төзөлгөн кийинде, албатынын жады-жүрүмү жаранганыла коштой, онын духовный өзүмнине жаан аяру салынган. Бистин Башкару совет орооннын башка-башка укту калыктарынын тилдерин шиндеп, олардын бичик-билигин жаңыдан төзбөр ол эмезе оны тилдин законуна келиштире быжулаар иштерди элбеде өткүрери жашынан аңылу жөн чыгарган болгон. Туулу Алтайда алтай тилдин бичик-билиги жаңы жолло барары, алтай калыктын тилине эптү болзын деп, оныла тузаланары, тилдин аңылу табыштарын аяруга алары аайынча иш өткүргөн. 1933 жылда областта төзөлгөн Жаңы Алфавиттин Комитеди башкарган иштерде Т. М. Тошакванын ижи аңылу көрүмжиде деп темдектеер керек.

1940 жылда облысполкомнын жөби аайынча облонодо тил ле литературанын комиссиясы төзөлгөн, комиссияда тил аайынча башкару ишке Т. М. Тошаква көстөлгөн, ол ок өйдө Таисья Макаровна облононын национальный школдор аайынча инспекторы болгон

1941 жылдын учунда, Ада-Төрөл учун Улу жуунын калапту бөлөринде, Москвадагы К. Либкнехтин адыла адалган пединститутта Алтайга көчүргөн, ол институтла кожо Н. А. Баскаков, Л. П. Потапов ло оног до бөкк жарлу ученылар Алтайга келгендер. Ол өйдө Н. А. Баскаковтын баштаганыла бу институтта алтай бөлүк ачылган. Бу бөлүктө алтай кадрлар белетееринде Т. М. Тошаква жаан жөмөлтө эткени текши жарлу. 1943 жылдын учы жаар, калжу өштүн Төрөлестен ырада сүрүп бараткан өйдө, К. Либкнехтин адыла адалган Московский пединститут (эмди ол В. И. Лениннин адыла адалат) ойто Москва жаар сала берерде, алтай бөлүктин студенттери, 50-ге жуук кижи, бойынын үредүзин Москвада божодорго барган. Облысполкомнын 1943 жылда, ноябрь айда, чыгарган жөби аайынча Таисья Макаровна алтай студенттерге алтай тилдин курсын кычырып, оларды алтай тилин сүүрге, оны теоретический ле практический жанынан якшы билзин деп ууламжылаарга сүрекей кичеенген. Ол ок өйдө Т. М. Тошаква аспирантурага үренин, тил шиндеер иштерди эрчимдү өткүре берген. Ол 1950 жылда «Алтай тилдин болушчы бөлүктери» деп тема аайынча кандидатский диссертацияны защищать эткен кийинде, РСФСР-дин үредү аайынча Министерствозы оны Туулу Алтай жаар пединститутта ректордын болушчызы ла алтай тил ле литературанын кафедразынын башкараачызы эдип ийген. Ол 1958—1963 жылдарда Туулу Алтайдын история, тил ле литература аайынча научный шинжү өткүрер институттын директоры, 1964—1968 жылдарда тилдин секторынын научный ишчизи болуп иштеген.

Т. М. Тошаква общественный иштерде эрчимдү туружып, аймактарда ла областта болгон үй улустардын съездтеринде жаңыс катап доклад эткен эмес. Ол 1950—1963 жылдарда көп катап депутатка көстөлгөн: городтын Советинде — үч созывта, областной Советте — эки созывта, краевой Советте — бир созывта Совет Башкару онын кө-

рүмжилү ижин баалап, «Знак Почета» орденле, бир канча медальдар-ла кайралдаган.

Көп жылдардын туркунына Т. М. Тошакова алтай школдорго керектү бичиктер тургузарына, жаан улусты бичик-биликке үредерине, чын бичиринин ээжилерин жарамыкту жолго экелерине жаан жөмөлтө-зин эткен. 1938 жылда Новосибирскте Т. М. Тошакованын «Алтай тил-дин орфографиязы» деп бичиги кепке базылып чыккан. Ол ок өйдө ол алтай тилдин үредүчилерине, көчүрөөчилерге ле бойлоры та-гынан алтай тил үренип тургандарга керектү «Алтай тилдин грам-матиказы» деп бичигин Новосибирскте кепке базып чыгарган. Грам-матиканын «Кире сөзінде» автор мынайда бичиген: «Бу бичикти бе-летеп чыгарары алтай (ойрот) тилдин бичик-билиги орус тилдин ал-фавидине көчкөниле, жагы орфографический ээжилер чыкканыла кол-булу. Төрөл тилис жагырган жадын-жүрүмле, обществодо ло производ-стводо болуп турган кубулталарла колбулу болгоны онын сөзлик ке-мин байыдып, структурный бүдүм-кеберин жарандырып, өскөртүп жат. Бир канча каршучылар алтай тилдин жүргөөри өзүп барар жолына буудак эдип, ондо научный чын төзөгө жок болзын деп, өнөтийин чап-тык эткендер. Бу бичик школдордо алтай тил үренип турган үредүчи-лерге ле көчүрөөчилерге болуш болзын деп күүнзейдис. Иштин тө-зөгөн 1869 жылда миссионерлер белетеп чыгарган баштапкы «Алтай тилдин грамматиказы» деп бичиктен алынган, оны научный бийик кемине жетирерине ады жарлу ученылар: А. А. Соколов, С. Е. Малов, К. К. Юдахин, Н. А. Баскаков болушкандар. Түрк тилдердин шинжү-чилеринин 1936 жылда Москвада болгон жуунында бу грамматиканын тезис аайынча тургузылганын шүүжип, оны жараткандар.

Т. М. Тошакова Москвадагы ла Туулу Алтайдагы пединстатут-тарда иштеп тура, областта национальный кадрлар белетеринде эр-чимдү турушкан. Таисья Макаровнанын баштапкы ла үренчиктери С. С. Суразаков, Н. Н. Суразакова, С. С. Каташ, В. Д. Сатлаева, О. И. Тартыкова, Л. В. Берегошева, З. И. Табакова, И. К. Сабашкин ле оног до өскөлөри. 50-чи жылдарда Т. М. Тошакова Туулу Алтайдын үредүчилер белетеер институтунда агылу алтай бөлүк ачып, жуу-чак-тан кунурак арткан балдарды жууп үреткенин кем де ундыбас. Таисья Макаровнанын үреткен балдары школдордо үредүчилер, партийно-со-ветский иштерде каруулу ишчилер ле наукада шинжүчилер болуп ту-рулар. Темдектезе: М. В. Тартыкова, Н. А. Штанаков, П. И. Куденова, И. П. Эдоков, С. М. Каташев, Р. А. Палкина ла оног до өскөлөри.

Т. М. Тошакова областта үредү бөлүгине болушып, школдорго алтай тилдин учебниктерин, үредүчилер тузаланар таскадулардын жуунтыларын көп катап белетеп, кепке базып чыгарган, темдектезе: «Алтай тилдин грамматиказы. Синтаксис 7—8 класстарга», 1968 жыл-да 5-чи катап чыккан; «Синтаксис ле пунктуация аайынча таскадулар-дын жуунтызы», 1961 жылда 2-чи катап чыккан (ол бу бичикти өскө ав-

торлорло кожо белетеген). Т. М. Тошакванын учебниктерде берген жартамалдары, наукада алтай тил аайынча эткен ачылталары эмдиги бйдө школдордо балдарды үредип турган бичиктердин тззөгззи болуп артып калган.

Кбп жинтер Таисья Макаровнанын эрке жылу колдорынын шылтузында бичик-биликтин ырызын ондоп, жүрүмни чындык жолына келгендер. Таисья Макаровнада үренгендер сүүен үредүчизин эске алынып жаркынду жүрүмин жүрекке күрмеп, онын агару адын чеберлейт. Ж. Кыдыевтин үредүчи керегинде жылу сөстөрн слердин санаарга жаш үйгерди, баштапкы үредүчигерди эбелтер:

Экинчи айлыс-школыска..
Эртелеп бис келдис
Энедий кару үредүчибиске
Эзенисти жетирдис.

Книгалар кучактанып,
Кирип келген ол класска.
Эрү-жалакай күлүмзиренип,
Эрке көрөт ончобыска

Тымый берген класста
Чымыл да учса, угулат.

Кару үредүчибис алдыста,
Урокторыс башталат.

Кулактарыс талбайыжып,
Куучынын лаптап угадыс.
Сурап ийзе, сүүнижип,
Беширге айды бередис.

Күнүн сайын үредүчибисти
Күүнзеп сананып жүредис.
Таң атса ла, школыска
Тал-табышту жууладыс.

Алтай тил наукада Т. М. Тошакванын бүдүрүп салган иштерн түрк тилдер шингеечилер ортодо бийик бааланат. 1947 жылда ол Н. А. Баскаковло кожо «Ойрот-орус сөзлик» деп ишти Москвада кепке басып чыгарган. Онын «Алтай тилдин орфографиязы» деп ижи төрт катап кепке базылган (1933, 1941, 1947, 1958 жылдарда). Бир канча кижн жөмбөжип белетеген «Орус-алтай сөзлик» 1964 жылда Москвада чыккан, онын редакторы — Т. М. Тошаква, текши редакторы — Н. А. Баскаков. 1960 жылда кепке басылып чыккан, сегисылдык ла орто школдорго керекту «Алтай тилдин орфографический сөзлигинин» редакторы — Т. М. Тошаква, онын «Орфографический очеркин» база ол бичиген. Туулу Алтайдагы история, тил ле литература аайынча научный шинжү өткүрер институттын кепке басып чыгарган «Ученый запискаларында» бөлүгештер, улантылар ла колбоочылар керегинде онын бир канча статьялары жарлалган. Алтай тилде сөстөрдн ле эрмектердин бой-бойорыла колболыжарында болушчы сөстөрдн камааны жаан. Олор алдынан учурлу сөстөрдөн бүдүп, тилдин законына жангыртулар экилп турганын жайалталу шинжүчи сезип, куучын-эрмектин болушчы бөлүктери керегинде терен шүүлтелер эткен. 1951—1952 жылдарда Туулу Алтайдагы пединститут кепке басып чыгарган «Үредүчиге болушту» деп жуунтыларда онын «Жайылган члендерлү эрмек-

терди үредери» ле оног до өскө сурактар керегинде статьяларын үредүчилер бойлорынын иштеринде элбеде тузаланат.

1964 жылда тюркологтордын Казаньда болгон конференциясында Т. М. Тошакова «Туулу Алтайда эки тилди (орус ла алтай тилдерди) тен билеринин сурагы» деп тема аайынча доклад эткен. 1960 жылда Москвада болгон XXV-чи Телекейлик конгресстин ижинде ол база турушкан.

Туулу Алтайда 1940, 1951 ле 1964 жылдарда алтай тил ле литературага учурлалган конференциялардын төс докладтарын Т. М. Тошакова эткен. Туулу Алтайдын история, тил ле литература аайынча научный шинжү өткүрер институттын 1954 жылда белеп чыгарган «Алтай тил ле литературанын өзүмнин сурактары» деп жуунтыда (бу бичикте 1951 жылда болгон научный конференциянын материалдары салынган) онын «Эмдиги алтай тилде грамматиканын айалгазы» деп статьясында төрөл тилистин диалект төзөлгөзи, онын бичик-билги, орфографиязы, сөстөрдүн учуры элбеп, албатынын жадын-жүрүмиле колбулу болуп турганы керегинде бичилген. Таисья Макаровна тюркологиядагы жаңы једимдерге тайанып, алтай тилдин грамматический закондорун албатынын эрмек-куучыныла колбулу көрүп, шинжү ижин элбеде өткүрген. Ол јайылган члендер ле колболу эрмектерди шиндеп, олардын структурный бүдүм-кеберлерин түндөштирип, бир канча терен шүөлтөлер эткен. Јартаачы сөсколбулар эрмекте јайылган члендер, кош эрмектин болушчы бөлүгн болоры, ылганаачылардын башка-башка бүдүми эрмекте аңылу учур алынары, эрмектин төс члендери бой-бойлорыла јөпсенижери ле грамматиканын оног до өскө бөлүктөрине Т. М. Тошакова јаан ајару салган. Келер үйе алтай тилдин јетире јарталбаган сурактарын чокумдап, шинжү ишти оног ары элбеде өткүрип, алтай тил науканы ичкери апарарга кандый сурактарга ајару саларына ол кепке базып чыгарган иштеринде ууламјы берген.

Алтай тилис јаранып, онын грамматический стройы быжуланып, чын бичииринин ээжижери јарталып баратканында онын јаан јөмөлтөзи бар. Ол арчын јытту алтай тилисти шиндеерине бастыра жүрүмини берип, онын өзүмине јарамыкту јол ачканы јарлу.

Алтий тил керегинде поэтердин чүмдемел јолдыктарынан алтай тилистин байлыгы, албаты төрөл тилин сүүгени, эн баштапкы алтай тил шинжүчинин көскө көрүнбөс сомы билдирет дезе јастыра болбос.

Т. М. Тошакванын агару ады, алтай тил наукада эткен ачылталары јаш үйени үредүге јөмөп, жүрүмнин элбек јолына ууландырганы мөңкүликке артып калар.

«АЛТАЙ — ГИМАЛАЙЛАР»

«Күнбадыштан келип жаткан цивилизациянын темирдii толкузын Тõс Азиянын албатылары кандый күүн-санаала уткыр? Салымдарын чактардын түбинен келген жанжыгуларга сыйлаган алтайлардын жайым көгүстеринде кандый санаалар арткай не? Же кандый ла толку кайдан ла келзе, Азия жаңы жүрүмнин жаркынына ачыларга бек сананып алган. Түлкү бычкак бөрүктинг де, ногоон-ак чалманын да, кара килдин такыйанын да алдында бийик, жаркынду жүрүмге амадап, жалбыштанган көстөр...».

Бу сөстөрдн Николай Константинович Рерих Алтайла жорыктап жүреле бичиген. Онын агару жүрүмин Ренессанстын улу ойгорчыларыла, анчада ла Леонардо да Винчиле түндештирер арга бар. Рерих, Леонардо да Винчи чилеп, жүрүмди бастыра жанынан шингеден. Джавахарлал Нерунын Николай Рерих керегинде айткан сөстөрдн текши жарлу: «Качан мен Николай Рерихтин жүрүмин санангамда, онын чүмдемел-кееркедимининг байлыгын ла элбегин кайкайдым. Улу журукчы, улу ученый, бичичи, археолог ло шингдеечи. Ол кижининг амаду-жүрүмнинг бастыра жажыттарын ачып, шингеден».

Он жыл кайра бис Рерих-журукчыла жакшы танышканыс, же Рерих-бичичини ле Рерих-поэтти бис жүк ле укканыс, эмезе чек билбегенис. Улу ойгорчынын 100 жылдыгын жер-телекейдн ак-чек санаалу ончо улuzu темдектеген. Бистнг ороондо Амыр-энчу корыыр совет комитет, культуранын керестерин корыыр Бастыроссийский комитет ле Күнчыгыш албатылардын искусствозынын музейи көп жартамалду иштер өткүрген. Ады жарлу бичичилер Н. С. Тихонов ло Л. М. Леонов, атту-чуулу скульптор Е. В. Вучетич, академиктер А. И. Берг, И. Л. Кнунянц ла Б. А. Рыбаков, космонавт В. И. Севастьянов ло науканын ла культуранынг онон до өскө көп-көп ады жарлу улuzu ВЛКСМ-нинг Тõс Комитедине Николай Константинович Рерихтинг литературалык иштерин жашөскүримге учурлап чыгарзын деп кычыру эткендер. «Самаралар» («Письмена») деген жуунты эки катап (1974 — 1977 жж.) чыгып, бисти Рерих-поэтле таныштырган. Рерих-бичичини «Н. Рерих. Литературалык эчинен» ле «Жүректерди күйбүредер».

«Талдамалар», «Азиянын жүреги» деген бичимелдерден көрдүс. Журукчынын «Алтай — Гималайлар» деген бичиги орооныс ичинде 150 мун экземплярла таркай берген. Бу шинжүлик бичимелде Алтайдын ла Төс Азиянын албатылары керегинде көп солун шүүлтелер бичилген. Бичиичи албатылардын күүн-санаазы, көрүм-шүүлтези, жадун-жүрүми ле сүр-кебери керегинде кайкамчылу жаркындар ачкан.

Николай Константинович Рерих 73 жаш жагаган. Бу жажынын 42 жылун улу журукчы Россияда, 20-зин — Индияда, 3 жылды США-да, 2 жылды Финляндияда, 2 жылды Францияда ла Англияда, бүдүн-жарым жылды Китайда, бир жылды Монголияда өткүргөн.

1922 жылда Н. К. Рерих Америкала жорыктап, США-нын президентине көстөлбөтөн республикан партиянын кандидады Генри Уоллеске жолыккан. Рерих Американын элбек көрүм-шүүлтелү, ак-чек күүн-санаалу, күч айалгаларда аайланып билер политический ишчизин бийик тооп, амыр-энчүге ле эки орооннын культуралык колбуларына эн жарамыкту айалга төзөбөри айынча программазын ого угускан. Ол жылдарда Американын буржууйы «совет» деген аттан чочып калган ой болгон. Же Генри Уоллес эки башка социальный стройлу ороондор бойбойлорын тооп, амыр-энчүде ле нажылыкта жадар жагы аргалар ачар, ол ажыра жуу-чактын жеткерин астадары жанынан Рерихтин программазын жарадып уккан. Ол совет-американ колбуларды тынгыдары учун тартыжып, экинчи телекейлик жуунын өйлөринде Рузвельттин эн жуук болушчызы болгон. Генри Уоллес бойын Рерихтин үренчиги деп аданган.

Рерих американ эл-жоннын акча-жөөжөзиле шинжү өткүрер экспедиция төзөп, 1923 жылда бийик культуралу улу Азия жаар ууланып ийген. Экспедиция Азиянын ороондорынын жагжыгуларынын ла мүргүлдеринин ээжилериле таныжар, албатылардын улу көбүжин, олоордын жолдорын ла шылтактарын ачар, жебрентиктин кереестерин шиндеп, кайчылардын чөрчөктөри ажыра кижиликтин өзүмин, алдындагы ла эмдиги өйдиг колбузын, ар-бүткеннин ле орчылангын бирлик жагдарын бедреер амадулу болгон. Рерих эржинедий жараш туулардын туйка күүлери угарга, бийиктен кырлардагы тагдактардын өгдөрин көрөргө тоозы жок буудактар өткөн. Ол буудактарды жегерге үренип алган.

Алтай. 1926 жыл. Күскери жай. Николай Константинович Рерих абакайыла — Елена Ивановна (фельдмаршал Кутузовтын жеенинин кызы, Шапошникова Елена Ивановна), эки уулыла — Юрий ле Святослава кожо шинжү өткүрер экспедициязын баштап, Туулу Алтайдын кырларынын эдегине једип келген. Олор Кадын-Бажын — Уч-Сүмерди көстөгөндөр. Жолдордын кийнинде Елен-Чадыр, Тоурак, Куеган, Куяча, Сарысу, Чаргы, Јалангый, Моты-Оозы, Келей, Экинур, Кан-Оозы... Н. Рерих дневнигинде бичийт:

«Кан-Оозында телеграфтын калганчы станциязы. Америка жаар баштапкы телеграмма ийдис. Телефонист оңдонбой, Бийск жаар почтала ийер деп, сүмө айдып, туткуланат. Ол Америка деген казыр анды жүрүмүндө баштапкы катап угуп, оныла берижерге жалтанган болор».

Же Рерихтин жолында туштаган Кырлык журттын куй-таштары история киргендер.

«Аттарыс ургун жанмырга өдүп, жолдын той балкажына тайкыла-тайкыла базып, арый бердилер. Кырлыкта токтодыс. Таг атканча амыраарга келишти, канайдар... Же ой калас өтпөди. Салым биске база бир кайкал сыйлаган. Кырлыктын үстиндеги кайаларда куй-таштардын карарып имдеген оосторун илбиркеп көрдүбис. Куй-таштардын ичи терең, учы-түбине једип болбодис. Качан да бу кырларда жүрүм күүлөген. Эмди олордын магы кайда? Ол жакыттарды кем ачар? Азиянын калың тундерин кем жарыдар? Кырлыктын куй-таштары ла олордын туйка жолдоры керегинде Тибеттин, Алтын-Тагтын, Каргалыктын, Турфаннын «узун кулактары» жакшы билер. Кызаланду өйлөрдө канча кире кижн бу куй-таштарда жанынып, тынын аргадаган. Өткөн жүрүм чөрчөктөргө кирген Гималайдагы кара аконит¹ — бир күн чечектегендий чилеп, Алтайдын өткөн магы чактардын боро туманын өдүп, бир күн мөңкүленип суркураар...».

Устиги-Оймоңдо Рерих Алтайдын ар-бүткениле оморкоп, мынайда бичийт: «Кадын суу уткуулду. Чанкыр, үңгүр туулар. Уч-Сүмер жаркынду. Чечектери жүзүн-жүүр. Алтай кату ла чыгып болбос тууларлу деп кем айткан? Туулу Алтай жаңыс ла Сибирьдин жаражайы эмес, анайда ок ол бастыра Азиянын жаркынду эрјинези».

Николай Константинович Рерихтин башкарган шинжү өткүрер экспедициязы беш жарым жылдын туркунына Төс Азиянын тоозыду жолдорыла 25 мун километр јер өткөн. Бойы јети муннаг ажыра журук жураган. Эмди ол журуктар телекейдин музейлеринин ичин кееркедет. Ол ок өйдө Николай Константинович Рерих культураны ла искусствонун байлыктарын өт-јалбышту јуу-согуштан корулаары керегинде јартамалду элбек иш өткүрген. Рерихтин акту күүн-санаазыла тургузылган јөптөжүнн көп ороондор јараткан. Учы-түбинде бу јөптөжү улу журукчынын адыла адалган

Кандый ойгор ло иштеңкей кижн! Кандый бийик ле байлык жүрүм! Улу кижинин жүрүмин шиндеп, бис сурактардын кепчелине түједис.

Николай Константинович Рерих албатылардын өткөн лө эмдиги јадын-јүрүмин ле көрүм-шүүлтезин литература, философия, археология, этнография ажыра шиндеген. Ар-бүткеннин ле кижилектин бирлигин живопись ажыра көргүскен. Ненин учун? Ненин учун абакайы Елена Ивановнала, эки уулыла — Юрийле, Святослава кожо Индия

¹Аконит — бийик туулардын чечектери

јаар, оное Тос Азияла күч ле јеткерлү јол-јорыкка атанган? Кижиліктің салымының келер өйдөгү кандый ачылталарын сескен?..

Рерих јүрүмнің ле кееркедим-чүмде мел ижинин бастыра јенү-једимдерине јеткенине абакайы Елена Ивановның салтары јаан. Ол беш жылдыг туркунына экспедицияда турушкан. Ол эш-нөкөриле кожо 25 мунга јуук километр јолды таң атту өткөн. Аристократ үй кижинин ат-нерези эмдиге јетире темдек болуп артканча. Рерих бойының дневнигинде мындыј јолдыктар бичиптир:

«Елена Ивановна — мындыј узун јолдо турупкан баштапкы үй кижі. А Азияның бийикке кычырган јолдоры јеткерлү. Тоозы јок кайыр бурылчыктар. Олордың арјанында бисти не сакыйт, кем де билбес... Таманның алдында көчкөннің оок таштары. Јолдорды кечире күркүреген суулар ла үлји састар. Јажарган јалбрактардың алдында сооргыштар јажынган, кызарган чечектердин, суузын балтыргандардың төзинде — јыландар. Боочыларда — мылтык-бычакту тонокчылдар. Је казы ла кызаланган Елена Ивановна экспедицияны Жанна д'Арктыг чыгаратан. Күч өйлөрдө антыргалу эжин јанында болгону кандый јакшы. Јүрүмимде мындыј эш-нөкөрлү болгону ма оморкоп, кижиліктің сүрнүктү јолында кандый да туза эклип бергеніме сүүнесдим. Је Елена Ивановна јогынан бийик јүрүмнің ажузына чыгып болорым ба?..»

«Рерих» деп өбөкөлөр јебрен өйлөрдөгү бери угулып келген. XIII чакта скандинавтарда кандый да абыс бу өбөкөлө аданган. Карл XII бойының швед черүзин эчидип, орус јуучылдарга оодо соктырган кийинде, оның Рерих деп офицери олјого кирип, Россияда арткан. Ол ло өйдөгү ала оның калдыктары Петербуртта ла Балтиканың јерлеринде јайылып таркаган. «Рерих» деп сөс скандинав албатылардың тилдеринен келген. «Ре» эмезе «Рб» — «мак», «Рих» — «бай» деп көчүрилип јат. Николай Константиновични адазы, Константин Федорович 1860 жылда Калашникова Мария Васильевнаны сөстөйлө, той эткен. Энези тегерик орус чырайлу, өбөкөлөри Тос Азиядаг чыккан татар укту улус болгон. Айдарда, улу јурукчы Тос Азияла теп-тегин соныркабаганы јарталат.

Николай Константинович Рерих 27 сентябрьда (9 октябрьда) 1874 жылда Петербуртта чыккан. Адазы, Константин Федорович, Петербурттагы нотариальный контораның башкараачызы, эл-јонның ла бойының өйинин бичикчи ле озочул кижизи болгон. Јайым-экономикалык обществоның члени, Петербурттагы Тарас Шевченконың адыла адалган обществоның башкараачызы крестьяндар јайымдаар реформада эрчимдү туружып, тартыжу өткүрген. Уулы адазының јүрүмни шиндеп, 1937 жылда мындыј кайкамчылу сөстөр бичиген: «Слер јарлу кижі керегинде көпти билерге турган болзоор, төрөгөндөрине көп сурак бербегер. Албатының айтканы чечен. Чындап та, улус бойының эн јуук кижизи, төрөгөндөри керегинде нени билер? Адаларыс керегинде бис

көпте билерис пе? Адаларыстын эткен жакшы керектери санааларыста артып калар. Же олардын амадулары, сүүнчилери, кородоштору керегинде бис ценн билерис?.. Константин Федорович Извар деп жаткан журтында журт хозияйствонун школын ачкан. Же өрөги жамылуларга карын берилбесте, олар школды ойто жаап койгондор. Болуш эдин, жоктулардын жеринде суактар жазаган, же жокту улус оны ондобой, жазалдарын тоной берген. Болушчы-башкараачылары токтобойтон. Бир поляк бойунун чыккан күнин байрамдап тура, обоолорды үзе өртөгөн. Байла, чыккан күнин «фейерверктерле» өткүрерге санаган. Бирүзи — ак жараш бакенбардалу немец — машиналарын ла уйларын уурдап саткан. Уччинизи, пасха күннин алдында, бозуларды жүгуш жаман оорулу дейле, ончозын кырган...

Көп керектер эдилбеген ле көп амадулар өчкөн. Кем билер, айса болзо, шак бу учуралдардан улам адабыс жүрүминен чөккөп, арткан күндерин карыкчалда өткүргөн».

Николай Константинович Рерих улу ойгорчы болгон. Онын кееркедим-чүмдемел фантазиязы кижиликтин ле ар-бүткеннин бирлик ле башка-башка өңдөриле шинген, жүрүмнун кайкамчылу жажыттарыла кееркедилген.

Мөңкүлик телекейдин куулгазынду жүрүми ойгорчыны көп жил-биркеткен. Ол жер-телекейдин кажы ла кижизин, ан-кужын, ар-бүткеннин сүүген, амыр-энчүни бийик тоогон. Ол кижинин ич санаазын аручек тудуп, бийик жүрүмнун байлык ээжилерине, жакшы кылык-жангына жол ачкан. Бистин кийинстен келип жаткан жаш үйенин көксинде күй-бүреген санааларынын кандый толкузы ак-жарыкка чыгып жангыланар? Келер өйдун кижизи кандый кылык-жангын абына учураар? Рерих шак бу сурактардын ла шүүлтелердин каруузын бедреген болор.

Жүрүмнун бу сурактарына каруу берерге, Рерих кижиликтин улу ойгорчыларыла кожо история, философия, литература, искусство, археология, этнография ажыра шинжүлөр өткүргөн. Башка-башка укту албатылардын бирлик күүн-санаазын билерге 30-тан ажыра ороондорло жорыктаган.

«Оскө ороондорло таныжып та турзан, же жүрегин ойто ло Төрөлине экелер» — деп, ол 1945 жылда бичип, Төрөлине жанып, Алтайда иштеер күүнун угускан.

Туулу Алтайдын автоном облазынын эл-жоны Рерихле база оморкойт. Кандый да болзо, улу ойгорчы Оймон ичинде токтоп, Алтайдын өңлик тууларында жүрүмнун тузалу элестерин өткүргөн. Устиги-Оймондо улу журукка учурлай Тура-Музей ачылган. Тура-Музей — Алтайн макаттан эл-жонун ла онын уккур үренчиктеринин быянду сый-кереези болзын.

ХРОНИКА

ТУУЛУ АЛТАЙ ЛА АЛТАЙ ЛИТЕРАТУРА КЕРЕГИНДЕ БИЧИГИЛЕЙТ

«Агитатор» деп журналда (1982, 10 №) партиянын областной комитединин баштапкы качызы Ю. С. Знаменскийдин «Высоты Горного Алтая» деп статьязы жарлалган. Горно-Алтайский автономный областьтын алтай жылдыгына учурлай бичиген бу статьяда Туулу Алтайдын экономический, социальный ла культурный өзүми керегинде айдылат.

«Алтай» (1982, 4 №) деп альманахта партиянын Алтайский краевой комитединин баштапкы качызы Н. Ф. Аксеновтын «Истоки великого братства» деген статьязы жарлалган. Мында Алтайский край ла Туулу Алтайдын 30-чы жылдарынын өзүми ле 60 жылдыкка једип алган једимдери керегинде чокым айдылат.

«Партийный јүрүм» деп журналда (1982, 15 №) КПСС-тин обкомынын качызы Б. К. Алушкннин «Забота о животноводах» деп статьязы жарлалган. Автор статьязында областьтын мал өскүрөөчилеринин јадын-јүрүми керегинде айдып, оныла коштой областьта 3 муннан ажыра фермалар ла турлулар бар деп темдектейт.

Областьта 43 автоклуб, 36 агитбригада, 1173 көчүп јүрер библиотечкалар бар. Кан-Оозы аймакта СССР-дин бичинчилеринин Биригүзинин члени, јуртсоветтин депутаты Ыбаш Канчин башкарып турган автоклуб јакшы иштейт деп темдектелет. Бу автоклуб 76 турлуда болуп, 258-ке шыдар малчылар ортодо јаан иш өткүрген.

«Алтайдын агитаторы» (1982, 23 №) блокнотто культуранын областной управленезинин начальниги В. Н. Тонкуровтын ла история, тил ле литература аайынча шинжү өткүрер институттын директоры И. П. Эдоковтын «Культура возрожденного народа» деп статьязы жарлалды. Статьяда областьтын 60 жылга өзүп келген культуразы керегинде айдылат.

«Культурно-просветительный иш» (1982, 4 №) деп журналда областной госархивтин заведующийи Д. Ф. Мешеринованын «Большая жизнь малого народа» деп статьязы жарлалды. Автор Туулу Алтайдын 1920—1970 жылдарда јеткен культурный өзүмин көргүзет.

1982 жылда крайдын туризм ле экскурсия аайынча Соведин 317-чи

номерлү жаңы маршрут ачты. Бу маршрут Туулу Алтайла жүрген Н. К. Рерихтин жол-жорыгыла таныштырар. Ол керегинде А. Торшин «Турист» (1982, 7 №) деп журналда жарлалган «Алтай, воспетый Рерихом» деп статьясында айдат.

1981 жылдын июнь айында Чехословакиянын ла Советский Союзтын суула жүрер спортчылары Турачак аймактын Пыжа деп суузыла тўжүп, Бий, Обь сууларла Карский талайга жетире баргандар Бу спортчылар керегинде «Социалистическая Чехословакия» (1982, 5 №) деп журналда «Экспедиция Обь» деп статьясында Петр Церга бичийт. Автор статьясында эн ле уур келишкен Пыжа суунын кылык-жаңы керегинде куучындап, Туулу Алтайдын Государственный педагогический институтунун үредүчизи В. И. Неустроев ле эки студент бу суу-жорык-ла жүргенин темдектейт. Автор бойынын статьясын жүзүн өңдү фотографияларла кееркеткен.

«Молодая гвардия» (1982, 3№) деп журналда А. Зябревтин «Полезное путешествие» деп статьясы жарлалды. Автор 1980 жылда Туулу Алтайдын бичиктер чыгарар издательствозында чыккан Г. М. Свиридонов ло Г. А. Свиридонованын «По горам и долинам Алтая» деп бичигин шиндеп көргөн.

«Советская этнография» (1982, 6 №) деп журналда академик А. П. Окладниковтын ла Л. А. Рагозининн «Загадки Улалники» деп статьясы жарлалган. Олор бойынын статьясында јебрен кижинин турлузы керегинде бичигилейт. Бу табынты 1961 жылда Горно-Алтайскта Улалу суунын јаказында табылган.

Бу ок табынтыга учурлалган Л. А. Рагозининн «Древнейшему поселению Сибири — полтора миллиона лет» деп статьясы «Природа» (1982, 1 №) деп журналда жарлалды.

1982 жылда Б. Укачиннин «Календарь души» деп үлгерлик јуунтызы Барнаулда орус тилле чыкты.

Москвада «Правда» издательство «Огонек» деп журналдын јетинчи (1982 ј.) номеринде Б. Укачиннин «Өлбөргө жетире эм де узак» деп повезин јүс мунг тиражту чыгарды.

Бу ок писательдин «Убить бы мне голод» деп повези «Алтай» (1982, 4 №) деп альманахта жарлалды. Оны В. Крупин көчүргөн.

«Литературный Россия» (1983, 28 январь) газетте Б. Укачиннин «Верный мечте и труду» деп статьясы жарлалды. Бу статьяда јарлу бичини С. Н. Марковтын творчествозы керегинде, онын 20-чи јылдарда Туулу Алтайла јорыктап, бир канча үлгерлер бичигенин айдат.

1982 жылда Туулу Алтайдын бичинчилеринен Б. Укачиннин творчествозы эн бийик темдектелип, ого «Красная рубашка» деп куучуны учун «Литературный Россия» газеттин лауреады деп ат берилди. Ол керегинде жетиру «Литературный Россия» (1983, 1 январь) газетте жарлалды.

Бу ок бичининин 1981 жылда Москвада чыккан «В начале зимы»

деп бичиги Е. Галанованын «Литературный газетте» (1982, 27 октябрь) жарлалган «Место среди людей» деп статьязында шинделет.

Б. Бедюровтын ла Б. Укачиннин үлгерлери, Т. Шинжин керегинде статья немец тилле «Нойч Лебен» деп газетте (сентябрь, 1982 j.) жарлалды.

Т. Шинжин керегинде С. Пайна «Клуб и художественная самодеятельность» (1982, 22 №) деп журналда жарлалган «Певец Голубого Алтая» деген статьязында бичийт. Т. Шинжиннин кай-күүзин Калмык, Якут, Башкир, Монгол албатылар уккан. Ол 1977 жылда художественный самодеятельностьтын көрүзинин лауреады.

Тургуза бйдб Алма-Ата городтын киностудиязында эки сериялуу «Сказитель» деп мультфильм белетелет. Бу кинодо онойдо ок бистин жарлу кайчыбыс Т. Шинжин туружат. Онойдо алтай кайчынын кай-күүзи көп албатыларга угулар деп иженер керек.

1982 жылда Элиста городто (Калмыцкий АССР) «Эпическая поэзия монгольских народов» деп бичик чыкты. Бу бичикке Т. Шинжинин «Бессмертный Янгар-богатырь» деп статьязы кирген.

Б. Бедюровтын ла П. Самыктын үлгерлери латыш тилле «Гарюкс» (1982) деп журналда жарлалды. Улгерлерди поэт Чаклайс көчүргөн.

Б. Бедюровтын «Эль-Бабурган» деп үлгерлик жуунтызы 1982 жылда Барнаулда чыкты. Бу жуунты керегинде «Литературный Россия» (1982, 13 август) газетте Борис Князевтин «И дума вечная тревожит» деп статьязы жарлалды.

«Молодая гвардия» (1983, 1 №) деп журналда А. Адаровтын И. Фояков көчүргөн үлгерлери жарлалды.

«Охота и охотничье хозяйство» (1983, 2 №) деп журналда К. Козловтын үлгерлери чыкты.

«Литературный газетте» (1982, 10 ноябрь) «Пусть слетаются птицы дружбы» деп статьяда монгол ло алтай бичинчилердин најылык туштажузы керегинде айдылат.

«Литература» (1982, 11 №) деген научно-популярный серияда В. Дементьевтин «Через меня проходит время» деп статьязы жарлалган. Бу статьяда автор алтай поэзиянын бзүмин А. Адаровтын, Б. Бедюровтын, Л. Кокышевтин, П. Самыктын, Б. Укачиннин творчестволары ажыра көргүзет.

«Литературный Россия» (1983, 1 №) газетте «Кто над чем работает» деп жетируде Москвада «Современник» издательство Э. Палкиннин «Алан» деп романын чыгарарга белетеп турганы керегинде айдылат.

Л. Баштыкова

БАЖАЛЫКТАР

ЛАҒЫ КУУЧЫНДАР

Ј. Каинчин. Албатым	јүрүмүм	3
Б. Укачин. Боцман		22
У. Садыков. Жайгы одуда		40
Э. Янимов. Балыкчылар		80
	Генаның бөштүзи	82

УЛГЕРЛЕР ЛЕ КОЧУРИШТЕР

Э. Палкин. Кый темдек. Жыл кел.		86
С. Манитов. Барбайын, Алтайым. Кижиге. «Ай чылап, алдым жарыттың...», «Жеримде бөскөн эрлер...»		89
Лопе де Вега. Сүмөлү кыстың сүүжи П. Самык көчүргөн		91
Исикава Такубоку. «Күнчыгышта тегиште...» Б. Бедюров кө- чүргөн		97
Л. Суртаев. Жерим жаар учуп браада. Бала тужым. К. Кошев көчүргөн		99

БАЛДАРДЫҢ БОЛҮГҮ

К. Төлбөсов. Ласты арбаганы Ласты алкаганы. Оштөлөрдн кожо је- гншкенис		102
Т. Шинжин. Койоннын жарызы (чөрчөк)		106
А. Конциц. Васька ла трактор Ј. Каинчини көчүргөн		110

СТАТЬЯЛАР

А. Тыбыкова. Алтай үй улустан баштапкы ученый		115
Б. Кудирмеков. «Алтай — Гималайлар».		121

ХРОНИКА

Л. Баштыкова. Тууду Алтай ла алтай литература керегинде бичиги- лейт		127
---	--	-----

